

Zbornik predstavlja značajan doprinos razumevanju odnosa građana i građanki prema konstelaciji demokratije u Srbiji. Radovi su argumentativni, odgovaraju akademskim normama i nude kompleksnu sliku o izabranom predmetu. Prilozi su komplementarni na taj način da time razvijaju neophodnu kompleksnost u predstavljanju demokratske transformacije u domaćem i evropskom kontekstu.

Dopisni član SANU, Alpar Lošonc

Radove u zborniku odlikuje tematska i stilska raznovrsnost, kao i kvalitet i originalnost naučnog pristupa. Sa jedne strane, to bi se moglo tumačiti kao odsustvo principa homogenosti, sa druge, pak, kao bogatstvo u različitosti mogućih interpretacija centralne teme. Svi se oni kritički odnose prema polaznoj istraživačkoj ideji – stavovima srpskog građanstva o trodecenijskoj demokratskoj transformaciji Srbije.

Prof. dr Dragan Todorović

Struktura zbornika ukazuje na analitički višeslojnu analizu istraživnog problema. Autori na koncizan i argumentovan način pristupaju analizi različitih tema od značaja za istraživanje stavova građana/ki prema procesu demokratizacije Srbije u protekle tri decenije i izvode utemeljene zaključke. Autore odlikuje sistematičnost, preciznost i jasnoća u pristupu predmeta istraživanja. Zbornik predstavlja dragocen doprinos razumevanju odnosa građana/ki Srbije prema procesu demokratizacije od uvođenja višepartijskog sistema do danas.

Dr Dejana Vukasović

Zbornik nastavlja tradiciju kvalitetnih istraživanja javnog mnjenja Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka i doprinosi kontinuitetu saznanja u domenu politikoloških studija i istraživanja društvene tranzicije. Posebna vrednost zbornika je što nastavlja istraživanje važnih odrednica političke kulture i političkog života (autoritarnost, korupcija). Zaključci autora zbornika ujedno su korisne smernice i za šire područje nauka koje se bave politikom, kao što su sociologija i antropologija.

Dr Suzana Ignjatović

www.idn.org.rs

DEMOKRATSKE PROMENE U SRBIJI

Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije

Urednici
Milica Joković Pantelić
Goran Bašić

Edicija Istraživanja

Radovi u ovom tematskom zborniku zasnovani su na podacima empirijskog istraživanja o stavovima građanki i građana Srbije o društvenim, ekonomskim i političkim promenama u Srbiji tokom protekle tri decenije, koje je 2022. godine sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje (CPIJM) Instituta društvenih nauka (IDN). Autori, svi saradnici CPIJM i stručnjaci u okviru različitih disciplina društvenih nauka, osvetljavaju transformaciju Srbije, pružajući, uprkos multidisciplinarnom karakteru zbornika, koherentnu analizu javnog mnjenja Srbije.

Ovim izdanjem u okviru edicije *Istraživanja*, IDN nastavlja da jača, podržava razvoj i sprovođenje empirijskih istraživanja. Ta istraživanja su zbog koncepcijske zahtevnosti i složene logistike dugo zapostavljena u društvenim naukama u Srbiji. Ona, međutim, uz teorijsku utemeljenost ideja, činjenice i validne podatke, prikupljene na osnovu savremene naučne metodologije, ostaju stubovi naučnog rada, ali i osnov za donošenje realnih i delotvornih preporuka i odluka u javnim politikama.

EDICIJA ISTRAŽIVANJA

DEMOKRATSKE PROMENE U SRBIJI

Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije
u protekle tri decenije

EDICIJA

Istraživanja

UREDNIKA EDICIJE

Dr Irena Ristić

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka

Beograd, 2023.

ZA IZDAVAČA

Dr Goran Bašić

RECENZENTI

Dopisni član SANU Alpar Lošonc

Prof. dr Dragan Todorović

Dr Dejana Vukasović

Dr Suzana Ignjatović

ISBN 978-86-7093-265-4

Demokratske promene u Srbiji

STAVOVI GRAĐANA I GRAĐANKI O DEMOKRATSKOJ TRANSFORMACIJI SRBIJE U PROTEKLE TRI DECENIJE

UREDNICI

Milica Joković Pantelić

Goran Bašić

Beograd, 2023.

Sadržaj

7

REČI UREDNIKA

10

Goran Bašić

POLITIČKA KULTURA, PROMENE I IDENTITET SRBIJE

30

Bojan Todosijević

JAVNO MNJENJE SRBIJE 2022: METODOLOŠKE KARAKTERISTIKE ISTRAŽIVANJA (JMS 2022/65)

54

Zoran Lutovac

ODNOS GRAĐANKI I GRAĐANA PREMA VLASTI I POLITIČKOM SISTEMU U SRBIJI

84

Irena Ristić

GRAĐANI SRBIJE I EVROPSKA UNIJA: RAZLIKE NA OSNOVU PARTIJSKE IDENTIFIKACIJE

98

Dijana Vukomanović

IDEOLOŠKO-POLITIČKI PROFIL UČESNIKA PROTESTA U SRBIJI 1990–2022.

116

Milica Joković Pantelić, Branka Matijević

POLITIČKA KORUPCIJA U SRBIJI

134

Bojan Todosijević

INDIVIDUALNA AUTORITARNOST KAO PREDIKTOR IZBORNIH PREFERENCIJA U SRBIJI, OD 1990. DO 2022. GODINE

162

Đurđica Stanković

STRANI KAPITAL U REPUBLICI SRBIJI: ISKUSTVA I OČEKIVANJA GRAĐANA

176

Ksenija Marković, Marko Jovanović

EVROPSKA UNIJA ILI TERITORIJALNI INTEGRITET – SOCIODEMOGRAFSKI FAKTORI KAO PREDIKTORI

192

Milan Blagojević, Marko Mandić

**SPOLJNA POLITIKA SRBIJE – REZULTANTA STRUKTURE MEĐUNARODNOG SISTEMA
I(LI) ČINIOCA UNUTRAŠNJE POLITIKE**

210

Ognjen Pribičević, Željka Buturović

RAT U UKRAJINI – SRBIJA PONOVO NA RAZMEĐU IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA

BIOGRAFIJE AUTORA

Reči urednika

O vrednosti i značaju publikacije svedoče čitaoci, odnosno promena koje je štivo izazvalo u njima. Razmišljanje o napisanom, podsticaj koje štivo budi u čitaocu, navođenje pojedinih delova iz publikacije u drugim naučnim radovima i njihovo korišćenje u javnom prostoru, najupečatljivije svedoče o vrednosti dela. Svesni toga, nećemo, kao što je to postala žovijalna navika u našoj naučnoj publicistici, hvaliti zbornik koji uređujemo, ali nećemo se ni ustručavati da ukažemo na njegove prednosti. Pristankom da uredimo ovaj tematski zbornik Instituta društvenih nauka iskazali smo veru u njegov značaj i poruku koju šalje naučnoj i društvenoj javnosti, a u njoj su nas učvrstila i mišljenja recenzenata Alpara Lošonca, Dragana Todorovića, Dejana Vukasović i Suzane Ignjatović, za koja smo im zahvalni, kao i za savete i primedbe koje su uputili.

Tematski zbornik „Demokratske promene u Srbiji” nastao je na osnovu empirijskog istraživanja stavova građana i građanki Srbije o demokratskoj transformaciji države i društva u protekle tri decenije. Istraživanje su tokom proleća i leta 2022. godine sprovedli istraživači institutskog Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje, nastojeći da ukažu na promene u stavovima ispitanika prema društvenim, političkim, ekonomskim i drugim pojavama u pomenutom periodu. Podaci o stavovima građana su prikupljeni na osnovu kvantitativnog istraživanja u kojem je učestvovalo preko 3.000 ispitanica (47%) i ispitanika (53%).

Osnovna vrednost temata je u tome što je zasnovan na empiriji koja je dugo zapostavljena u našim društvenim naukama. Međutim, kako smo u Institutu uvereni da su, pored teorijske utemeljenosti ideja, činjenice i validni podaci stubovi naučnog rada, ali i osnov za donošenje realnih i delotvornih odluka u javnim politikama, nastojimo da obnovimo i osnažimo praksu empirije zasnovane na savremenoj naučnoj metodologiji. Nedostatak longitudinalnih ali i transversalnih istraživanja otupeo je britkost mišljenja i argumenata u našim društvenim naukama i produbio je jaz između nauke i društva i otvorio prostor agresivnom pseudonaučnom pristupu.

Problem nedostatka periodičnih istraživanja koja prate stavove građana o određenim pojavama i koja omogućavaju zaključke od značaja za društveni razvoj i upravljanje promenama, ali i za kritičko sagledavanje različitih procesa i sistema, u ovom institutskom tematu prevazilazi se poređenjem sa rezultatima drugih empirijskih istraživanja Instituta i drugih naučno-istraživačkih organizacija. Iako to nije idealan metod, njime se prevazilazi pomenuti jaz i omogućava se pouzdano praćenje trendova u promenama vrednosti u stavovima građana.

Značajna vrednost istraživanja na osnovu kojih su napisani svi radovi, osim uvodnog, originalan je metodološki pristup zasnovan na savremenim pristupima kombinovanja prikupljanja podataka na daljinu. Jedan od trendova u promenama vrednosti jeste i slabljenje poverenja građana, kako međusobno, tako i prema različitim institucijama. Ovaj trend, koji je ojačao tokom pandemije COVID 19, uslovio je da empirijska istraživanja „licem u lice” nisu pogodna, odnosno da građani sve češće izbegavaju neposredni razgovor sa anketarima. Nastojeći da problem prevaziđemo, korišćen je u našim društvenim naukama inovativan

pristup zasnovan na prigodnom nacionalnom uzorku i samostalnom popunjavanju upitnika putem interneta ili popunjavanjem štampanog upitnika.

Radovi u tematu su usmereni ka jednom cilju: koliko i kako smo se promenili i na koji način vrednosni stavovi nastali pod uticajem tih promena utiču na naš odnos prema stvarnosti. Autori i autorke su posvećeni promenama u savremenim društvenim problemima i tokovima: političkoj svesti i političkoj kulturi, političkom sistemu, organizaciji vlasti i državnim institucijama, građanskom i političkom aktivizmu, autoritarnosti, izbornom ponašanju i očekivanjima, korupciji koja je upečatljivo označena kao društveno zlo koje je u srži sistemske korupcije, koja prožima društveni život i obrazac je ponašanja i življenja.

Na stavove i ponašanje ljudi snažno utiču savremene globalne i regionalne krize i politički izazovi. U vezi sa tim, promene u stavovima građana prema evropskim integracijama korespondiraju kako sa opadanjem poverenja u snagu evropskih institucija da pravično upravljaju promenama tako i sa galimatijasom neproverenih podataka koje stvara savremena medijska produkcija. Najzad, postojeće stanje nije slučaj po sebi, još manje je posledica savremene društvene stvarnosti, već je deo političke kulture koja sazreva kroz splet idejnih, političkih, kulturnih i državnih promena u poslednja dva veka, na šta ukazuje uvodni prilog, nastojeći da ukaže na uzročno-posledične veze savremenih tokova sa političkim i društvenim nasleđem.

Namera nam je bila da, na osnovu činjenica prikupljenih na metodološki ispravan način, doprinesemo jasnijem sagledavanju uzroka i stanja savremenih promena u Srbiji. Na čitaocima je da procene koliko smo u tome uspeali, a na javnim politikama je da ove podatke iskoriste u najboljem interesu građana i građanki Srbije, ili da ih zanemare.

*Milica Joković Pantelić
Goran Bašić*

GORAN BAŠIĆ

Naučni savetnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Politička kultura, promene i identitet Srbije*

Sažetak

Priroda društvenih i političkih podela u savremenoj Srbiji ukorenjena je u istorijskom narativu i političkoj kulturi. Prekomerno insistiranje na tradicionalizmima, mitskoj i herojskoj prošlosti, alegorija o nebeskom narodu za čije pripadnike je nedostižna kolektivna pravda, udaljava Srbiju od savremenih tokova razvoja i prepreka su modernizaciji. Liberalne ideje nisu prijemčive građanima Srbije, a konzervativni slojevi su samo u kratkim istorijskim periodima pratili savremene tokove razvoja u Evropi. Promene sa kojima su se na takvoj ideološkoj matrici suočili građani Srbije tokom njene jugoslovenske istorije, i to naročito u poslednje tri decenije, izazvale su barem četiri nacionalne frustracije na koje građani Srbije nemaju odgovor: prva se odnosi na status Kosova, druga na položaj srpskog naroda u postjugoslovenskom prostoru, treća na napetost koju stvara potreba za uključivanjem u evroatlantske inicijative i četvrta je odnos prema različitosti.

Ključne reči: liberalizam, konzervatizam, Jugoslavija, promene, politička kultura

„...besni u Srbiji najljući dinastijušluk; narod zapušten u svakom izgledu; sve partije rastrojene; knjiga i novina skoro nikakvih; žandar, špijun i nepoverenje prekrili Srbiju; partija radikalno-demokratskih nikad i ne bilo; o socijalizmu nikad niko i ne čuo; zemlja udaljena od zapada; okružena sumornim susedstvom...”

Zapis iz *Graničara*, 1875. godine, br. 21

Nasleđe političke kulture u Srbiji

Za balkanske i centralnoevropske narode prelazi iz jednog doba u drugo bili su tramatičniji nego kod drugih evropskih naroda. Najčešće ideološke, političke i ekonomske promene su značile i promene vrednosti, odricanje od dela identiteta, zemlje, seobe, istorijsko pamćenje u kojem se mešaju nacionalni ponosi i traume. Mađarski politikolog Ištvan Bibó (István Bibó) je sjajno opisao smisao njihovih promena: „... u srednjoj Evropi je sve bilo sporno. Najpre su dinastički okviri navalili da biju svoje bitke, zatim su se nacionalni okviri borili između sebe za dušu svakog pojedinog čoveka. U sporove se uključivao po svojim osećanjima, interesima ili fiks-idejama i veleposednik, sreski načelnik, sveštenik, učitelj, sudija i lokalni zanatlija koji je već bio pretplaćen na lokalne novine, i dešavalo se da je svaki od njih imao svoje, od ostalih dakako različito mišljenje. Mađarskom i slovačkom seljaku su

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

ponekad svakodnevno zadavali takve konačne rebuse života, pred kojima bi se francuski seljak, u najboljem slučaju našao jednom u sto godina” (Bibo, 1996: 52).¹

Čini se da su u životu balkanskih naroda (Albanaca, Grka, Srba, Bošnjaka, Roma, Cincara, Rumuna i drugih) te promene konstanta. Za razliku od Biboovih *mitteleuropäischer* težaka kojima su zadavani životni rebusi, balkanski su se kotrljali u klupku nedokučivih algoritama kojima je bilo teško odrediti početak, a kamoli se prilagoditi njihovom brzom toku i naći održivo, stabilno rešenje. Menjale su se granice i imperije, mitovi su prožimali sećanja, seobe stvarale naizgled nespojive kulturne areale. Zatvorenim u tribalne strasti, balkanskim narodima je liberalizam, odnosno individualizam, oduvek bio teško dokučiv vrednosni sistem. Politički i ekonomski liberalizam su nalazili svoje puteve do balkanskih naroda, stvarali su im nacionalne države i ustanove, privredu i čaršiju, uveli ih u iluminizam i romanizam, ali u esencijalnom smislu *homo balcanicus* vrednosno nije prihvatio zapadni kulturni individualizam. Gi Sorman (Guy Sorman) piše da je savremeni kapitalizam potpuno redizajnirao evropski kulturni identitet: „Umesto veberovske teorije koja govori o determinističkom odnosu između učvršćene kulture i ekonomije, zreli kapitalizam nameće jedan drugi model, kružni: nacionalne kulture bivaju preobražene od strane aktivnog kapitalizma koji se i sam menja” (Sorman, 1997: 141). Balkanski identiteti se jesu menjali pod okriljem savremenog liberalizma, ali, suštinski, zadržali su šarm ili pre sirovost „osećanja osujećene izvorne nevinosti” (Todorova, 1998: 259). Trebalo bi, međutim, imati u vidu i to da je politički paternalizam država „stare”, liberalne demokratije prema balkanskim narodima delimično uslovljen njihovim otporom prema liberalizmu. Uprkos tome što liberalna ideologija ima i tradiciju u političkoj misli i uporišta u političkim doktrinama na Balkanu, ideje liberalne demokratije nisu prihvatane među balkanskim narodima s nadahnućem koje ih je pratilo u zapadnoevropskom političkom prostoru. Okoštale u političkim mentalitetima periferija velikih imperija, ali i zatečene i nemoćne da se suprotstave političkim interesima velikih sila, balkanske države su razvile političku kulturu čije specifičnosti pogoduju tradicionalnim konzervativnim društvenim obrascima. Ovo izvoriste prikrivenih ali stalnih otpora idejama koje su dolazile sa zapada opstalo je zahvaljujući tome što su konzervativna kultura i njene prepoznatljive vrednosti i institucije (crkva, država, vojska) bile prijemčivije u odnosu na apstraktna načela građanskih sloboda, jednakosti, pravičnosti i ljudskih prava. Dekonstrukcija ovih otpora, posebno u savremenim makroekonomskim i finansijskim prilikama, lakše se sprovodila u ekonomskim odnosima i privredi, a najsporije u promeni kulturnih obrazaca koji su ostali arhaično zatvoreni i etnocentrični. Balkanski narodi jedni o drugima prosuđuju s prenaglašenom kulturnom i nacionalnom arogancijom koja ne samo što zanemaruje limitrofne tačke dodira već i uspostavlja filozofiju „granice” zasnovane na nepropustljivoj monokulturalnosti (Bašić, 2018: 126–127).

U tom kulturnom, geopolitičkom i istorijskom kontekstu, kada je reč o promenama političkog, socijalnog, ekonomskog nazora u Srbiji u tranzicionim periodima, trebalo bi imati u vidu mnoštvo činilaca među kojima jesu i mentaliteti njenih naroda, uticaj liberalnih ali i konzervativnih ideja na formiranje osnovnih socijalnih vrednosti, istorijske okolnosti koje

¹ Neko će primetiti da ovih nekoliko Biboovih rečenica često citiram. Istina, citirao sam ih u knjizi *Multikulturalizam i etnicitet* iz 2018. godine i u još jednom ranije objavljenom radu, ali isključivo zbog toga što ne znam za sažetije i efektnije objašnjenje prirode podaničkog identiteta srednjeevropskog i balkanskog građanskog društva i „jezuitskog” odnosa „kulturnih” naroda sa zapada Evrope prema njima.

obeležava dugotrajni život pod okriljem ili u senci velikih imperija, Austrougarske, Osmanske i Sovjetske, sklonost prema prihvaćanju zavodljivih i populističkih ideja i, možda najvažnije, činjenicu da su tokom istorije promene dolazile spolja, odnosno da one nisu bile autentičan odraz društvenih potreba srbijanskog društva, još manje „srpskog sveta”.² Liberalne ideje u Srbiju su dolazile preko ličnih prosvetnih i kulturnih veza na evropskim, pretežno centralnoevropskim univerzitetima.

Volter, Monteskje i Ruso su bili rado čitani među srpskom i balkanskom inteligencijom u XVIII i XIX veku jer su pisali o slobodi koja je bila nasušna potreba balkanskih naroda. Mladi knežević, Petar Karađorđević, tokom boravka u Francuskoj počinje da se interesuje za liberalnu političku filozofiju i sa francuskog prevodi Milovu knjigu „O slobodi”. U predgovoru prevodilac, budući kralj Srbije, ne krije oduševljenje liberalnim idejama Džona Stjuarta Mila: „Sve ono, čime se diči i ponosi današnja obrazovanost, a posebice da rečemo, sve ono, što je utvrdilo veru; oblagorodilo običaje; rasprostrlo ljubav i bratstvo među ljudima; što je unapredilo i usavršilo današnje nauke; što je uzvisilo i oblagorodilo umetnosti; ustostručilo i izoštrilo veštine i zanate; razgranalo trgovinu i svetski obrt; jednom reči: sve ono, što je podiglo dostojanstvo čoveka okrepilo snagu naroda – sve je to plod slobode čoveka, slobode naroda!”³ Ljubinka Trgovčević podseća na to da je istoričar i arhimandrit Jovan Rajić 1794. godine pisao da je dužnost države da smanji siromaštvo, obezbedi posao građanima i spreči gomilanje bogatstva u rukama nekolicine, te da je argumentacija Temišvarskog sabora 1790. godine, inspirisana iluminizmom, bila koncentrisana na „osvajanje” političkih i građanskih sloboda Srba u Ugarskoj (Trgovčević, 2006: XXXVII). Ako je Dositej Obradović bio predvodnik prosvetiteljskih ideja u Srbiji, Vuk Karadžić je Srbiju, u dobu revolucionarnih promena XIX veka, uveo u romantizam, stvorio je temelje nacionalne (narodne) kulture i identiteta (Deretić, 1983: 52–60). Prelaz (transformacija) ka liberalnim političkim idejama, inspirisan kroz sučeljavanje srpske inteligencije sa mađarskim, slovačkim, češkim nacionalnim pokretima, artikuliše se u ideji nacionalnog ujedinjenja. Laza Kostić je liberalne ideje prihvatao zahvaljujući izvornom čitanju na više evropskih jezika originalnih dela iz klasične i moderne književnosti, filozofije i prava, a kao član Miletićeve Narodne slobodoumne (liberalne) stranke biran je za poslanika u Ugarskom saboru. Kostićev liberalizam, u dobroj meri idealistički, osnovu je imao u Miletićevom političkom programu koji je nastao između 1869. i 1872. godine u kojem su na dnevni red postavljena pitanja srpske autonomije u Ugarskoj i artikulacija političkih ciljeva Srba preko Save i Dunava (Petrović, 1968: 23).

Za uobličavanje političkih i nacionalnih interesa Srbije od značaja su bile i marksističke ideje o socijalnoj jednakosti i društvenom razvoju. Preko Živojina Žujovića, Svetozara Markovića, Dimitrija Tucovića, Dimitrija Cenića i Dušana Popovića, u Srbiji se šire socijaldemokratske ideje koje postaju atraktivne delu građanski orijentisanih intelektualaca i političara, a kasnije i sve većem broju građana. Zanimljivo je da su „pionirske” socijaldemokratske ideje u Srbiji bile zasnovane na jasnoj antiimperijalističkoj kritici koja će se, pokazalo je savremeno doba, održati u projektu „Pax Americana” i projekcijama multipolarnog sveta, zasnovanog na jasno podeljenim zonama interesa. Svetozar Marković, koji se kao i njegov

² Pod „srpskim svetom” podrazumevam kulturnu, jezičku i identitetsku bliskost pripadnika srpskog naroda u Srbiji i drugih koji žive bilo gde u svetu i neguju i čuvaju taj identitet. U mom shvatanju ovog pojma geopolitička dimenzija nema značaj.

³ Videti Predgovor koji je 1869. godine napisao Petar Karađorđević u prevodu dela *O slobodi* Džona Stjuarta.

prethodnik Žujović školovao i u Rusiji i u Švajcarskoj, pod uticajem ideja Nikolaja Černiševskog, zagovara sredinom XIX veka ideju o „preskakanju” kapitalizma i razvoju Srbije na ideji samoupravnog agrarnog socijalizma, zasnovanog na konceptu tradicionalnog zadrugarstva. U to vreme nastaju i ideje o balkanskoj federaciji, koje u Srbiju donosi jedan od najbližih saradnika Svetozara Miletića, Mihajlo Polit-Desančić. Poliglota, školovan u Parizu i Beču, urednik liberalnog časopisa „Branik”⁴ i vođa liberalnog krila Miletićeve Srpske narodne slobodoumne stranke, Polit-Desančić, zagovarao je evolutivnu transformaciju ka federaciji balkanskih država. Podržavan od obrazovanih i politički uticajnih savremenika, Svetozara Miletića i Vladimira Jovanovića, smatrao je da bi za balkanske narode (južni Sloveni, Rumuni i Grci) najproduktivnija bila organizacija ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja u složenoj federalnoj državi, a za južne Slovence bi to bilo ujedinjenje u posebnu saveznu državu organizovanu po švajcarskom konfederalnom modelu. Ideju južnoslovenske federacije je preuzeo Svetozar Marković na originalan način. Na jednoj strani je razvoj Srbije video u socijalnoj, narodnoj državi, zasnovanoj na savezu opština i samoupravi, a na drugoj strani je shvatao istorijski značaj povezivanja balkanskih naroda u revolucionarnoj borbi za oslobođenje od imperijalnog paternalizma. Ideja federalizma Svetozara Markovića je oslobođena nacionalnog romantizma i zasnovana je na političkim jednakostima i slobodama svih naroda i građana unutar federacije.

Markovićeve ideje razvijali su idejni sledbenici Dimitrije Cenić i Dimitrije Tucović, kod kojeg su jasno utvrđene ideje kako o klasnoj zasnovanoj nejednakosti unutar balkanskih društava, tako i o geopolitičkim interesima evropskih diplomatija na Balkanu. „Mi očekujemo od socijalne demokratije velikih i moćnih država da, nasuprot diplomatiji, najenergičnije ustane protiv pokušaja da se mali, slabi i ugnjeteni narodi, koji se pod štiklom zavojevača nemoćno vrte, obeleže kao ‘rušioc i svetskog mira’”. Mi to očekujemo utoliko pre što je principijelna borba socijalne demokratije protiv zavojevačke politike i za pravo nacionalnog samoopredeljenja uslov za život radničkog pokreta i socijalne demokratije u malim i potištenim narodima. Sa ovim svojim zahtevima mi smatramo da stojimo na gledištu socijalističkih principa. I zbog toga, slobodni smo zamoliti drugove da ne gube iz vida da smo mi osuđeni da radimo u uskim granicama i uslovima i da mnogo više živimo od uspeha svojih partija u Internacionali nego svojih sopstvenih” (Tucović, 2014: 160).

Pored liberalne, socijaldemokratske i marksističke tradicije, na političku kulturu Srbije su uticale i konzervativne ideje ukorenjene u mitovima, tradiciji i etnocentrizmu. Rad i ideje Dragiše Vasića, srpskog advokata, republikanca, predsednika Srpskog kulturnog kluba i člana ravnogorskog pokreta, upečatljiv je primer česte vrednosne i idejne transformacije mišljenja građana Srbije o sopstvenoj i kolektivnoj istorijskoj i savremenoj poziciji. Dragiša Vasić, učesnik oslobodilačkih ratova od 1912. do 1918. godine, prvobitno vatreni levičar, pobornik socijalne pravde i građanskih sloboda, branilac komunista optuženih da su izvršili atentat na regenta Aleksandra I Karađorđevića (Vidovdanski proces) (Petranović, 1988), ogorčen uspostavljenim političkim sistemom i odnosima u Kraljevini Jugoslaviji, a naročito nezadovoljan politikom Narodne radikalne stranke koju je predvodio Nikola Pašić, još više

⁴ Časopisi „Zastava” i „Branik”, koji su izlazili u drugoj polovini XIX veka, jasno ukazuju na, i danas postojeće, antagonizme u srpskoj političkoj i kulturnoj eliti. Oduvek su narodu bile prijemčivije ideje zasnovane na tradicionalizmima i konzervativizmu koje je u „Zastavi” širila radikalna struja od liberalnih, prozapadnih ideja koje je predvodila liberalna politička proviniencija okupljena oko lista „Branik” (videti: Krestić, 1980).

nezadovoljan tokom boljševičkog razvoja Rusije, prema kojoj je gajio idealistička osećanja, vraća se konzervativnim idejama protkanim nacional-romantizmom. Uvidevši da je srpski politički interes u Jugoslaviji ugrožen, najviše zbog protivrečnih interesa srpskih političkih stranaka, Vasić se zalaže za osnivanje Srpskog kulturnog kluba. Ideju jake Srbije kao okosnice Jugoslavije („jako srpstvo – jaka Jugoslavija“) Vasić razvija i kroz ideologiju ravnogorskog pokreta kojom se upustio u ne samo idejno preispitivanje nacionalnog programa i nacionalne politike srpskog naroda, njegove uloge i doprinosa stvaranju jugoslovenske države 1918. godine već i u, danas mitomizovanu, konstrukciju o izigranom i prevarenom srpstvu, i njegove uzaludne borbe i herojstva, žrtve i stradanja. Povratak srpskom identitetu i očuvanju nacionalnih interesa Vasić stoga traži u moralnoj, socijalnoj i duhovnoj revoluciji (Nikolić, 1997: 100).

Za razumevanje savremenog srbijanskog društva i njegovog odnosa prema srpstvu važne su i ideje uglednog beogradskog advokata Dimitrija Ljotića, koji je bio površan ali oštar kritičar marksizma i vatreni i dosledni pobornik ideja ukorenjenih u primordijalizmu i političkom arhaizmu. Zagovarao je politički paternalizam, antisemitizam, integralno jugoslovenstvo, ekstremni nacionalizam i vrednosni sistem zasnovan na duhovnosti i etici Srpske pravoslavne crkve, a suprotstavljao se liberalnim i komunističkim idejama. Sve to zavelo ga je da osnuje fašistički pokret „Zbor“, koji u Srbiji nije dobio širu podršku, ali čije ideje se s vremena na vreme obnavljaju u srpskom društvu.⁵

Istoriju prve Jugoslavije obeležava, pored ostalog, jačanje socijaldemokratije i osnivanje radničkog komunističkog pokreta (Petranović, 1988: 132–211) koji će dominantno uređivati političke, društvene i ekonomske odnose zajedničke države sve do raspada jugoslovenskog „projekta“ početkom poslednje decenije XX veka. Jačanju „levice“ su doprinosile globalne promene i jačanje marksističkog uticaja koji je dolazio sa Zapada i različitih frakcija boljševističke doktrine sa Istoka Evrope, ali i okoštao i brojni birokratski aparat, ravnomeran, ali za razvoj nedovoljno podsticajan privredni rast (Николић, 2020), nerešeno nacionalno pitanje i, najvažnije od svega, otvoreno pitanje federalnog uređenja države. Položaj Srbije u zajednici jugoslovenskih naroda je ocenjivan različito: od mišljenja istoričara Jugoslavije koji smatraju da je Srbija imala predominantnu političku ulogu u stvaranju Kraljevine Jugoslavije i da je sve do raspada pretpostavljala zadovoljavanje sopstvenih političkih i ekonomskih interesa, nauštrb jačanja federalne države i drugih republika⁶; pa sve do potpuno suprotnih mišljenja da je Srbija zapostavila svoje interese prilikom stvaranja Kraljevine Jugoslavije, da su građani Srbije bili izloženi represiji i da su trpeli ekonomske štete tokom života u socijalističkoj Jugoslaviji.⁷

Pored pomenutih ideoloških i političkih dihotomija, za stavove građana u savremenoj Srbiji važno je nasleđe iz jugoslovenske prošlosti koje se odnosi na ideje ekonomskog i političkog liberalizma, nacionalno pitanje i prvu deceniju demokratizacije srbijanskog društva i države posle raspada Jugoslavije.

Pomenuto je da liberalne ideje, izuzev onih sa izvorišta liberalizma o slobodi i građanskoj ravnopravnosti, nisu rado prihvaćene u Srbiji. Upečatljivi su primeri odnosa jugoslovenskih vlasti prema idejama koje su se razlikovale od „partijskog“ *mainstream* toka.

⁵ O ideologiji Dimitrija Ljotića videti: Kurzydowski, 2017; Милосављевић, 2010.

⁶ Videti: Ванас, 1992: 1084–1104; Schwartz, 1999: 39–51; Rudolf & Čobanov, 2009: 287–314.

⁷ Videti: Михајловић & Крестић, 1995; Anđelković, 2018: 261–270.

Slučajevi Milovana Đilasa, Mihajla Mihajlova i grupe profesora odstranjenih iz nastave na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, kao i odnos prema, unutar komunističkog sistema iznedrenim, takozvanim „hrvatskim“ i „srpskim liberalima“, govore o održanju autoritarne političke kulture i strahu kao načinu vladanja.

Strmoglavni pad Milovana Đilasa, kao jednog od „vođa“ revolucije do *persona non grata*, počeo je od trenutka kada je napravio distancu prema komunističkoj ideologiji i počeo da zagovara liberalno-demokratske ideje.⁸ Proces liberalizacije jugoslovenskog političkog sistema s početka pedesetih godina dvadesetog veka počinje sa revitalizacijom individualizma i prodorom egzistencijalističkih ideja zapadne filozofije. Nakon govora Miroslava Krleže na Kongresu književnika u Ljubljani 1952. godine,⁹ postalo je jasno da nastaje doba postepene deideologizacije književnosti i umetnosti, koja će se nekoliko decenija odvijati kroz eklektiku istorijske avangarde i savremenih liberalnih filozofskih ideja i kulturnih pokreta na zapadu. Ipak, strogo kontrolisane idejne, kulturne, socijalne promene zahtevale su i uzrokovale su teorijsko i ideološko objašnjenje. Nekoliko političkih eseja Milovana Đilasa objavljenih u listu „Borba“ od 11. oktobra 1953. do 7. januara 1954. godine razlabavljaju stege okovanog mišljenja i otvaraju mnoštvo pitanja koja su zajednička liberalima i marksistima: o socijalnoj (klasnoj) nejednakosti, granicama slobode, vladavini zakona, nasuprot vladavini birokratije i autoritarizmu ličnosti. Đilasa su liberalne ideje upečatljivo izdvojile od glavnog toka dogmatizmom i voluntarizmom opterećenog mišljenja u Jugoslaviji. Njegovom degradacijom i surovim kažnjavanjem upućena je poruka svima koji bi se odvažili da dovedu u pitanje raskorak komunističkih ideala i stvarnosti (Bašić, 2022: 8). U suštini, odstranjivanje Đilasa iz javnosti značilo je potiskivanje svake pomisli o liberalnoj demokratiji koja je doživljavana kao neprijateljska sila.¹⁰ Liberalizam je u jugoslovenskoj socijalističkoj političkoj kulturi bio nepoželjniji nego u predsocijalističkom vremenu.

Koliko je „tihih“ sledbenika Đilas imao od 1954. godine do početka devete decenije, teško je proceniti. U Dnevniku, koji je vodio poslednjih godina života od 1989. do 1995. godine, Đilas piše: „Mi više nismo izolovani. Obraćaju mi se i intervjuišu i domaći novinari, iako ovde, u Bgru ne mogu još ništa da objave“ (Đilas, 2022: 18), a Latinka Perović u prikazu Đilasovih dnevnika piše o njegovom društvenom statusu nakon izlaska iz zatvora 31. decembra 1966. godine: „Za režim je bio neprijatelj na slobodi. I dalje je bio pod kontrolom Službe državne bezbednosti, bez pasoša i sa zabranom objavljivanja. Posmatrao je stanje u jugoslovenskom društvu i državi. Sređivao je svoje stare rukopise i pisao nove. U to vreme sretao je ograničen broj ljudi.“¹¹ Očigledno je da je Đilas bio potpuno isključen iz društvenog života i kada nije bio u zatvoru, ali interesovanje za njegove ideje je postojalo i tada, a čini se da ni sada nije manje aktuelno za novu levicu. U monografiji „Đilasovci u Hrvatskoj – zaboravljeni disidenti“, objavljenoj 2022. godine u Zagrebu, istoričar Marko Babić ukazuje da su Đilasove ideje bile dobro primljene kod dela hrvatske akademske i umetničke elite, novinara okupljenih oko lista „Naprijed“ i pripadnika partizanskog pokreta, naročito istrijana.¹²

⁸ O idejama Milovana Đilasa videti: Stanić, 2014: 243–260.

⁹ Videti: Krleža, 1952: 205–243.

¹⁰ Videti više u: Goldstein & Goldstein, 2018.

¹¹ Perović, 2022.

¹² Videti: Babić, 2022.

Ništa manje nije bilo upečatljivo, a po potonje generacije opominjuće i idejno određujuće, odstranjivanje Mihajla Mihajlova iz nastave na zadarskom sveučilištu. Sin ruskih emigranata, slavista i intelektualac osobeno otvorenog mišljenja pred kojim se otvarala univerzitetska karijera, stekao je, sada pomalo romantično, ali u vremenu u kojem je živeo teško breme disidenta. Pažnju političkih moćnika je skrenuo na sebe nakon objavljivanja drugog dela eseja „Leto moskovsko” u beogradskom časopisu „Delo”,¹³ u kojem je, nakon sučeljavanja sa sovjetskim političkim sistemom i ustrojstvom, osudio prepreke u procesu destaljinizacije i reformi koje je pokrenuo Nikita Hruščov (Никита Сергеевич Хрущёв). Nastojeći da održe obnovljene političke veze sa SSSR-om, odnosno sa Hruščovljevim naslednikom Leonidom Brežnjevom (Леонид Ильич Брежнев), jugoslovenski komunisti pribegavaju cenzuri, progonu, zatvaranju Mihajlova i oduzimanjem državljanstva guraju ga u disidentski položaj. Ne bi trebalo smetnuti s uma ni to da se pre Mihajlova s tihim ostrakizmom suočio i Andrija Krešić, koji je 1964. godine napisao, ali ne i objavio, rukopis „Političko društvo i politička mitologija: Prilog kritici kulta ličnosti” koji je bio usmeren na proces destaljinizacije sovjetskog društva.¹⁴

Treći primer autoritarnog odbacivanja liberalnih ideja unutar marksističkog pokreta jeste surovi obračun sa osam saradnika u nastavi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu nakon njihovog učešća u studentskim protestima 1968. godine. Iako su te godine protesti organizovani širom sveta,¹⁵ u našem fokusu ostaje junski protest studenata u Beogradu, koji je, po svemu sudeći, nastao stihijski „zbog kiše”,¹⁶ a prerastao je u ozbiljnu kritiku socijalističkog razvoja Jugoslavije, koju su lucidnim govorima predvodili nastavnici Univerziteta u Beogradu Dragoljub Mićunović i Ljubomir Tadić. Tokom protesta koji su okončani 9. juna, kritici su bili izloženi ideologija, država i funkcioneri: „pobunila se u komunizmu odgajana generacija, očito zasićena razlikom između retorike i realnosti. Ta generacija državu više nije promatrala kao vrijednost po sebi, nego samo kao više ili manje

¹³ Časopis „Delo” je izlazio od 1955. do 1992. godine i uređivali su ga Antonije Isaković, Oskar Davičo, Muharem Pervić i Jovica Aćin. Najburnije godine u istoriji ovog značajnog književnog jugoslovenskog časopisa su u vremenu kada ga je uređivao Muharem Pervić: 1965. godine je cenzurisana pomenuti Muhajlovljev esej, a nakon 1968. godine i članci Ljubomira Tadića i Simona Simonovića. O atmosferi koja je pratila liberalne tokove misli u socijalističkoj Jugoslaviji upečatljivo je govorila Simonovićeve refleksija na cenzuru časopisa „Delo” nakon objavljivanja njegovog članka „Od bekstva do akcije”, posvećenog studentskom buntu 1968. godine: „Kad je moj tekst zabranjen imao sam dvadeset i jednu godinu. Bio sam najmlađi diplomirani pravnik u SFRJ, s prosečnom ocenom 9,5, a postao sam unutrašnji neprijatelj. Dugo su me pratili kao anarholiberala. Božo Vukadinović i ja uredili smo dvobroj Dela, uz saglasnost Pervića, glavnog i odgovornog urednika. Poznao sam sve profesore Filozofskog fakulteta i donosio njihove tekstove. Pratio sam suđenja u Masarikovoj ulici. Kad sam ga pisao nisam pomišljao da će završiti na lomači. Te, 1968, pljuštale su zabrane. Posle mi je bilo drago što su me tako obeležili, mada sam imao neprijatnosti” (Cvijić, 2019).

¹⁴ O delu Andrije Krešića Institut društvenih nauka je 2018. godine objavio zbornik radova *Andrija Krešić u svom i našem vremenu*, koji je priredio dr Božidar Jakšić.

¹⁵ Videti: De Groot, 1988; Fichter, 2016: 99–121; Seidman, 2004; Klasić, 2012: 476.

¹⁶ Prema rečima profesora Dragoljuba Mićunovića, povod za sukob studenata i milicije, koji je prerastao u višednevnu političku krizu čije posledice su izmenile društvo, bio je banalan: „Studenti su iz Studentskog grada došli ispred zgrade Radničkog univerziteta da gledaju probu zabavne revije ‘Karavan prijateljstva’. Pošto je padala kiša, predstava je preseljena u zatvorenu salu, ali studentima nije dozvoljeno da joj prisustvuju. Tu je sevnula prva varnica: sukobili su se studenti i brigadiri, nakon čega je počela sve žešća tuča sa milicijom. Kod nadvožnjaka na Novom Beogradu milicija je nemilice krenula da tuče ne samo studente, nego i profesore koji su kasnije stigli” (Nikčević, 2018).

prikladan okvir za ostvarenje drugačije postavljenih interesa – ideologija vladajuće elite više nije mogla zadovoljiti ni vlastitu djecu” (Goldstein & Goldstein, 2018: 659). Profesori koji su tu generaciju ohrabрили i poučili lekciji iz osvajanja slobode, suočili su se sa revanšom monolitnog partijskog sistema sedam godina kasnije, kada su Odlukom Federalne Skupštine nastavnici Univerziteta u Beogradu Zagorka Golubović, Mihajlo Marković, Dragoljub Mićunović, Ljubomir Tadić, Svetozar Stojanović, Dragan Životić, Nebojša Popov i Trivo Inđić „stavljani na raspoloženje”, odnosno odstranjeni su iz nastave, nakon čega im je većina kanala društvene i profesionalne promocije bila prekinuta. Pod pritiskom međunarodne zajednice rešenje je nađeno tek 1981. godine osnivanjem Centra za filozofiju i društvenu teoriju u Institutu društvenih nauka, u kojem su naučni rad nastavili sedam od osam pomenutih nastavnika (Trivo Inđić je rad nastavio u Zavodu za kulturni razvitak). Jedanaest godina kasnije ovaj Centar, osnažen talentovanim mlađim saradnicima među kojima su bili Vesna Pešić, Kosta Čavoški, Zoran Đinđić, Laslo Sekelj, Vojislav Koštunica i drugi, izdvaja se u Institut za filozofiju i društvenu teoriju (Mićunović, 2013: 363, 376).

Kasnije će većina od njih imati priliku da ideal slobode ostvari u političkom životu. Aktivno su učestvovali u obnavljanju višepartijskog sistema i delovanju Demokratske stranke, za čijeg predsednika je izabran profesor Dragoljub Mićunović, koji će kasnije biti biran za narodnog poslanika i predsednika Narodne skupštine; Zoran Đinđić i Vojislav Koštunica su obavljali najviše nacionalne i federalne funkcije; Tadić i Marković, a kasnije i Čavoški, postali su akademici Srpske akademije nauka i umetnosti, a „državnim poslom” se nakon 1989. godine iz grupe osam veličanstvenih nije bavila jedino Zagorka Golubović. Međutim, krhki pluralizam, društvene slobode i naznake političkog liberalizma, omogućili su da ljudi slobodnije zagovaraju ideje o društvenom i političkom razvoju. Pokazaće se da su pripadnici ove grupe imali različite poglede koji će bitno predodrediti budućnost Srbije, odnosno da ona bude ovakva kakva jeste danas. Profesor Mićunović vodio je Demokratsku stranku do 1994. godine, a od 1996. godine Demokratski centar i koaliciju DAN; Mihajlo Marković je bio među osnivačima i važio je za ideologa Socijalističke partije Srbije, iz koje je isključen 1995. godine, a kasnije je bio aktivan u Pokretu socijalista. Kosta Čavoški, sa akademikom Nikolom Miloševićem, predvodio je Srpsku liberalnu stranku, Sveta Stojanović je bio savetnik predsednika Savezne Republike Jugoslavije, Dobrice Ćosića, a Trivo Inđić i Vesna Pešić su nakon 2000. godine postali ambasadori te države. Najzad, Zoran Đinđić i Vojislav Koštunica su bili predvodnici Demokratske opozicije Srbije sa pozicije Demokratske stranke, odnosno Demokratske stranke Srbije. Trebalo bi pomenuti da su mnogi smatrali da je knjiga *Stranački pluralizam ili monizam – društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949* Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog, koju je 1983. godine objavio Institut društvenih nauka, bila zamajac obnove višestranačkog parlamentarizma u Srbiji (Vuletić, 2022: 81–94).

Međutim, vremenom su se razlike među pripadnicima ove heterogene grupe intelektualaca produbljivale i ideje koje su ih u jednopartijskom sistemu zbližile postale su povod za isključivosti i prepreka razvoju slobode u više nego krhkim naznakama demokratizacije Srbije. Čini se da je ova grupa blistavih umova i hrabrih ljudi, koji su u komunističkoj Srbiji (Jugoslaviji) činili grupu saboraca za uspostavljanje liberalnih ideja, propustila šansu da, onda kada su se slobodi približili, stvori stabilan politički prostor u kojoj je ona mogla da diše. Njihove ideje o demokratskoj Srbiji u kojoj je liberalna demokratija osnova političkog i ekonomskog sistema i poluga za ostvarivanje građanskih sloboda, socijalne pravde i uspostavljanje vladavine prava, raspršila se na sličan način kao Platonov pokušaj da tiransku vlast

u Sirakuzi preoblikuje prema idealima sadržanim u *Državi* i *Zakonima*. Uprkos tome što su podelama unutar liberalne ideološke matrice doprineli savremenoj političkoj i društvenoj dihotomiji u Srbiji, koja se bizarno otelotvoruje u mitu o dve Srbije, njihova je zasluga i to što su ostali čuvari Marksove ideje o zadatku filozofa da svet praktično menjaju.

Većina od pomenutih filozofa bila je vezana za delovanje šire grupe jugoslovenskih filozofa, marksista, okupljenih oko časopisa „Praxis” i istoimenog pokreta. Osnova njihove filozofije se odnosila na to da se stvarnost, pre svega marksistička, preispituje i menja kroz slobodnu stvaralačku delatnost. Praksisovska filozofija je začeta u Zagrebu oko Gaja Petrovića, Rudija Supeka, Danka Grlića, Milana Kangrge, Branka Bošnjaka, Ivana Kuvačića, Predraga Vranickog, koji su u Beogradu sagovornike našli upravo među pomenutom grupom filozofa i sociologa (Marković, Mićunović, Golubović, Životić, Stojanović, Tadić, Inđić), ali i drugim istaknutim intelektualcima: Veljko Korać, Andrija Krešić, Vojin Milić, Božidar Jakšić i drugi.

Oko rasprava, koje će u formi Korčulanske letnje škole trajati jedanaest godina od 1963. do 1974. godine, „Praxis” je okupio značajne intelektualce toga doba: Jirgena Habermasa (Jürgen Habermas), Herberta Markuzea (Herbert Marcuse), Eriha Froma (Erich Fromm), Ernsta Bloha (Ernst Bloch), Leška Kolakovskog (Leszek Kołakowski), Agneš Heler (Ágnes Heller), Anri Lefevr (Henri Lefebvre)... Jugoslovenski praksisovci su odbacili dogmatizam stare levice i prtli su put novoj lelici. Međutim, bila bi zabluda ukoliko bi se *praxis* shvatao kao idejno čvrsto profilisana grupa. Prema Božidaru Jakšiću, koji je zbog članka „Jugoslovensko društvo između revolucije i stabilizacije”, objavljenom u časopisu „Praxis” 1971. godine, uhapšen i osuđen (Popović, 2003: 513–534), *praxis* pokret je činila grupa idejno i teorijski raznorodnih intelektualaca koji su saglasnost mogli da postignu u, i danas aktuelnom, razgovoru o perspektivi ostvarenja humanističkog programa čovečnog i racionalnog uređenja ljudskih odnosa, nasuprot primitivnom egalitarizmu ili razvoju tehnologije, koja bi, opet, samo reprodukovala razne forme otuđenja, totalnog postvarenja i političke mistifikacije (Jakšić, 2012: 31). Praksisovci, koji su snažna idejna uporišta imali u Zagrebu i u Beogradu, bitno su se međusobno idejno i vrednosno razlikovali, ali su negovali kulturu *otvorenog dijaloga u kome različito mišljenje i drugost nisu bili jeres*. Tako orijentisan idejni pokret snažno je uticao na tok socijalne misli i političke prakse u Srbiji u drugoj polovini XX veka. Oko nasleđa pokreta *praxis*, odnosno metoda da je kritici podložna svaka ideja i svaka ličnost, okupljali su se pretežno liberalno orijentisani intelektualci koji su, shodno praksisovskoj idejnoj raznolikosti i u zavisnosti od ličnih shvatanja savremenih socijalnih tokova, ili dosledno sledili kritičku metodu ili su je napuštali i pripajali se oportunističkim idejama i tokovima.

Za razumevanje savremenih socijalnih tokova u Srbiji važno je pomenuti i delovanje „srpskih liberala” početkom osme decenije XX veka, odnosno grupe marksistički orijentisanih političara (Marko Nikezić, Latinka Perović, Mirko Tepavac, Marko Čanadanović i drugi) koji su se zalagali za decentralizaciju političkog i ekonomskog sistema i napuštanje u srpskoj javnosti dugo zagovarane ideje integralnog jugoslovenstva. Ideja „srpskih” liberala se oslanjala na dekonstrukciju legitimiteta etatističkog modela federalizma i upravljanja društvom i privredom. U to vreme pokrenuta je, i danas aktuelna, dihotomija oko toga šta je srbijanski, a šta srpski interes. Uvereni da je srbijanski interes racionalna jugoslovenska zajednica ravnopravnih država, modernizacija i privredni razvoj, liberali su se upustili u neravnopravnu borbu sa autoritarnim federalnim ustrojstvom partije i države koji je bio spreman za taman toliko promena koje su usvojene ustavnim amandmanima 1971. i Ustavom Jugoslavije iz 1974. godine, ali ne i za suštinske promene političkog i ekonomskog sistema. Ono što je

za srpske liberale bio početak reforme, za idejno okoštalu federalnu partijsku elitu je bio kraj promena. Pored toga, pokušaj srpskih liberala da modernizuju Srbiju bio je osujećen kritikom ustavnih promena u delu srpske javnosti, naročito profesora Pravnog fakulteta u Beogradu Mihajla Đurića, Stevana Đorđevića, Andrije Gamsa i Koste Čavoškog, koji su oko ideje da je Ustav Jugoslavije iz 1974. godine štetan po nacionalne interese Srbije okupili snažnu grupu konzervativno orijentisanih profesora univerziteta, umetnika, novinara, književnika... Dakle, podrška za liberalizaciju Srbije unutar marksističkog ustrojstva je izostala i iz federalne birokratije i iz srpskog društva. Iz ovog nedovršenog projekta modernizacije Srbije unutar marksističkog shvatanja liberalnih promena nastao je mit o dve Srbije, koji je postao usud savremenog srbijanskog društva.

Košmari XXI veka

Očekivanja da će XXI vek biti doba trijumfa liberalne ideologije i prosperiteta ljudskih prava su izneverena, jer savremeno doba, uprkos neslućenim tehnološkim dostignućima, obeležavaju oštra protivrečja u vrednostima liberalne doktrine i kapitalizma, sve izraženija dehumanizacija i nemoć da se odgovori na izazove sve većih socijalnih nejednakosti, da se uredi koliko-toliko pravična distribucija bogatstava i uspostave održivi sistemi ljudske bezbednosti i zaštite ljudskih prava. U takvim globalnim okolnostima koje potresaju konflikti i ratovi, društvena raslojavanja su deo geopolitičke svakodnevice. Rizik od svetskog konflikta između globalnih sila je povećan naročito nakon izbijanja rata između Rusije i Ukrajine, a, prema pojedinim analizama, čak pedeset zemalja ima pretenzije na teritorije suseda: u Africi ih je dvadeset, u Evropi devetnaest, na Bliskom istoku dvanaest i u Latinskoj Americi osam (Penkovtsev & Shibanova, 2015: 164). Od 1990. do 2018. godine vođeno je šezdeset devet oružanih sukoba, od kojih je međunarodni karakter imalo njih 21%, regionalni 62%, a unutrašnjih, odnosno lokalnih sukoba je bilo 16% (Jevtić i dr., 2018: 27). Raspad Jugoslavije i obnavljanje državnog identiteta Srbije su se ostvarivali u ovim okolnostima u kojima su pretežno interesi velikih sila, lišeni emocija i pravičnosti, određivali tok ratova i pobednike.

Slom jugoslovenske države i ideje integralnog jugoslovenstva je okončan i pre ulaska u XXI vek stvaranjem šest suverenih država i otvaranjem procesa nastajanja sedme na teritoriji Srbije. Raspad federalne države pojedini istoričari vide u protivrečnim interesima jugoslovenskih država koji su se ispoljili tokom nastanka države, a kasnije su se često i surovo obnavljali tokom njene kratke istorije.¹⁷ Drugi ih nalaze u autoritarnim političkim sistemima i neravnomernom ekonomskom razvoju,¹⁸ a treći smatraju da su raspadu doprineli atavizmi i ksenofobija i interesi „centara moći” izvan regiona.¹⁹

U jugoslovenske konflikte Srbija je ušla sa namerom da očuva i zaštiti srpske interese, a iz njega je izašla sa teškim frustracijama i bremenom naroda koji se ogrešio o pravdu i humanost. Ugled koji je u međunarodnim razmenama trajao od Prvog svetskog rata nestao je zbog nerealnih i pogrešnih političkih odluka srbijanskog rukovodstva, nakon čega je bilo lako susedima i međunarodnoj zajednici da Srbiji pripišu ne samo njene nego i svoje grehe.

¹⁷ Videti: Perović, 2015; Ekmečić, 1973; Трговчевић, 1986.

¹⁸ Videti: Jović, 2001; Labus, 1994; Mihailović, 1990.

¹⁹ Kosman, 1991; Denitch, 1997; Hejden, 2003.

Osuda, stigma i izolacija Srbije, ali i srpskog naroda, najsnažnije su bile u poslednoj deceniji XX veka, mada se osećaju i u savremenom dobu. Koliko je građana Srbije početkom XXI veka priželjkivalo raspad Jugoslavije a koliko njih ratove i stradanja, teško je reći. Međutim, populistička retorika i nabujali nacionalizam su bili rado podržavani kako na književnim večerima tako i na masovnim okupljanjima naroda. Pored toga, problem sa legitimizacijom vlasti na području Kosova i Metohije je bilo u nesaglasju sa unitarnim i centralizovanim partokratskim političkim sistemom, a kontrola albanskog pokreta za nezavisnost se sve teže sprovodila vojnim i policijskim aparatom. Na početku veka od kojeg se očekivalo da donese ekonomski i socijalni napredak, Srbija i njeni građani su se suočili sa izazovima sa kojima su se građani u zapadnoevropskim državama suočavali polovinom XIX veka. Postalo je jasno da se interesi srpskog naroda ne mogu više štititi u jugoslovenskoj političkoj zajednici, a alternative su bile rat za „veliku Srbiju“ ili suštinska reforma političkog, ustavnog, socijalnog, kulturnog i ekonomskog sistema i saradnja sa novim susedima, odnosno bivšim „suvlasnicima“ jugoslovenskog prostora u vezi sa širenjem različitih oblika autonomije, samouprave i regionalne i prekogranične saradnje. Opređenje za rat je preovladalo, a njemu su neštedimice doprinosile globalne geopolitičke promene u kojima je globalni kapitalizam imao razumevanja za apstraktne i anahrone atavizme i etnocentrizme samo u slučajevima koji su mu obezbeđivali političku ili ekonomsku korist.

Iz konflikta je Srbija izašla sa nekoliko teških frustracija. Najveća je svakako gubitak južnog dela zemlje, Kosova, za koje je uvrežen centralni nacionalni mit o istorijskoj žrtvi srpskog naroda 1389. godine i sprečavanju osmanske vojske da bez otpora prodre u centralnu Evropu. Na Kosovu su važni simboli srpstva, među kojima se istorijskim značajem izdvajaju Pečka patrijaršija, crkva Bogorodica Ljeviška, manastiri Visoki Dečani i Gračanica. Činjenice da su međunarodno pravo i istorijsko pravo srpskog naroda nad Kosovom ostavljeni po strani i da je prednost data pravu etnički brojnog albanskog naroda nad upravljanjem ovog dela Srbije, nije i ne može biti prihvaćena sa odobravanjem u srpskoj javnosti. Samim tim, svaka politička odluka o promeni bilo kog segmenta statusa Kosova i položaja srpskog naroda koji živi na njemu je opterećena ogromnom istorijskom odgovornošću. Argumenti Srbije da očuva kakvu-takvu, makar simboličku, ingerenciju nad Kosovom je utemeljena u Ustavu Srbije i Rezoluciji saveta bezbednosti UN 1244. Politička elita bilo koje ideološke provenijencije se već dve i po decenije suočava sa teškim izborom, koji se svodi na priznavanje suvereniteta Kosova i nakon toga pristupanje Evropskoj uniji ili na insistiranje na mekoj državnosti Srbije na području Kosova i usporavanje ili čak i odricanje od „evropskog puta“. Na zaključak da rešavanje statusa Kosova jeste ključno za demokratski razvoj Srbije i regiona upućuje mišljenje građana Srbije o podršci politici pridruživanja Evropskoj uniji. U 2022. godini građani Srbije nisu podržali politiku pristupanja Srbije Evropskoj uniji – njih 44%, prema istraživanju agencije „Ipsos“, ne podržava takvu politiku a 35% je podržava, dok je 21% neopredeljeno. Istraživanja Instituta društvenih nauka „Stavovi građana o demokratskoj transformaciji Srbije (1990–2022)“, čiji rezultati su saopšteni u ovom Zborniku, ukazuju na to da je za blizu 50% građana Srbije teritorijalni integritet Srbije, odnosno ostvarivanje suverene vlasti na Kosovu, važnije od pristupanja Evropskoj uniji. Nasuprot ovom mišljenju je stav 20% građana Srbije da je prioritet politika integracije u EU.²⁰

²⁰ Videti rad u ovom Zborniku: Marković & Jovanović, 2023.

S druge strane, građani su svesni šta su posledice odricanja od članstva u Evropskoj uniji i čvršće vezivanje za Rusku federaciju kao strateškog partnera sa kojim Srbija održava političke odnose i razvija ekonomske, pre svega energetske, projekte. Prema istraživanju Instituta društvenih nauka iz 2020. godine o stavovima građana prema politikama integracije u EU i razvijanja snažnijih političkih i ekonomskih veza sa Rusijom, većina građana je svesna da je povećanje životnog standarda pre moguće u EU nego na osnovu otvorene i promenljive saradnje sa Rusijom (Matijević i dr., 2021: 52).

Sledeća osujećenost ili breme savremenih političkih elita u Srbiji jeste „srpsko pitanje” u post-jugoslovenskom regionu koje je u javnosti promovisano kao „srpski svet”. U osnovi bi ta sintagma trebalo da se odnosi na, u odnosu na geografske i političke granice, imaginarni srpski kulturni i identitetski prostor i politiku očuvanja i zaštite srpstva u njemu. Dakle, reč je o prostoru Zapadnog Balkana i Republike Hrvatske, gde su pripadnici srpskog naroda autohtono stanovništvo. Ponekad se u tom kontekstu spominju i pripadnici srpske nacionalne manjine u Albaniji, Rumuniji i Mađarskoj, čiji status je takođe nesumnjivo autohton, a ređe pripadnici šire srpske dijaspore.

Da je Jugoslavija bila povoljna politička platforma za rešenje srpskog pitanja u regionu,²¹ potvrđeno je time što se Srbija, uprkos revitalizaciji nacionalizma i sve jačem vezivanju za nacionalne simbole i mitove, nikada nije odrekla Jugoslavije, naprotiv, iz nje nikada nije izašla, čini se najviše zbog toga jer je ona obezbeđivala odgovarajuće veze sa građanima srpske nacionalnosti i preko njih ostvarivanje političkog uticaja u regionu. Do konačnog raspada je došlo kada je većina građana Crne Gore 2006. godine na referendumu odlučila da istupi iz Državne zajednice Srbija i Crna Gora, koja je od 2003. godine bila sukcesor dvočlane federalne jugoslovenske države. Od tada, pored statusa Srba na Kosovu i Republike Srpske kao etnitetu u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, te položaja srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj, otvara se i pitanje položaja i zaštite identiteta Srba u Crnoj Gori (Lutovac, 2015: 23). Uprkos tome što nije bila idealna federalna država i što je u njoj postojalo nedorečenosti i protivrečja u socijalnom, ekonomskom i kulturnom razvoju, Jugoslavija je bila rešenje za srpsko pitanje u jugoistočnoj Evropi. Olako odustajanje od razgovora o transformaciji Jugoslavije u labavu federaciju ili konfederaciju doprinelo je tome da se, nakon vođenih ratova, traga za alternativnim modelom zaštite srpskih interesa u regionu. Do sada rešenje nije nađeno, a nezadovoljstvo svih u regionu, ali i međunarodne zajednice, postojećim stanjem Srbiju stavlja u situaciju u kojoj bi se i ekonomski snažnije i diplomatski jače ustrojene države teško snalazile, a otuda i situacija da nakon „rata sa svima” Srbija nastoji da postane „prijatelj sa svima” na Istoku i na Zapadu.

Treća frustrirajuća okolnost za građane, ali i donosiocce strateških političkih odluka, jeste odnos prema članstvu u NATO-u. Čini se da bi političari lakše prenebregli činjenicu da je NATO bombardovao Srbiju i bio direktno umešan u proces odvajanja Kosova od Srbije, nego što su građani Srbije spremni da učine isto. Naime, prema istraživanju iz 2020. godine, 80% građana Srbije se protivi članstvu Srbije u NATO savezu.²² Operacija savezničkih sila sprovedena u Saveznoj Republici Jugoslaviji od 24. marta do 10. juna 1999. godine,

²¹ Sa ovim stavom se neće mnogi saglasiti jer postoje mišljenja po kojima je Jugoslavija srpsko pitanje u Hrvatskoj rešavala sa stanovišta federalnih, srbijanskih i hrvatskih interesa, a ne sa stanovišta interesa srpskog naroda u Hrvatskoj.

²² Videti: Istraživanje Centra za evroatlantske studije (CEAS) i Centra za slobodne izbore i demokratiju (CESID), „Ovo smo mi: Srbija 2020”.

koja je pored diplomatskih pritisaka podrazumevala i bombardovanje zemlje, uslovila je pogibiju više hiljada ljudi, ali u vezi sa njihovim identitetima i danas postoje nedoumice. Naime, pisani izvori o broju poginulih i nestalih tokom tih nekoliko meseci su protivrečni i ukazuju na nekoliko stotina stradalih Srba i pripadnika drugih etničkih grupa širom zemlje i više hiljada stradalih Albanaca na Kosovu.²³ Tačne podatke Vlada SR Jugoslavije a ni Vlada Republike Srbije nisu objavile, ali u javnosti se često govori o hiljadama stradalih građana srpske nacionalnosti. Činjenica da ne postoje tačni podaci i realna ocena uzroka i posledica bombardovanja, ukazuje da javnost u Srbiji a još manje političari, od kojih je većina i 1999. godine bila na vlasti, a i 2023. godine je još uvek tu, nije spremna da se suoči sa istinom. Izbegavanje da se razgovara o odgovornosti svih, uz odsustvo emocija ali na osnovu činjenica, pogoduje populizmu i manipulacijama na osnovu kojih građani, posebno mlađe generacije, formiraju stavove o susedima, prema drugim narodima i međunarodnoj zajednici.

Najzad, četvrto otvoreno pitanje/frustracija jeste nedostajuća politika multikulturalnosti u Srbiji. Ophrvane problemima iz prva tri pomenuta otvorena pitanja, vlasti u Srbiji propuštaju da uredi možda i najznačajnije unutrašnje pitanje: kako da Srbija bude društvo u kojem se svi građani osećaju srećno, bezbedno, da veruju jedni drugima? Delotvorna politika multikulturalnosti bi trebalo da stvori društveni prostor u kojem građani ne trpe nelagodnosti zbog različitosti u identitetima. Srbija to nije, jer su izraženi i homofobija i ksenofobija, odnosno veći deo stanovništva izražava strah prema različitosti. Konzervativna priroda srbijanskog ali i ostalih balkanskih društava uslovljava takve stavove, ali i zahteva reakciju javnih politika koje, ukoliko žele da upravljaju srećnim društvom, na tome moraju i da rade.

Prema sociološkim i antropološkim istraživanjima, na homoseksualnost nerado gleda između 50% i 80% građana Srbije,²⁴ a prema istraživanju Instituta društvenih nauka „Socijalna distanca etničkih zajednica u Srbiji”, sprovedenog 2020. godine,²⁵ većinska srpska zajednica i uzorkom obuhvaćenih sedam manjinskih zajednica (Albanci, Bošnjaci, Hrvati, Mađari, Romi, Rumuni, Slovaci) nemaju zajednički socijetalni prostor u kojem bi se gradilo poverenje i vršila kulturna razmena između etničkih grupa. Štaviše, nacionalna politika ne pogoduje stvaranju takvog društvenog habitusa jer, nasuprot tome, društvo se uređuje na principima segregativnog multikulturalizma, koje se može slikovito opisati okeanom sa mnoštvom ostrva između kojih nema komunikacije (Bašić, 2015: 131–146). Privid tolerantnog multikulturalizma, koje stvara ustavno-pravni sistem i centralizovane i partokratizovane manjinske nacionalne samouprave koje se staraju o očuvanju i zaštiti etno-kulturnih identiteta njihovih pripadnika, vrh je ledenog brega u čijoj osnovi su nerazumevanje i nepoverenje.

Na pitanje zašto se srbijanska politička i intelektualna elita nije bavila pomenutim nacionalnim izazovima u duhu vremena u kojem živimo nema tačnog odgovora, ali jedan od razloga je to da one nisu dosegle zrelost za modernizaciju društva i za preuzimanje odgovornosti kad je u pitanju rešavanje ključnih nacionalnih problema.

Nesposobna da se prilagodi savremenim tokovima, srbijanska ekskomunistička elita se pokazala veoma sposobnom da se transformiše u desno orijentisanu socijalističku

²³ Videti podatke Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju: Human Rights Watch, Fond za humanitarno pravo, Beograd i Fond za humanitarno pravo, Kosovo: http://www.hlc-rdc.org/?page_id=17468

²⁴ Videti: Radoman, 2017: 75–103; Stojčić i dr., 2016.

²⁵ Bašić i dr., 2020.

alternativu i da podršku pronađe među nacionalistima i tradicionalnim nacionalnim stubovima: Srpskom pravoslavnom crkvom i Srpskom akademijom nauka i umetnosti. Iako je daleko od toga da su svi sveštenici i svi akademici podržavali populistički i ksenofobno orijentisanu politiku, od vlasti kontrolisani mediji su stvorili sliku konzervativnog i ksenofobičnog narodnog jedinstva, koja će u budućnosti biti argument da svi Srbi budu prokuženi kao šovinisti, konzervativni, „genocidni“.

Ne bi trebalo smetnuti s uma da su promene političkog sistema u Srbiji počele u Jugoslaviji i da su kontinuitet političke kulture u koju su utkane ideje i istorijske prilike i neprilike koje datiraju i ranije od kulturnih i političkih događaja koji su opisani u prvom delu ovog rada. Tako se desilo da su u savremenu političku retoriku uneti mitovi o kosovskim stradalnicima i nebeskoj Srbiji, ideje o podelama kao usudu srpskog naroda i, pre svega, večnim nepravdama i stradanjima sa kojima su se, po pravilu bez sopstvene krivice, suočavali Srbi.

U takvoj atmosferi, 1990. godine, na prvim parlamentarnim izborima u novijoj istoriji Srbije, podršku birača (46,9%) da formira parlamentarnu većinu je dobila Socijalistička partija Srbije, koja je iste godine nastala na partijskoj tradiciji i infrastrukturi Saveza komunista Srbije. Podršku su dobili i monarhistički i nacionalno orijentisan Srpski pokret obnove (15,8%) i na tradiciji „predratne“ Demokratske stranke Ljube Davidovića obnovljena istoimena politička stranka (7,5%). Političke stranke jugoslovenske orijentacije nisu ostvarile značajniji uspeh. Savez reformskih snaga Jugoslavije za Vojvodinu je osvojio 1,5%, Savez reformskih snaga Jugoslavije u Srbiji 0,5%, Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu 0,5%, Stranka Jugoslovena 0,4% podrške. Stranka Jugoslovena i Socijalistička radnička partija Jugoslavije su zajedno ostvarile 0,7% podrške birača u Srbiji.

Međutim, na političkoj sceni su se pojavile političke stranke nacionalnih manjina, što je jasno ukazalo na odsustvo građanskog političkog sentimenta, zavaravanje u etnički homogene zajednice i, najzad, najavilo duboke etnokulturne rasepe unutar srbijanskog društva: Demokratska zajednica Vojvođanskih Mađara je osvojila 7,5% glasova birača, pretežno mađarske nacionalnosti, Bošnjaci su podržali Stranku demokratske akcije Sandžaka (1,7%), a muslimani Demokratsku reformsku stranku muslimana (1,1%), a na izborima su učestvovali i etnički orijentisane partije Hrvata, Roma i Turaka, dok su političke stranke kosovskih Albanaca bojkotovale izbore (Goati, 2001: 23–44).

U budućnosti na političkoj sceni će sa manje ili više uspeha na izborima opstati Socijalistička partija Srbije, Demokratska stranka i pomenute političke stranke nacionalnih manjina. Međutim, nakon parlamentarnih izbora 1993. godine, u parlamentarni život je ušla konzervativno-nacionalno orijentisana Srpska radikalna stranka, koja je, baštineći tradiciju radikalne stranke i četničkog pokreta, vremenom ostvarivala sve veći politički uticaj – na izborima 1997. godine je ostvarila 28% podrške, 8,6% 2000. godine, 28% 2003. i 2007. godine, 29,5% 2008. godine, nakon čega se iz nje izdvaja deo članstva i formira Srpsku naprednu stranku, koja na parlamentarnim izborima 2012. godine osvaja 24% podrške birača na osnovu koje je formirala koalicionu većinu potvrđenu na izborima 2014. (48,4%), 2016. (48,2), 2020. (60,6%) i 2022. (66,5%).

Rad Demokratske stranke je 1990. godine obnovila grupa intelektualaca različitih ideoloških provenijencija, koji su u komunističkoj prošlosti trpeli posledice zbog kritika autoritarnog upravljanja jugoslovenskom socijalističkom državom. Osnivačka skupština Demokratske stranke, od koje se očekivalo da bude okosnica građanskog razvoja Srbije i da pokrene proces modernizacije, odnosno da približi Srbiju liberalnim vrednostima, bila je

sazdana od heterogene grupe ljudi koji pomenuta očekivanja nisu ispunili najviše zbog različitih vizija demokratskog razvoja, ali i zbog nesposobnosti da preuzmu političku odgovornost za suštinske reforme političkog i ekonomskog sistema. Iz Demokratske stranke vremenom je nastao veći broj političkih stranaka koje su se međusobno borile oko demokratije ali ne i za nju. U svojim memoarima prvi predsednik obnovljene Demokratske stranke, profesor Dragoljub Mićunović, opisuje atmosferu koja je nastala ubrzo nakon obnavljanja rada stranke: „Bio sam ipak iznenađen i skoro šokiran brutalnošću i ucenama s kojima su neki nastupili. Da li su ove „ideološke suprotnosti“ samo maska za prostu želju da Stranku preuzmu i stave u ruke onima kojima ona po „prirodi stvari“, kao „mudrim glavama“ i „patriotskim intelektualcima“, pravim „predstavnicima srpske tradicije“ i pripada?“ (Mićunović, 2014: 29).

Demokratska stranka je najsnažniju neformalnu podršku građana imala nakon atentata na premijera Srbije Zorana Đinđića 2003. godine i formalnu nakon izbora 2008. godine, kada je jedini put u savremenoj političkoj istoriji Srbije dobila najveću podršku birača na parlamentarnim izborima – 38,4% glasova. Treba pomenuti da je 2000. godine Demokratska stranka bila deo koalicije Demokratska opozicija Srbije, koju je pored nje činilo još sedamnaest političkih stranaka i koja je imala podršku 64% građana. Na tim izborima političke stranke koje su u čitavoj prvoj dekadi XXI veka dobijale najveću podršku građana (Socijalistička partija Srbije i Srpska radikalna stranka) zajedno su imale 22,3% od ukupnog glasova birača, gotovo tri puta manje od glasova koje su osvojile demokrate. Međutim, kasniji događaji koji su obeležili podele u Demokratskoj opoziciji Srbije, propusti u vođenju države i prilikom uspostavljanja demokratskih institucija i vladavine prava, kao i kompromitujući proces privatizacije i korupcionaške afere, doprineli su tome da podrška postepeno opadne i da tas na političkoj vagi ponovo prevagne ka konzervativnijim političkim strankama.

Propusti koji su načinjeni u prvoj deceniji XXI veka i izbegavanje da se hrabrije utvrdi i sprovede strategija modernizacije i razvoja Srbije, da se politički i ekonomski sistem prilagode potrebama građana i prirodi države, osnaži javna uprava, eliminišu koruptivni kanali, utvrdi jasna podela vlasti i obezbedi sloboda medija, otvorili su nov prostor za konzervativne političke strategije i političke stranke koje su u populizmu i brižljivo kontrolisanom javnom mnjenju pronašli snažnu polugu održanja na vlasti.

Podele kao sudbina

Ako se vratimo na početak teksta i Biboovom opisu položaja centralnoevropskog težaka u kontekstu evropskih interesa i promena i uporedimo ih sa događajima sa kojima su se suočili građani Srbije, ne tokom svoje istorije u Jugoslaviji nego samo u poslednje tri decenije, možemo u velikoj meri razumeti njihovu zbunjenost i sklonost ka zatvaranju u homogene nacionalne granice. Intenzitet promena je bio izuzetno snažan, prožimao je sve segmente društva i države, a političke elite, koje nisu prevazišle ograničenja i zamke premodernizma, nisu nudile rešenja koja su obezbeđivala održiv razvoj i stvaranje demokratski ustrojenog društvenog sistema u Srbiji.

Umesto toga, pribeglo se traganjima za podrškom na Istoku, naročito od Rusije, i na Zapadu, od Evropske unije, koja su nailazila na strateška politička uslovljavanja i podrazumevala su spremnost na odricanja od tradicionalnih nacionalnih vrednosti. Svesni da je oslanjanje isključivo na sopstvene snage i resurse neodrživa strategija, građani su podržavali

one opcije koje su im razumljive i koje ih najmanje ugrožavaju. Aktuelna istraživanja ukazuju na to da su građani svesni okolnosti u kojima žive i da im je ekonomski napredak vezan za članstvo u Evropskoj uniji i saradnju sa NATO-om, ali i da postoje nacionalni ponos i iskustva iz bliske prošlosti koja ne doživljavaju pravičnim i da ih to sputava da se zdušno upuste u evroatlantske integracije.

Pored toga, čini se da je osećanje individualnog i kolektivnog straha bitno prisutno u projekcijama budućnosti građana Srbije. Ophrvani mnoštvom protivrečnih informacija i suočeni sa neizvesnošću koje proizvode individualizam i princip konkurentnosti savremenog kapitalizma, građani nastoje da odgovore nađu u kvazisolidarnosti koju pružaju primordijalni sentimentali. Mitovi, veličanje herojske prošlosti i iščekivanje vasseljske pravde, postali su deo ne samo konzervativnog društvenog sentimenta već strateško nacionalno opredeljenje koje se neguje kroz stvaranje nove elite koja je vaspitana u sve lošijem obrazovnom sistemu i zadojena je arhaičnom kulturnom matricom i populističkom retorikom. Ne bi trebalo smetnuti s uma da stasavaju generacije koje su u detinjstvu osetile posledice ratova i vaspitane su na medijskim zabludama i obmanama. U njima je mnogo više nacionalizma, strahova i ogorčenosti nego u generacijama koje su bile u punoj snazi u vreme poslednjih „balkanskih” ratova.

Međutim, građani Srbije su i ljudi koji nisu srpskog etničkog porekla i/ili nisu pravoslavni. Popis 2011. godine je ukazivao na to da su pre dvanaest godina petinu stanovništva Srbije činili pripadnici nacionalnih manjina, a da je među vernicima bilo i 15% nepravoslavnih. Pripadnici većine manjinskih zajednica, uprkos tome što su u ustavnopravnom sistemu zaštićeni njihovi etnokulturni identiteti i što ostvaruju prava na manjinsku samoupravu i kulturnu autonomiju, nisu odgovarajuće integrisani u srbijansko društvo. Mnogi od njih na to ukazuju i najčešće se pozivaju na član 1 Ustava Srbije, u kojem je napravljena jasna distinkcija između pripadnika srpskog naroda i građana drugih nacionalnosti. Pojedine manjinske zajednice, poput Albanaca, Mađara, Bošnjaka, Hrvata, Bugara, Rumuna, snažno su povezane sa sunarodnicima u državama porekla i dele nacionalne vrednosti sa njima, što ne bi bio problem sam po sebi da im srbijanski model multikulturalizma nudi identifikaciju sa Srbijom i punu integraciju u srpsko društvo.

Takođe, nisu svi građani iste ili slične ideološke provenijencije i ne bi trebalo da budu, jer da jesu, ne bi bilo ni značajnijeg političkog pluralizma. Insistiranje na oštroj podeli na dve Srbije, konzervativnu i liberalnu, kao nepomirljivim celinama, čiji pripadnici se ne mogu usaglasiti ni oko interpretacije baletske predstave, jeste ozbiljna prepreka modernizaciji i demokratizaciji Srbije. Međutim, niti su liberali etička paradigma društva, niti su konzervativci izvor svih nedaća Srbije, kako jedni druge predstavljaju. Liberalna shvatanja sadrže onaj etos koji Srbiji nedostaje – zagovaranje slobode i ljudskih prava građana, vladavinu prava, nezavisne medije i odgovorne građane, ali činjenica je da liberalne ideje i levica nisu bile prijemčive građanima Srbije. To ne znači da konzervativno orijentisano društvo ne može da bude zasnovano na vrednostima na kojima insistiraju liberali. Evropa je puna konzervativnih političkih partija koje u javnom prostoru organizuju društveni život oko tradicionalnih vrednosti i to im ne umanjuje demokratski i progresivni značaj. Zašto u Srbiji to ne bi moglo da se ostvari? Otklanjanje prepreka koje stoje na putu ravnoteže univerzalnih i tradicionalnih vrednosti unutar konzervativnog „srpskog sveta” su ključne za rešavanje većine pomenutih frustracija srbijanskog društva i države. Dok do toga ne dođe, rastresitost u unutrašnjoj politici Srbije odlagaće rešavanje složenih pitanja članstva u Evropskoj

uniji i NATO-u i rešavanje dva otvorena problema: status Kosova i „pitanja srpskog naroda” u postjugoslovenskom regionu. Rešavanju ovih osnovnih pitanja treba pristupiti strateški, holistički i u skladu sa dugoročnim nacionalnim interesima građana i države. To znači da se stranački i drugi grupni i lični interesi moraju ostaviti po strani, a pre svega neophodno je da se iz društvenog prostora potisne kako populistički narativ u kojem su drugi narodi i etniciteti u regionu označavani neprijateljima Srbije i srpskog naroda (Bašić, 2017: 151) tako i strategiji održavanja podele Srbije na građansko-liberalnu i nacionalno-konzervativnu. Dok se to ne ostvari, Srbija će ostati duboko podeljeno društvo koje će gledati čas na Istok, čas na Zapad, a suštinske promene će biti moguće samo ukoliko ih uspostavi neko izvan regiona.

LITERATURA

- Anđelković, P. (2018). Jugoslavija, najveća srpska uhronija. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 48(4), 251–270.
- Babić, M. (2022). *Đilasovci u Hrvatskoj: zaboravljeni disidenti*. Zagreb: Despot infinitus.
- Banac, I. (1992). Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia. *The American Historical Review*, 97(4), 1084–1104.
- Bašić, G. (2017). „Multietnička društva i reakcioni multikulturalizam”. U: Z. Lutovac (Ur.), *Populizam* (str. 147–160). Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Bašić, G. (2018). *Multikulturalizam i etnicitet*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bašić, G. (2022). *Institut društvenih nauka: o mitovima, ideologiji i pre svega o nauci*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bašić, G. & Pajvančić, M. (2015). *Od segregativne ka integrativnoj politici multikulturalnosti*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.
- Bašić, G., Todosijević, B., Marković, K. & Zafirović, J. (2022). *Istraživanje socijalnih odnosa između etničkih zajednica u Srbiji*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, Institut društvenih nauka. <https://idn.org.rs/wp-content/uploads/2020/09/SOCIJALNA-DISTANCA-ETNICKIH-ZAJEDNICA-IZVESTAJ.pdf> (pristupljeno 9. aprila 2023.)
- Bibo, I. (1996). *Beda malih istočnoevropskih država*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Cvijijić, A. (2019, Novembar 16). Simon Simonović: ne postoji tekst koji bih prepravio. *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/simon-simonovic-ne-postoji-tekst-koji-bih-prepravio/>
- De Groot, J. G. (1988). *Student Protest – The Sixties and After*. New York: Routledge.
- Denitch, B. (1997). *Ethnic Nationalism The Tragic Death of Yugoslavia*. London: University of Minnesota Press.
- Deretić, J. (1983). *Istorija srpske književnosti*. Beograd: NOLIT.
- Đilas, M. (2022). *Rat i raspad: Dnevnik, 1989–1995*. Beograd: Vukotić media.
- Ekmečić, M. (1973). *Ratni ciljevi Srbije 1914*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Fichter, M. (2016). Yugoslav Protest: Student Rebellion in Belgrade, Zagreb, and Sarajevo in 1968. *Slavic Review*, 75(1), 99–121.
- Goati, V. (2002). *Izbori u SRJ od 1990. do 1998. volja građana ili izborna manipulacija*. Beograd: CESID.
- Goldstein, I. & Goldstein, S. (2018). *Tito*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Hejden, M. R. (2003). *Skice za podeljenu kuću*. Beograd: Samizdat B92.
- Jakšić, B. (2012). „Praxis – kritički izazovi”. U: K. Stojaković & D. Olujić (Ur.), *Praxis društvena kritika i humanistički socijalizam* (Zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslovenskoj ljevici: Praxis filozofija i korčulanska ljetnja škola (1963–1974) (str. 30–89). Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Jeftić, Z., Mišev, G., Obradović, Ž. & Stanojević, P. (2018). Savremeni konflikti i njihove tendencije. *Vojno delo*, 70(7), 23–40.

- Jović, D. (2001). Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija. *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 62/8, 91–157.
- Klasić, H. (2012). *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Ljevak.
- Kosman, M. M. (1991). Savezna Republika Nemačka i raspad Jugoslavije. https://repozitorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/7244/Kosman_Savezna.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Krestić, V. (1980). *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791–1914*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Krleža, M. (1952). Govor na Kongresu književnika u Ljubljani. *Republika*, 10–11, 205–243.
- Kurzydowski, C. (2017): *Ideology and Politics of Dimitrije Ljotić and the ZBOR Movement* (Doctoral dissertation). https://research.gold.ac.uk/id/eprint/19820/1/HIS_thesis_KurzydowskiC_2017.pdf
- Labus, M. (1994). Uloga ekonomije u raspadu Jugoslavije. *Sociološki pregled*, 28(2), 225–236.
- Lutovac, Z. (2015). *Srpski identitet u Crnoj Gori*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Marković, K. & Jovanović, M. (2023). *Evropska unija ili teritorijalni integritet – socio-demografski faktori kao prediktori*. Rukopis. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Matijević, B., Zafirović, J. & Magdalenić, I. (2021). „Percepcije građana o spoljnopoličkom opredeljenju Srbije: čija podrška će unaprediti socioekonomske prilike u Srbiji, Evropske unije ili Rusije?”. U: B. Todorović (Ur.), *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije* (str. 44–57). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mičunović, D. (2013). *Život u nevremenu/Ruža vetrova: Knjiga prva 1930–1990*. Beograd: Arhipelag.
- Mičunović, D. (2014). *Život u nevremenu II: U političkom vrtlogu: 3. februar 1990–25. januar 2001*. Beograd: Arhipelag.
- Mihailović, K. (1990). *Regionalna stvarnost Jugoslavije*. Beograd: Ekonomika.
- Михайлович, К. & Крстић, В. (1995): „Меморандум САНУ” одговори на кришике. Beograd: САНУ.
- Милосављевић, О. (2010). *Савременици фашизма: Југославија у окружењу*. Beograd: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.
- Mil, Dž. S. (1912). *O slobodi*. Beograd: Sveslovenska knjižarnica M. J. Stefanovića.
- Nikčević, T. (2018, Maj 31). Pobuna studenata 1968. – „budimo realni tražimo nemoguće”. *YU historija*. https://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_1968_txt02.html
- Nikolić, K. (1997). Dragiša Vasić – skica za portret nacionalnog revolucionara. *Istorija. 20 veka*, 1, 97–106. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Nikolić, M. (2020). *Историја у слици о Шри Југославије*. Beograd: Републички завод за статистику.
- Ovo smo mi: Srbija 2020. (2020). Centar za evroatlantske studije (CEAS) i CeSID. http://www.cesid.rs/wp-content/uploads/2021/03/Istrazje%CC%8Civanje-Ovo_smo_mi_CEAS_CeSID_novembar_2020.pdf (pristupljeno, 9. aprila 2023.)
- Penkovtsev, V. R. & Shibanova, A. N. (2015). Wars and Military Conflicts of the XXI Century in the Context of the Strategic Interests of the United States. *Journal of Sustainable Development*, 8(4), 164–168. DOI:10.5539/jsd.v8n4p164
- Perović, L. (2015). Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929) / Kraljevine Jugoslavije (1921–1941): nastanak, trajanje i kraj. <https://yuhistorija.com/serbian/doc/LP%20-%20Kraljevina%20SHS%20-%20Jugoslavija.pdf> (pristupljeno 8. aprila 2023.)
- Perović, L. (2022, Avgust 25). Dnevnik Milovana Đilasa. *Peščanik*. <https://pescanik.net/dnevnik-milovana-djilasa/>
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije*. Knj. 1. Beograd: Nolit.
- Petrović, N. (1985). *Svetozar Miletić i narodna stranka: Grada 1860–1885*. Knjiga III, 1876–1885; Novi Sad: Istorijski arhiv autonomne pokrajine Vojvodine.
- Popović, S. (2003). *Poslednja instanca*. Knjiga 2. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Radoman, M. (2017). Analiza uloge porodice u Srbiji u prihvatanju LGBTTIQ identiteta (stavovi žena koje su majke prema homoseksualnosti). *LIMESplus*, 2, 75–103.
- Rudolf, D. & Čobanov, S. (2009). Jugoslavija: unitarna država ili federacija – povijesne težnje srpskoga i hrvatskog naroda – jedan od uzroka raspada Jugoslavije. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 46(2), 287–314.

- Schwartz, S. (1999). Beyond „Ancient Hatreds“: What Really Happened in Yugoslavia. *Policy Review*, 97, 39–51.
- Seidman, M. (2004). *The Imaginary Revolution: Parisian Students and Workers in 1968*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Sorman, G. (1997). *Velika tranzicija*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Stanić, V. (2014). „Unutrašnji emigrant“: političke ideje Milovana Đilasa 1954–1989. *Poznanske Studia Slawistyczne*, 6, 243–260.
- Stojčić, M., Stojaković, A. & Žulević, J. (2016). *Homofobija i internalizovana homofobija u Srbiji*. Beograd: Centar za kvir studije.
- Todorova, M. (1998). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Трговчевић, Љ. (1986). *Научници Србије и сиварање Југославије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Трговчевић, Љ. (2006). The enlightenment and the beginnings of modern Serbian culture. *Balkanica – Annual of the Institute for Balkan Studies*, 37, 113–110. DOI: 10.2298/BALC0637103T
- Tucović, D. (2014). O ratu i miru. *Hereticus*, 1–2, 159–162.
- Vuletić, V. (2022). „Knjiga u vihoru politike“. U: G. Bašić (Ur.), *Institut društvenih nauka od crvene akademije do institucije od nacionalnog značaja* (str. 80–95). Beograd: Institut društvenih nauka.

Goran Bašić

POLITICAL CULTURE, CHANGES AND THE IDENTITY OF SERBIA

Abstract

The nature of the social and political changes in contemporary Serbia has been rooted in a historical narrative and political culture. The excessive insistence on traditionalism and the mythic and heroic past, or the allegory of the heavenly people that cannot attain collective justice, have been distancing Serbia from the contemporary development trends and have proven to be an obstacle to modernisation. Serbian citizens are not inclined to liberal ideas, while the periods

in which the conservative population followed the contemporary development trends have been short and far between. The changes that Serbia has faced in following such ideological matrix, during the country's Yugoslav era, and especially in the last three decades, caused at least four national frustrations that Serbian citizens seem to be unable to resolve: the first concerns the status of Kosovo, the second refers to the position of Serbian people in the post-Yugoslav space, the third deals with the suspense created by the need to become involved in Euro-Atlantic initiatives, while the fourth involves attitudes to diversity.

Keywords: Liberalism, Conservatism, Yugoslavia, Changes, Political Culture

BOJAN TODOSIJEVIĆ

Naučni savetnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Javno mnjenje Srbije 2022: Metodološke karakteristike istraživanja (JMS 2022/65)*

Sažetak

Ovo uvodno poglavlje iznosi osnovne metodološke karakteristike istraživanja javnog mnjenja pod nazivom „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)” (Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65), koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje (CPIJM) Instituta društvenih nauka (IDN) iz Beograda. Radi se o anketnom istraživanju na prigodnom uzorku ispitanika/ca nacionalnog opsega, baziranog na samostalnom popunjavanju upitnika, bilo putem interneta (veći deo uzorka), ili popunjavanjem štampanog upitnika. Istraživanje je posvećeno stavovima građana i građanki prema aktuelnim društvenim i političkim pitanjima, kao i njihovoj percepciji političkih procesa, tj. demokratske transformacije u toku prethodne tri decenije. Namera istraživača je bila da se stekne uvid u to kako građani Srbije opažaju društvenu i političku situaciju u Srbiji onakvu kakva je danas i kakva je bila od ponovnog uvođenja višepartijskog sistema. U ovom radu se iznose detalji o metodama uzorkovanja, načinu regrutovanja ispitanika/ca, sadržaju upitnika, karakteristikama procesa anketiranja (samostalnog popunjavanja onlajn upitnika), karakteristikama realizovanog uzorka i o ponderima. Iznose se sugestije u pogledu tumačenja rezultata prikupljenih na ovakvim neprobabilističkim uzorcima.

Ključne reči: onlajn anketa, upitnik, uzorak, metodologija, ponderi

O anketi

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje (CPIJM) Instituta društvenih nauka (IDN) iz Beograda je sproveo istraživanje pod nazivom „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)” (Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65).

Ovo anketno istraživanje je deo programa obeležavanja 65. godina rada Instituta društvenih nauka. Formulacija teme istraživanja, nacrt istraživanja, upitnik i realizacija prikupljanja podataka su rezultat *kolektivnog rada* istraživačica i istraživača CPIJM. Radi se o anketnom istraživanju na prigodnom uzorku ispitanika/ca nacionalnog opsega, baziranog na samostalnom popunjavanju upitnika, bilo putem interneta (veći deo uzorka), ili popunjavanjem štampanog upitnika.

Istraživanje je posvećeno stavovima građana i građanki prema aktuelnim društvenim i političkim pitanjima, kao i njihovoj percepciji političkih procesa, tj. demokratske transformacije, u toku prethodne tri decenije. Namera istraživača je bila da se stekne uvid u to kako građani Srbije opažaju društvenu i političku situaciju u Srbiji onakvu kakva je danas

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

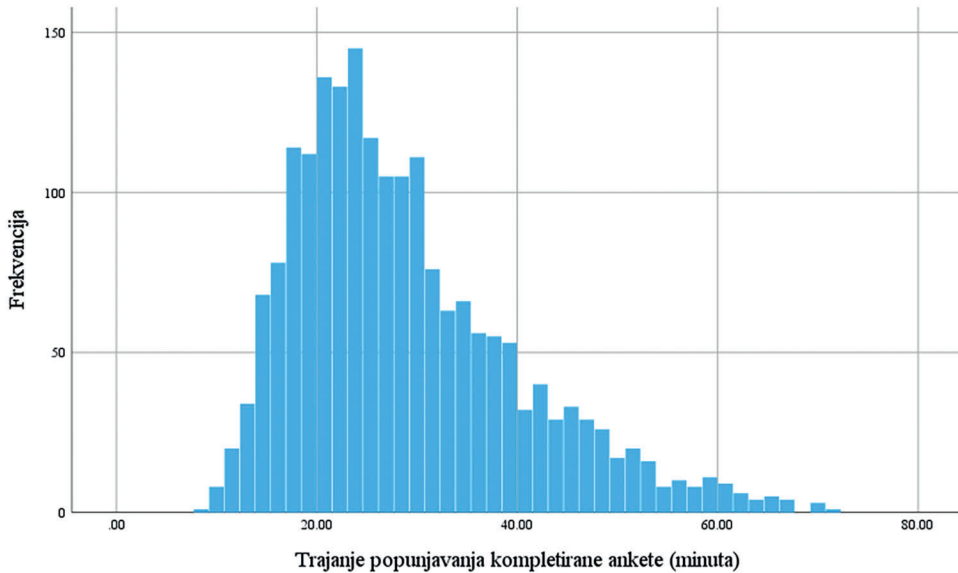
i kakva je bila od ponovnog uvođenja višepartijskog sistema. Namera nije samo da se ta opažanja opišu, nego i da se analiziraju faktori koji utiču na individualne i grupne razlike u tim percepcijama.

Upitnik

Neke od osnovnih tema koje je su zastupljene u primenjenom upitniku su:

- Zainteresovanost za politiku
- Stavovi prema procesu demokratizacije
- Politička efikasnost i poverenje u institucije
- Stavovi prema ulozi žena u politici
- Evaluacija učinka vlasti
- Osećanje nacionalnog i evropskog identiteta
- Izorno ponašanje na sadašnjim i prethodnim izborima
- Partijska identifikacija i stavovi prema političkim partijama
- Samopozicioniranje na dimenzijama leve–desnice i drugim ideološkim dimenzijama
- Učešće u građanskim protestima
- Percepcija različitih političkih događaja i procesa u protekle tri decenije
- Autoritarna orijentacija
- Sociodemografski podaci

Pitanja u upitniku su grupisana u 53 grupe, a ukupan broj pitanja je oko 180. Upitnik su ispitanice/i popunjavale/i na dva načina, u zavisnosti od načina regrutovanja ispitanica i ispitanika (više o načinima regrutacije ispitanika/ca će biti u narednim paragrafima). Ispitanici i ispitanice koji su pozivani da uzmu učešća u anketi putem direktne pošte (DP) imali su priliku da izaberu da li žele da popune upitnik putem interneta (onlajn) ili da im bude dostavljen štampani upitnik. Ispitanici koji su pozivani na druge načine (putem poziva dostavljenog elektronskom poštom ili oglašavanjem na internetu, svi su popunjavali upitnik samostalno, uz pomoć kompjutera, 'pametnog' telefona, ili drugog uređaja koji ima pristup internetu. Upitnik je pripremljen na 'open-source' platformi LimeSurvey (<https://www.limesurvey.org>), koja je instalirana na IDN serveru. Popunjavanje kompletiranog upitnika je u proseku trajalo oko 26 minuta (medijan) (82% ispitanica i ispitanika je popunilo upitnik u roku od 40 minuta ili kraće; vidi Grafikon 1).

Grafikon 1. Trajanje popunjavanja ankete (samo kompletirani upitnici, svi poduzorci)

Ispitanice i ispitanici

Ispitanici i ispitanice su na nekoliko načina pozivani da se uključe u ovo istraživanje, tako da se ukupan uzorak sastoji od nekoliko poduzoraka. Prema prvoj kategorizaciji, uzorak je podeljen na tri osnovna poduzorka, prikazana u tabeli 1.

Tabela 1. Tri osnovna poduzorka (broj započetih anketa)

	Frekvencija	Procenat
1. Imejl panel	1.046	29,6
2. Internet uzorak	2.255	63,9
3. Direktna pošta	230	6,5
Ukupno	3.531	100,0

U detaljnijoj kategorizaciji, *internet uzorak* je podeljen na više kategorija prema poreklu (Tabela 2). Na osnovu podataka koje anketni program automatski beleži, započete ankete mogu da se kategorizuju prema 'poreklu' sa priličnom, mada nesavršenom, tačnošću. Na primer, Fejsbuk znači da je anketi pristupljeno preko oglasa objavljenog na Fejsbuku. Gugl oglasi označavaju pristup oglašavanju preko Gugla. Direktna pošta znači da su ispitanici i ispitanice pozvani preko te usluge. Imejl panel označava učesnike i učesnice koji su članovi IDN e-panela. „Nepoznato” označava one slučajeve gde nije ostao nikakav trag o tome preko kog linka je pristupljeno početnoj stranici ankete. U daljem tekstu će biti opisano nekoliko glavnih načina regrutovanja učesnika i učesnica.

Tabela 2. Poduzorci prema poreklu pristupa upitniku (sve započete ankete)

Poreklo ankete	Frekvencija	Procenat
1. Fejsbuk	927	26,3
2. Tviter	545	15,4
3. IDN stranica	49	1,4
4. Drugo	64	1,8
5. Imejl/mejl panel	1.046	29,6
6. Gugl oglasi	384	10,9
7. KupujemProdajem	41	1,2
8. Direktna pošta	230	6,5
9. Nepoznato	245	6,9
Ukupno	3.531	100,0

Imejl poduzorak (imejl panel)

Najveći broj učesnica i učesnika je regrutovan uz pomoć imejl adresa – ispitanicima/ama su na njihove lične imejl adrese prosleđivani pozivi da učestvuju u anketi. Adrese su prikupljene uz pomoć specijalnog softvera koji prikuplja imejl adrese sa javno dostupnih internet stranica. Pretraživanje i prikupljanje adresa je ograničeno na domene iz Srbije (.rs). Posebno se vodilo računa da se pokrije cela teritorija Srbije. Jedan od načina da se to postigne je uključivanje najposećenijih domena i stranica vezanih uz svaku pojedinačnu opštinu u Republici. Na primer, sve zvanične stranice opština su uključene u skup domena koji su pretraživani programom za prikupljanje imejl adresa. Adrese su prikupljene tokom 2017. godine za jedno tadašnje istraživanje, a zatim 'osvežene' 2020. godine.

LimeSurvey softver, pored administracije upitnika, takođe sprovodi i slanje imejl poziva i vodi evidenciju o pristiglim odgovorima. Pored prvog poziva, ispitanicima koji nisu otvorili anketu su prosleđivana i dva podsećanja, obično u razmaku od po nedelju dana. U okviru svakog poziva i podsećanja nalazio se i link kojim je ispitanik/ca mogla eksplicitno da odbije učešće u anketi i ne dobija dalje pozive i podsećanja. Literatura ukazuje da dodatno podsećanje potencijalnih ispitanika/ca može da poboljša stepen učešća u anketi (npr., Van Mol, 2017).

Ovaj softver takođe registruje i neispravne imejl adrese – one koje ne postoje više ili koje su neaktivne. Na taj način može da se odredi deo adresa koje sigurno nisu validne. LimeSurvey softver odvojeno vodi dve baze podataka: jednu sa odgovorima ispitanika, a drugu sa imejl adresama gde se vodi evidencija o slanju poziva i podsećanja, te o pristiglim odgovorima. Ove dve baze su odvojene, tako da nije moguće povezati odgovore sa određenim imejl adresama. Administrator ankete ima uvid sa kojih adresa su odgovori stigli, ali ne i koji odgovor je stigao sa koje imejl adrese. Na taj način je automatski zagarantovana anonimnost odgovora svakog ispitanika/ce. Evidencija o odgovorima i pozivima se vodi uz pomoć 'tokena', tj. šifre koja je dodeljena svakoj imejl adresi. Na taj način kontroliše se da

samo jedan odgovor može da stigne sa jedne imejl adrese. Ako ispitanik/ca prosledi poziv nekoj drugoj osobi, ta osoba može da učestvuje u anketi, ali mora prethodno da registruje svoju adresu i da na tu adresu dobije lični poziv. Dakle, osnovna odlika ovog pristupa je da je svaki učesnik/ca registrovan uz pomoć imejl adrese. Ovo je bitna karakteristika jer može da izazove kod ispitanika/ca zabrinutost u pogledu anonimnosti i bezbednosti svojih odgovora datih tokom anketiranja. S druge strane, ovako se sprečava višestruko popunjavanje ispitanika sa jedne adrese, ali i osigurava da u anketi učestvuju ispitanici/e koji su dovoljno motivisani da bi dali kvalitetne odgovore.

Pored odgovora ispitanika/ca, baza podataka sadrži i vremenske varijable – podatke o trajanju odgovaranja na pojedina pitanja i grupe pitanja. Zahvaljujući tome mogu da se prate detalji o načinu odgovaranja na upitnik.

Internet poduzorci

Ovako kategorisani ispitanice i ispitanici su pozivani na učešće pozivima koji nisu lično adresirani nego opšti, javni. Primenjeno je nekoliko postupaka. Jedan je blizak poznatom 'snowball' metodu – kada se uopšteni poziv prosledi nekome sa sugestijom da se poziv prosledi dalje – poznanicima, prijateljima, kolegama. Ovde je ključna karakteristika ta da se ne traži nikakva registracija ispitanika/ca. Link za anketu nije zavisn od 'tokena' i klikom na adresu ankete potencijalni ispitanik se direktno vodi na početak upitnika. U gornjoj tabeli (Tabela 2) većina ovako pristiglih odgovora je kategorisana kao „IDN stranica” i „Drugo”, a deo je najverovatnije i među onima gde je poreklo „Nepoznato”.

Posebnu ulogu u ovoj distribuciji poziva za učešće u anketi putem deljenja na društvenim mrežama predstavlja *Tviter*. Preko *Tvitera* je privučen relativno veliki broj učesnika/ka (preko 15%), što je daleko više nego što je procenat korisnika/ca te društvene mreže u populaciji.

Pored deljenja poziva putem ličnih poruka ili preko društvenih mreža, anketa je oglašavana na internetu. Poziv za učešće u anketi je bio objavljen na zvaničnoj internet prezentaciji IDN-a, kao i na Fejsbuk stranici Instituta. Takođe su postavljeni i plaćeni oglasi na Fejsbuku, Guglu (program Gugl eds) i direktno na stranicu KupujemProdajem. U slučaju Fejsbuk i Gugl oglasa, specifikovano je da se oglasi prikazuju samo punoletnim korisnicima/ama, oba pola, sa teritorije Srbije.

Fejsbuk oglas je bio postavljen tokom 18 dana, u dva talasa.

- Fejsbuk oglašavanje prvi talas (3–10. jun, 2022): za prvu objavu je sledeći rezultat: Klikovi na vezu 2.331; domet 142.000 korisnika/ca.
- Za istu objavu ali drugi tip oglašavanja je sledeći rezultat: Interakcija sa objavom 552, domet 13.301 korisnika/ca.

Kod Fejsbuk oglašavanja – drugi talas – bilo je dve paralelne objave. Prva objava (Tip oglašavanja 1) je rezultirala sa 623 klikova na vezu, a domet beše 92.719 korisnik/ca. Druga objava (10–21. jun, 2022; Tip oglašavanja – Posetioci internet lokacije) rezultirala je sa 235 klikova na vezu, a domet je bio 42.696 korisnika/ca.

Prvi talas je bio usmeren na opštu populaciju punoletnih, dok je drugi usmeren na mlađu populaciju (do 45 godina starosti), sa mestom stanovanja definisanim kao „Teritorija Srbije bez Beograda”, i na niže obrazovane kategorije stanovništva, radi kompenzovanja

pristrasnosti uočenih tokom prvog talasa. Broj pristupa anketi prema datumima a na osnovu Fejsbuk oglašavanja je prikazan na grafikonu 2.

Grafikon 2. Datum otvaranja ankete i broj pristupa anketi na osnovu Fejsbuk oglašavanja

Oglašavanje ankete preko Gugl oglasnog servisa je bilo aktivno od 22. 6. do 11. 8. 2022. tj. 50 dana. Međutim, oglasi nisu svaki dan prikazivani, jer je bilo zastoja zbog tehničkih problema (na primer, nije bilo aktivnosti između 1. i 19. jula). Rezultat Gugl oglasa je oko 384 pristupa anketi.

Najveći broj pristupa anketi u poduzorku internet oglašavanja je pristigao na osnovu Fejsbuk oglasa.

Tehnički detalji uzoraka ukratko

Internet uzorak

- Samoinicijativno deljenje poziva ispitanika/ca
- oglas na stranici IDN-a
- oglas i vest na FB stranici IDN-a
- plaćeni oglasi na KupujemProdajem
- plaćeni oglasi na Fejsbuk i Gugl servisima
 - Gugl: 384 pristupa početnoj strani upitnika
 - Fejsbuk oglasi: 2 talasa, po dve objave, ukupno 16 dana
- Trajanje popunjavanja upitnika
 - Aritmetička sredina: 28,6 min.
 - Medijan: 26,4 min.

Imejl uzorak

- Imejl adrese prikupljene za sličan projekat iz 2017. ('osveženo' 2018. godine)
- Ukupno poslato poziva: 15.820
- Dva naknadna podsećanja (obično 7 dana razmaka)
- Ispitanici/e koji su eksplicitno odbili učešće u anketi ('Opted out'): 138
- Sa oko 140 adresa je stigla automatska poruka koja obaveštava da su korisnici odsutni (bolovanje, godišnji odmor, porodiljsko odsustvo, specijalizacija i slično).
- Broj neispravnih adresa ('Bounced', adrese koje se ne koriste, ne postoje i sl.): 290
- Adrese koje su ostale kao 'OK': 15.392
- Kompletirane ankete (odgovoreno na sva pitanja): 690
- Nekompletirane ankete (otvorene ankete ali nedovršene): 356
- Ukupno otvorenih anketa: 1.046
- Trajanje popunjavanja upitnika
 - Aritmetička sredina: 28,8 min.
 - Medijan: 25,9 min.

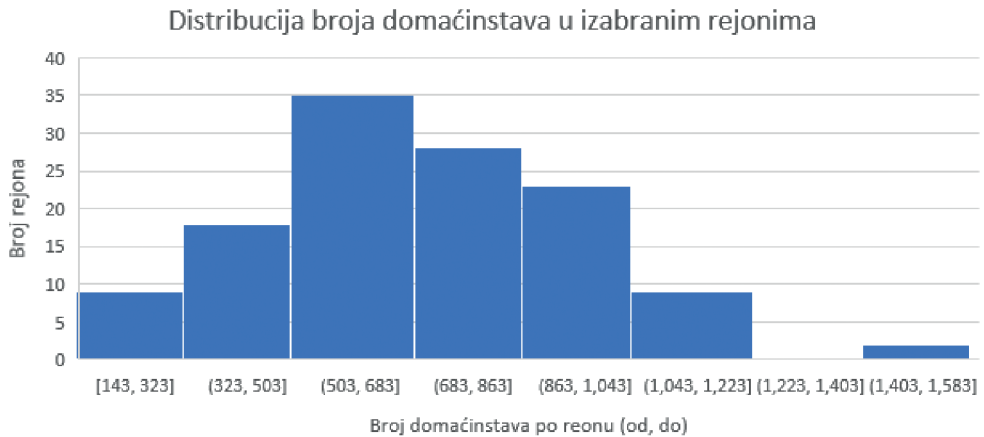
Direktna pošta

Ovaj poduzorak je formiran na osnovu usluge koju pruža Pošta Srbije, a zove se Direktna neadresovana pošta. U tipičnom slučaju tu se neadresovana pisma dostavljaju na sve adrese odabranih poštanskih rejona. Ta usluga se obično koristi za distribuciju oglasa i reklamnih brošura. Ovo je, koliko je nama poznato, prvi put da se koristi u svrhu formiranja uzorka za anketno istraživanje.

Ovaj uzorak je konstruisan na sledeći način. Uzorački okvir je predstavljao spisak svih poštanskih rejona u Republici Srbiji, sa imenima naselja i opština, kao i poštanskim brojem. Rejon je definisan kao teritorija koju opslužuje jedan poštari. Sa tog spiska je zatim odabrano metodom slučajnog izbora 125 rejona i određeno je da se u svaki odabrani rejon dostavi po 136 neadresovanih pisama.

Dakle, ovaj poduzorak se približava kriterijumima *slučajnog* uzorka, baziranog na klasterima slučajno odabranih poštanskih rejona. Najvažnije odstupanje od slučajnog odabira je po tome što individualni poštari/ke imaju slobodu da odaberu na koje adrese u svom rejonu će da dostave pozive.

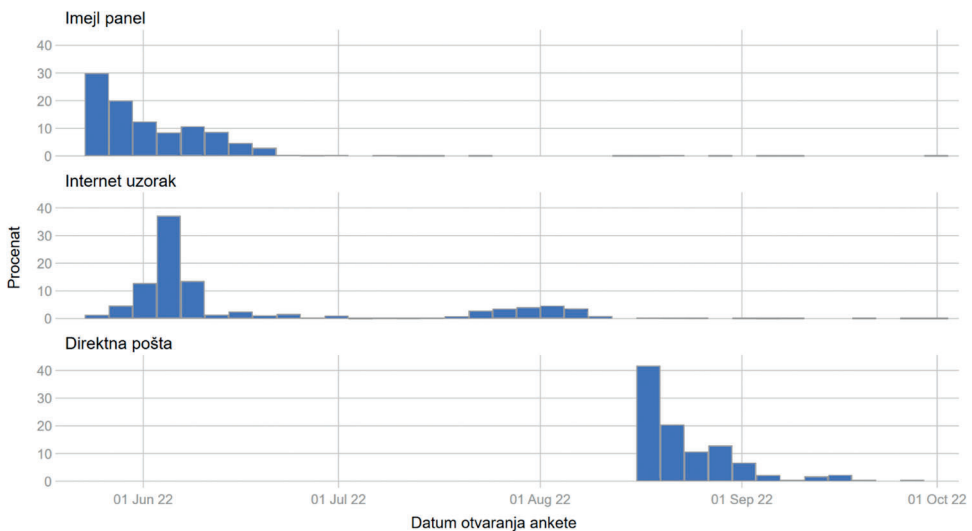
Ukupno je poslato 17.015 pisama sa pozivima. Pisma su poslata na 125 lokacija/ poštanskih rejona, na svaku lokaciju po 136 pisama. Broj jedinica u odabranim rejonima: minimum 143, maksimum 1.426, prosek je 702. Grafikon 3 prikazuje distribuciju broja domaćinstava po rejonu, u slučajno odabranim rejonima. Rejoni su odabrani metodom prostog slučajnog odabira (metodom generisanih slučajnih brojeva).

Grafikon 3. Distribucija broja domaćinstava u izabranim poštanskim rejonima

Period sprovođenja ankete

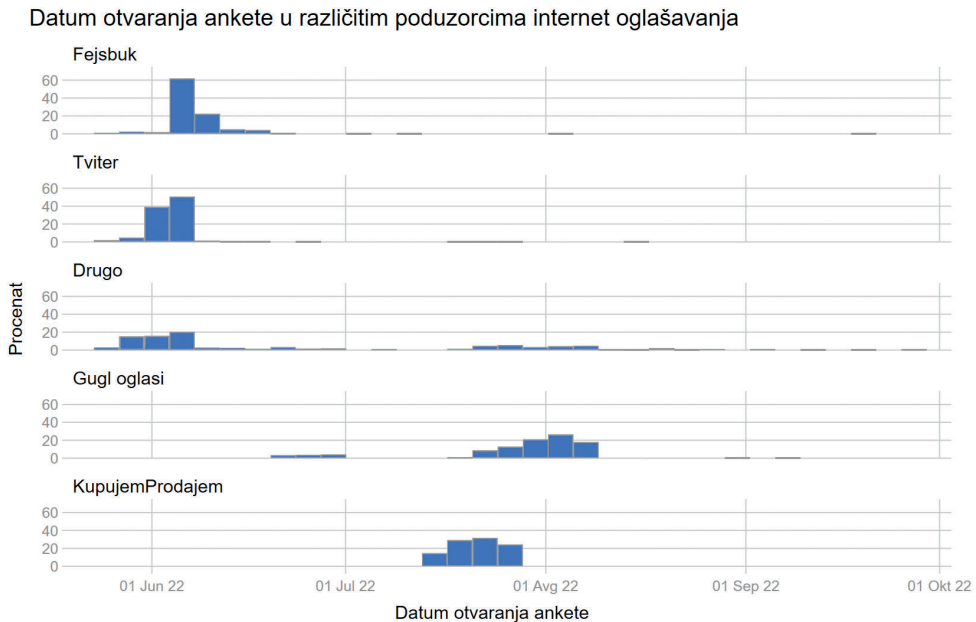
Anketiranje je sprovedeno od maja do septembra 2022. godine. Grafikon 4 prikazuje kad su otvarane ankete u pojedinim poduzorcima. Prve ankete su popunjene 23. maja, a poslednja 29. septembra 2022. Za ankete prispele putem pošte, naravno, ne zna se tačan datum popunjavanja, kao ni trajanje popunjavanja ankete.

Grafikon 4. Datum otvaranja ankete u različitim poduzorcima

Vidi se da je anketiranje na imejl poduzorku počelo istovremeno sa internet oglašavanjem, dok je sprovođenje ankete putem direktne pošte započelo više od dva meseca kasnije. Ipak, ako se pogledaju datumi odvojeno za pojedine podkategorije internet oglašavanja,

vidi se da i tu postoje razlike (Grafikon 5). Ankete prikupljene na osnovu oglašavanja preko Gugla, kao i na sajtu KupujemProdajem, prvenstveno su popunjavane krajem jula i početkom avgusta.

Grafikon 5. Datumi otvaranja anketa prikupljenih na osnovu različitih modaliteta internet oglašavanja

Kompletiranje upitnika

Za anketiranje putem interneta, posebno kada se ne koriste uslovni 'incentivi' (nagrada za popunjeni upitnik), karakteristično je da se javlja relativno veliki broj nepotpuno popunjenih upitnika (npr. Singer & Ye, 2013). Od svih ispitanika/ca koji pristupe početnoj strani ankete, značajan deo odustane odmah na početku ili prekine popunjavanje kasnije ali pre završetka. To je posebno često slučaj kod oglašavanja kada ispitanici/e nisu upoznati o kakvoj anketi je reč i da li ih zanima da učestvuju u njoj.

Ovde primenjeni upitnik se sastojao od 53 grupe pitanja. Grupu pitanja čine pitanja koja su prikazana na jednoj internet stranici (može da bude jedno ili više pitanja). Softver koji sprovodi anketu automatski beleži na kojoj grupi pitanja je prekinuto popunjavanje upitnika (i nije kasnije nastavljeno).

Od svih upitnika kojima je pristupljeno, 56,8% je kompletirano (na kraju upitnika je anketa prosleđena (klik na 'Prosleđi')). Dakle, u oko 43% slučajeva anketa nije ni započeta ili je prekinuta tokom popunjavanja. Naredni grafikon 6 prikazuje grupu pitanja na kojoj je popunjavanje prekinuto.

Grafikon 6. Grupa pitanja u internet upitniku na kojoj je popunjavanje prekinuto

Od prekinutih upitnika najveći broj se odnosi na početnu stranicu. Ovde ispitanici/ce odlučuju da li ih tema zanima ili ne. Nakon toga na svakoj grupi je manji broj prekida, ali je vidljivo da pojedine grupe pitanja karakteriše veći broj prekida. Obično se tu radi o kompleksnijim pitanjima ili kontroverznijim temama. Na primer, pitanje iz grupe 11 se odnosi na procenu da li su muškarci ili žene pogodniji lideri u različitim situacijama (ekonomski nasuprot zdravstvenim problemima). Grupe 13 i 14 sadrže pitanja o izlasku i glasanju na izborima 2022. godine. U grupama 26 i 27 su pitanja koja se odnose na učešće u protestima u prethodne tri decenije, kao i procenu da li su određeni događaji tokom te tri decenije imali pozitivan ili negativan uticaj na budućnost Srbije. Dakle, pitanja koja su kognitivno zahtevna i mogu se doživeti kao politički kontroverzna. Na grupi 53 je takođe povišen procenat prekida. Tu se radi o završetku upitnika, ali gde ispitanik/ca nije formalno prosledio/la upitnik. Iako je zapaženo da dužina upitnika utiče na češće prekidanje (npr., Galesic & Bosnjak, 2009), ovde se jasno vidi da se popunjavanje najčešće napušta odmah na početku, a ređe tokom kasnijeg rada na upitniku.

Različiti modaliteti uzorkovanja, tj. različiti poduzorci, razlikuju se prema stepenu *popunjenosti* upitnika. Naredna tabela (Tabela 3) pokazuje kako se distribuira popunjenost s obzirom na poreklo ankete. U većini slučajeva, popunjenost je između 60% i 70%. Najizrazitije je odstupanje kod Gugl oglašavanja, gde je čak 69% otvorenih upitnika ostalo samo na početnoj stranici.

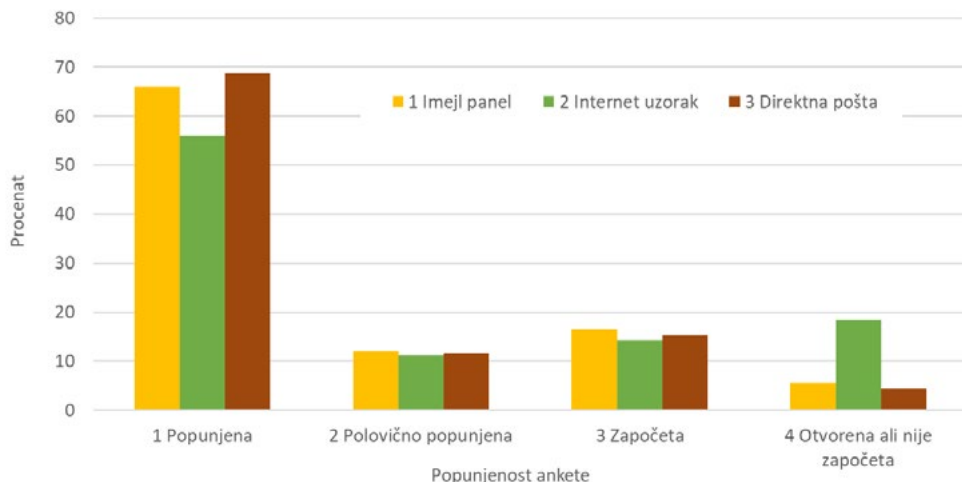
U celini, oko 60% otvorenih upitnika je i kompletirano (pri čemu kompletirano ovde znači da se nije prekinulo popunjavanje pre grupe broj 48), dok se 13,8% ispitanica/ka zadržalo na početnoj stranici.

Tabela 3. Popunjenost upitnika kod različitih modaliteta regrutacije ispitanica/ka

Poreklo ankete		1. Popunjena	2. Polovično popunjena	3. Započeta	4. Otvorena ali nije započeta	Ukupno
Fejsbuk	Broj	638	129	106	54	927
	%	68,82	13,92	11,43	5,83	100
Tviter	Broj	380	62	87	16	545
	%	69,72	11,38	15,96	2,94	100
IDN	Broj	22	4	13	10	49
	%	44,9	8,16	26,53	20,41	100
Drugo	Broj	23	11	11	19	64
	%	35,94	17,19	17,19	29,69	100
Imejl/mejl panel	Broj	690	125	173	58	1.046
	%	65,97	11,95	16,54	5,54	100
Gugl oglasi	Broj	30	22	67	265	384
	%	7,81	5,73	17,45	69,01	100
KupujemProdajem	Broj	29	5	5	2	41
	%	70,73	12,2	12,2	4,88	100
Pošta	Broj	158	27	35	10	230
	%	68,7	11,74	15,22	4,35	100
Nepoznato	Broj	141	21	32	51	245
	%	57,55	8,57	13,06	20,82	100
Ukupno	Broj	2.111	406	529	485	3.531
	%	59,78	11,5	14,98	13,74	100

Grafikon 7 prikazuje popunjenost upitnika u tri osnovna poduzorka. Iako je distribucija slična u sva tri poduzorka, jasno se vidi da su individualizovani pozivi (imejl ili pošta) praćeni manjim procentom odustajanja od ankete na početnoj stranici. U uzorku ispitanika/ca mobilizovanih putem internet oglašavanja značajno je viši procenat anketa koje su samo otvorene ali popunjavanje nije započeto (taj procenat je 18,5%). U celini gledano, ovi rezultati u vezi sa popunjavanjem upitnika su slični onima koji su zapaženi i pri ranijim istraživanjima IDN-a kada se radi o onlajn anketiranju.¹ U svakom slučaju, kao što je zapaženo u literaturi (npr., Liu & Wronski, 2018), ankete sa većim brojem pitanja i većim brojem internet stranica (kao što je ova) redovno su praćene sa manjim stepenom kompletiranja upitnika.

¹ Ove podatke je teško porediti sa onima objavljenim u literaturi, jer je često neizvesno kako se u izveštajima tretiraju slučajevi gde je anketi samo pristupljeno, a nije se otišlo dalje od početne strane. Ponekad se takvi slučajevi prosto isključuju iz prikaza rezultata o responsivnosti ispitanika/ka. Ših i Fen, na primer (Shih & Fan, 2008), u svojoj meta-analizi stepena učešća u internet i telefonskim anketama iznose procenat učešća za internet ankete od 7% pa do 88%. Očigledno da se u takvim analizama radi o istraživanjima koja se uveliko razlikuju i po metodama regrutovanja učesnika/ca, kao i načinu beleženja responsivnosti i kompletiranja.

Grafikon 7. Popunjenost anketa u tri osnovna poduzorka

Albaum et al (2010), na primer, analizirajući responsivnost slično dizajnirane ankete bazirane na imejl pozivima, izveštavaju o stepenu kompletiranja upitnika između 72% i 77%. Pri tome je učešće u tom istraživanju bilo podstaknuto lutrijom gde je nagrada bila Apple iPod Nano. Stepenu učešća u imejl poduzorku (koliko ispitanika/ca od svih koji su dobili imejl poziv je uopšte videlo poziv i/ili otvorilo anketu) nije moguće porediti. U našem uzorku adresa je neizvesno koliki je broj adresa koje se ne koriste, dok je u navedenom istraživanju početni uzorak sačinjen od validnih adresa.

Karakteristike internet anketiranja

Anketiranje putem interneta može da se sprovede na različite načine koji mogu imati različite metodološke prednosti i nedostatke (npr., Daikeler, Bošnjak & Lozar Manfreda, 2020). U principu, uzorak može da bude jednako kvalitetan i reprezentativan kao i kod klasičnog anketiranja 'licem u lice' kada se radi o uzorku baziranom na slučajnom odabiru učesnika/ka. Međutim, kada se radi o prigodnim uzorcima, onima koji nisu bazirani na probablističkom odabiru ispitanika/ca, javlja se problem nemogućnosti generalizacije rezultata, bez obzira da li su podaci prikupljeni putem onlajn upitnika ili licem u lice. Ipak, novija metodološka istraživanja pokazuju da se prigodni onlajn uzorci mogu koristiti u naučnim istraživanjima u određene svrhe i ako se u analizama i tumačenjima rezultata vodi računa o metodološkim ograničenjima (npr., Cornesse et al., 2020).

Anketiranje putem interneta – onako kako je ovde sprovedeno – ima dve važne karakteristike koje utiču na reprezentativnost, pored neprobabilističkog karaktera procesa uzorkovanja. Prvo, uzorački okvir je nekompletan. Deo populacije Srbije nema pristup internetu, ili nema imejl adresu, ili adresa nije javno dostupna na pretraživanim internet domenima. Zatim, internet poduzorak je u velikoj meri baziran na samoselekciji, i to prvenstveno korisnika Fejsbuk društvene mreže.

Druga karakteristika, ovaj put pozitivna, jeste da se kod ovakvog anketiranja osigurava motivisanost ispitanika i autentičnost pristiglih odgovora. Kod anketiranja metodom licem u lice jedan od najvećih problema je kontrola kvaliteta rada anketara i osiguravanje da su prikupljeni odgovori zaista autentični odgovori ispitanika.

Kod neprobabilističkih uzoraka literatura sugerise da je korisno da se primenjuju različite strategije regrutovanja kako bi se umanjile eventualne izrazite pristrasnosti pojedinih metoda regrutacije („*sample blending*“, Elliott & Haviland, 2007; Robbins et al., 2021). U našem istraživanju, na primer, pokazalo se da ispitanici koji su anketi prišli preko Tvitera pokazuju izrazite specifičnosti – povišeno interesovanje za politiku, relativno viši materijalni i obrazovni status i slično. Takav ishod nije iznenađujući, znajući da je oglašavanje ankete bilo zasnovano na deljenju 'tvitova' a ne plaćenom oglašavanju slučajnom uzorku korisnika.

Priistrasnost uzorka u pogledu osnovnih sociodemografskih karakteristika može se kompenzovati adekvatnim ponderisanjem podataka. Ipak, i pored ponderisanja podataka, potrebno je biti oprezan kada se radi o proceni parametara populacije (npr., prosečnih vrednosti), jer su tu posledice pristrasnosti uzorka najvidljivije. Međutim, procena *relacija između varijabli* je manje osetljiva na pristrasnost uzorka, te su ovako prikupljeni podaci primereni analizama koje su usmerene na proveru relacija između varijabli (npr., Cornesse et al., 2020). U ovom zborniku većina prikazanih rezultata se, stoga, prvenstveno i odnosi na asocijacije između varijabli, što je i inače često od većeg interesa za nauku nego proste procene populacijskih parametara.

U prilog naučne vrednosti podataka prikupljenih na sličnim prigodnim uzorcima govore i iskustva istraživača/ica CPIJM u pogledu publikacije takvih radova. Naime, pokazalo se da rezultati zasnovani na sličnim ranijim anketama mogu da prođu rigorozne recenzije u međunarodnim časopisima i budu objavljeni (npr., Van Bavel et al., 2022; Todosijević, Pavlović, & Komar, 2021; Pavlović, Todosijević & Stanojević, 2021).

Baza podataka (JMS 2022 CPIJM/65)

U istraživanjima Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje poštuju se principi otvorene nauke. To, između ostalog, znači i da su podaci prikupljeni tokom različitih istraživačkih projekata dostupni zainteresovanoj javnosti (ili će biti dostupni, u zavisnosti od mogućih ograničenja). Prikupljeni podaci iz istraživanja JMS 2022 CPIJM/65 će se distribuirati u dva osnovna formata: Excel tabela i SPSS format.

Osnovnu bazu podataka čine sledeće varijable:

- 8 automatski generisanih varijabli (ID – identifikacioni broj, referentna URL adresa, 'vremenski pečati' (*time stamps*)...);
- 178 varijabli generisanih na osnovu upitnika;
- Izvestan broj naknadno konstruisanih varijabli: npr. godine starosti, ponderi, vreme trajanja popunjavanja ankete.

Ponderi

Ponderi su varijable koje služe da bi se realizovani uzorak približio ciljanom uzorku po određenim karakteristikama. Na primer, ako su pojedine kategorije stanovništva manje ili

više zastupljene u uzorku nego u populaciji, ponderima se mogu korigovati te diskrepancije. Pošto se realizovani uzorak u ovom istraživanju razlikuje od populacijskih karakteristika u pojedinim demografskim karakteristikama, konstruisani su ponderi koji mogu da približe (ili izjednače) karakteristike uzorka sa populacijskim parametrima (za kratki prikaz uloge pondera u statističkim analizama videti Biemer & Christ, 2008; West, 2022).

Za sada, u bazi podataka nalaze se 4 varijable sa ponderima:

- W1_TDP
- W2_Sex_Age
- W3_PRS
- W4_SAE

W1_TDP je ponder koji kompenzuje neproporcionalnost uzorka Tviter korisnika (svedeno je na procenjeni procenat Tviter korisnika u Srbiji, koji je oko 5%). Takođe, primenjena je i korekcija za uzorak Direktna pošte.

Varijabla W2_Sex_Age je ponder konstruisan na osnovu kombinovane distribucije pola i starosti (varijabla sa 8 kategorija) i na osnovu procene populacije Srbije od strane Republičkog zavoda za statistiku, RZS, za 2021. godinu. Ovaj ponder uključuje i efekat prethodnog pondera (W1_TDP).

W3_PRS je ponder koji je baziran na zajedničkoj distribuciji varijabli Pol, Region i Starost (PRS). Starost je bazirana na varijabli sa 8 kategorija kao i W2, dok se varijabla Region odnosi na 4 statistička regiona Srbije (Vojvodina, Beograd sa okolinom, zapadna Srbija, istočna i južna Srbija). Dakle, razlika u odnosu na W2 je u tome što W3 uključuje i varijablu Region.

Konačno, ponder W4_SAE predstavlja kombinaciju pondera za obrazovanje i pondera koji kombinuje distribuciju pola i starosti (W2). Ovaj ponder se odnosi na celokupni uzorak, pri čemu je stepen obrazovanja sveden na dve kategorije: sa fakultetskim obrazovanjem i bez njega. Ovaj ponder samo parcijalno kompenzuje za pristrasnost uzorka u pogledu obrazovanja ispitanika, jer je u uzorku značajno veći procenat učesnika/ca sa fakultetskim (ili višim) obrazovanjem nego što je to u populaciji. Podaci o distribuciji stepena obrazovanja takođe dolaze od RZS-a, ali ovaj put na osnovu popisa iz 2011. godine, jer periodične demografske procene koje RZS objavljuje ne uključuju procene distribucije stepena obrazovanja.

Napominjemo da se poduzorcima međusobno razlikuju u pogledu odstupanja od populacijske distribucije stepena obrazovanja. Zbog toga može biti korisno da se ponderi računaju posebno za pojedine poduzorke. Recimo, distribucija stepena obrazovanja u poduzorku Direktna pošta je manje pristrasna u poređenju sa ostalim poduzorcima. Važna napomena: primena pojedinih pondera može da izmeni ukupni broj slučajeva u rezultatima.

Preporučeni ponderi

Izbor pondera zavisi od cilja analize i primenjenih statističkih metoda. Odgovornost je na analitičaru da primeni ponder primeren cilju i metodu. Takođe napominjemo da je zbog kompleksnosti uzorka pondere moguće konstruisati na mnogo različitih načina koji mogu biti manje ili više primereni različitim analizama. Istraživačima se preporučuje da razmotre i mogućnost konstruisanja sopstvenih pondera koji bi bili primereni konkretnim istraživačkim ciljevima.

Za većinu standardnih analiza preporučujemo:

- Kombinovani ponder za pol i starost (W2_Sex_Age).

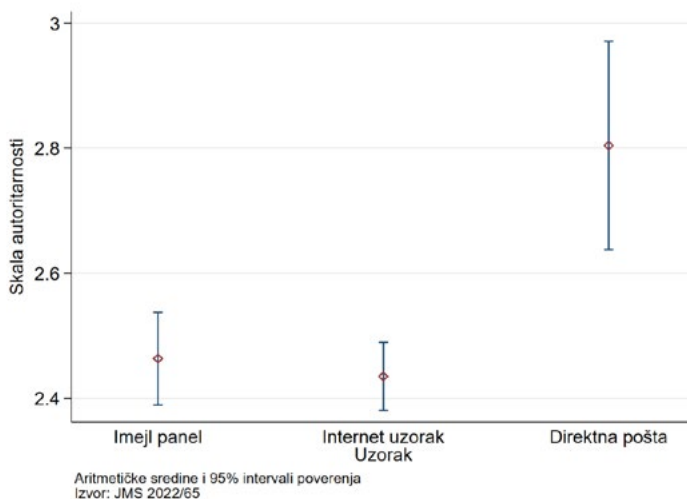
- Ukoliko se smatra da je i proporcionalna zastupljenost regiona važna, onda se preporučuje W3_PRS.
- Preporučujemo da se uporede rezultati analiza na ponderisanim i neponderisanim podacima, kao i na pojedinim poduzorcima radi testiranja robusnosti nalaza.

Kao što je rečeno, navedeni ponderi se odnose na celokupni uzorak. Ukoliko se analitičari ili analitičarke odluče da izostave pojedine poduzorke, moguće je da uključeni ponderi neće više reprodukovati parametre populacije koji su korišćeni kao osnova za ponderisanje.

Jedan ili nekoliko uzoraka?

Podaci uključuju varijable „Source” i „Link” koje identifikuju slučajeve prikupljene različitim metodama (vidi tabele 1 i 2). Pojedini poduzorci se razlikuju u nekim sociodemografskim karakteristikama, ali je neizvesno u kojoj meri se razlikuju po drugim karakteristikama koje mogu biti od važnosti za istraživača. Zbog toga preporučujemo da se analize obave i na celom uzorku, ali i na pojedinačnim poduzorcima. Eventualne značajne razlike je potrebno uzeti u obzir pri tumačenju rezultata i donošenju zaključaka. Taj načelni pristup je primenjen u radovima prikazanim u ovom zborniku.

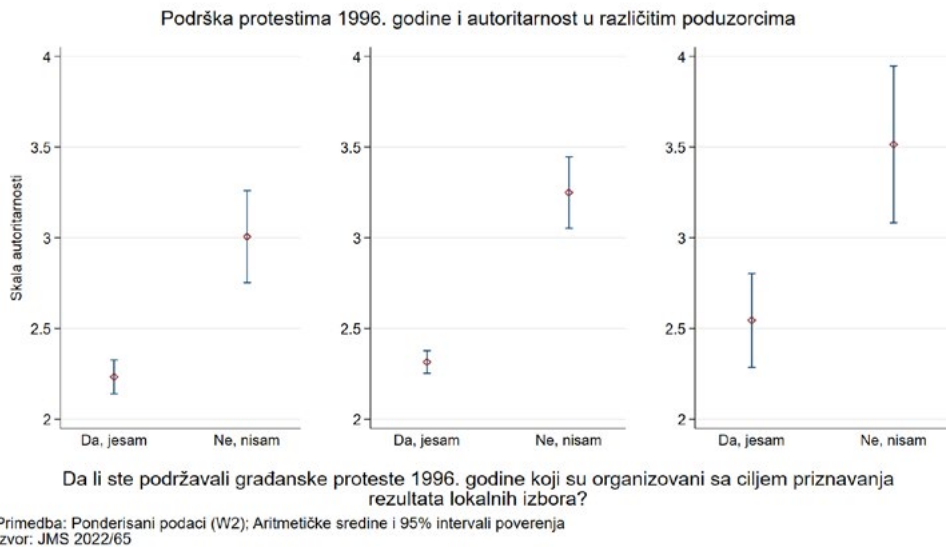
Naredni grafikon ilustruje korist od analize na poduzorcima, posebno kad je reč o uzorcima prigodnog tipa. Grafikon 8 prikazuje poređenje prosečnih vrednosti na skali autoritarnosti posebno za tri glavna poduzorka – imejl panel, internet poduzorak i ‘poštanski’ uzorak (koji je najbliži slučajnom uzorku). Jasno je da se prosečne vrednosti razlikuju, tj. da je prosečni nivo autoritarnosti zabeležen na uzorku prikupljenom metodom direktne pošte viši nego na preostala dva poduzorka. Šta bi onda bila najbolja procena prosečnog nivoa autoritarnosti u populaciji? Pošto se radi o prigodnim uzorcima, nemamo matematički model koji bi nam omogućio pouzdanu generalizaciju. Uzimajući u obzir poznavanje karakteristika posebnih poduzoraka, kao na primer da je prosečni nivo obrazovanja u imejl i internet poduzorcima viši od proseka populacije, moglo bi da se spekulise ili nagađa da je populacijski prosek ‘negde između’ ili bliže nivou poštanskog uzorka. Međutim, to ostaju nagađanja a ne statistički zaključci.

Grafikon 8. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti u tri poduzorka

Pitanje o proceni parametara u populaciji je samo jedan od zadataka koji se mogu postaviti pred istraživanja stavova građana i građanki. Ono što je za nauku posebno zanimljivo jesu relacije između varijabli. Metodološka istraživanja ukazuju da su procene relacija između varijabli, uz neophodnu dozu opreza, pouzdaniji nego procene populacijskih parametara (npr. Cornesse et al., 2020).²

Zbog toga bi bilo zanimljivo da se vidi da li su *relacije* između autoritarnosti i nekih drugih varijabli slične ili različite u naša tri poduzorka, pošto je jasno da se prosečni nivoi razlikuju. Radi ilustracije, upoređeni su prosečni nivoi autoritarnosti kod onih koji su podržavali i koji nisu podržavali građanske proteste iz 1996. godine. Relacije između tih varijabli (autoritarnost i podrška protestima) su prikazani na grafikonu 9.

Grafikon 9. Podrška protestima koji su se održavali 1996. godine i prosečni nivo autoritarnosti na tri poduzorka

Dve stvari treba zapaziti. Prvo, na svakom poduzorku oni koji nisu podržavali te proteste su pokazali više prosečne skorove na skali autoritarnosti u poređenju sa onima koji su podržavali te proteste. Drugo, i dalje je vidljivo da se poduzorci razlikuju u prosečnom nivou autoritarnosti (ispitanici/e iz poštanskog uzorka pokazuju statistički značajno viši skor na skali autoritarnosti). Poenta je da se pokazalo kako su relacije između dve varijable (autoritarnost i podrška protestima) jednake u svakom od poduzoraka, uprkos razlici u prosečnim vrednostima.

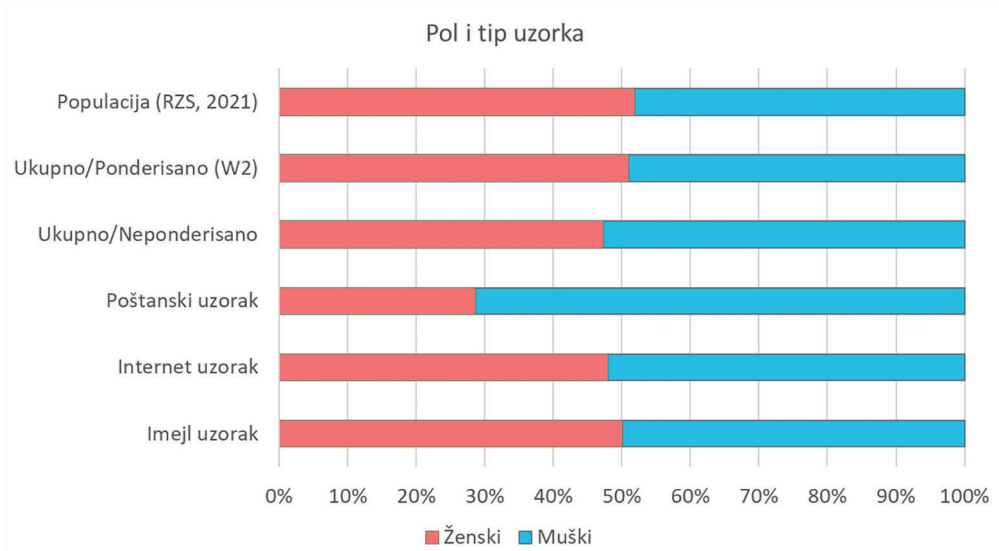
² U socijalnoj psihologiji, na primer, studenti psihologije su najčešći subjekti istraživanja (npr. Miller, 1981; Cheon et al., 2020; Sadeghiyeh et al., 2020).

Karakteristike realizovanog uzorka

U ovom odeljku ćemo prikazati karakteristike realizovanog uzorka (tj. glavnih poduzoraka), i to prema tri osnovne sociodemografske varijable: pol, starost i region stanovanja (to su ujedno i varijable koje su osnova za ponderisanje u ponderima W2_Sex_Age i W3_PRS).

Pol

Grafikon 10 prikazuje polnu/rodnu strukturu uzorka iz istraživanja JMS 2022/65 i u populaciji Srbije (prema proceni Republičkog zavoda za Statistiku iz 2021. godine). Na grafikonu su takođe prikazani i ponderisani rezultati za ukupan uzorak. Vidljivo je da u svakom od poduzoraka postoji odstupanje od karakteristika populacije, i to u smeru nešto veće zastupljenosti muškog pola/roda. Pristrasnost nije naročito izražena, osim u poduzorku direktne pošte. Više je uzroka za ovakvu pristrasnost uzoraka. Dosadašnja slična istraživanja IDN-a su pokazala da je tema istraživanja povezana sa karakteristikama ispitanica i ispitanika. Na primer, u anketama na temu političkih stavova javlja se relativno veća zastupljenost muškog pola/roda. Sa druge strane, u anketama gde je glavna tema bila pandemija virusa korona, nešto zastupljeniji je bio ženski pol/rod. Sistematska analiza tih relacija ostaje za buduća istraživanja. Jasno je da u anketama gde je samoselekcija važan faktor i gde nije moguće ponavljati poziv ili podsećati one koji nisu odgovorili da se ipak uključe, može da se očekuju ovakve pristrasnosti. Najmanja pristrasnost po varijabli pola/roda je u imejl uzorku, a regrutovanje u tom uzorku je podrazumevalo i dva podsećanja, tako da je to verovatno uticalo na ujednačeniju polnu/rodnu zastupljenost. Naravno, ulogu imaju i drugi faktori, što je vredno dodatnih istraživanja.

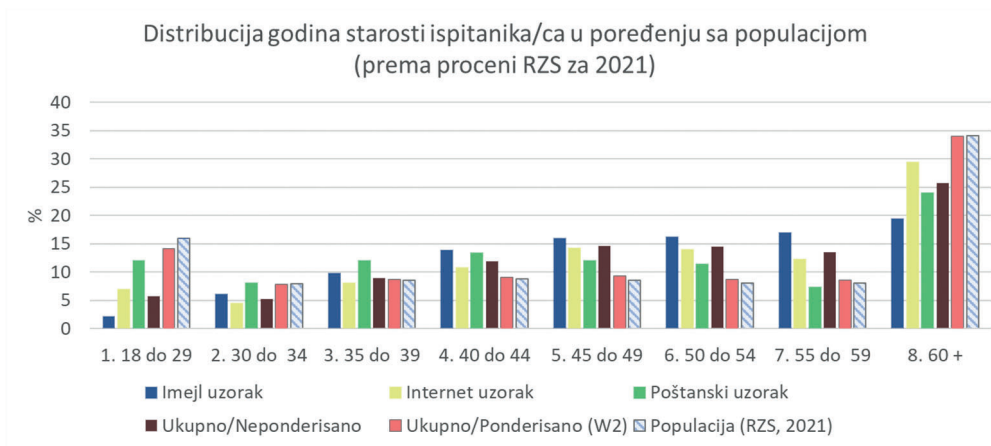

Grafikon 10. Zastupljenost polova/rodova u podacima JMS 2022/65 i u populaciji Srbije

Konačno, isti grafikon pokazuje i dejstvo pondera – distribucija relevantne varijable ostaje podobna izvornoj populaciji (koja je poslužila kao osnov za konstrukciju pondera).

Starost

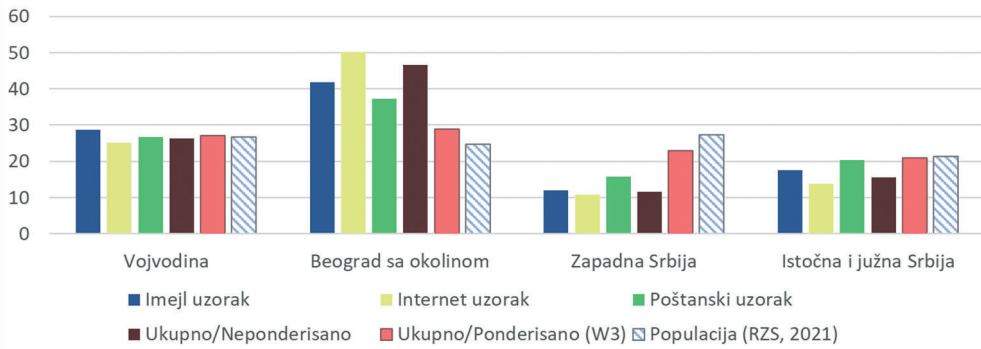
Distribucija godina starosti ispitanika/ca u različitim poduzorcima je prikazana na narednoj ilustraciji (Grafikon 11). I ovde se vidi da distribucija u poduzorcima nije identična onoj u populaciji, ali takođe i da odstupanja nisu velika. U svim poduzorcima je relativno manje onih u najmlađoj starosnoj kategoriji, kao i u onoj najstarijoj. S druge strane, nešto su zastupljeniji ispitanici/ce srednjih starosnih kategorija. Ovo takođe ima veze sa karakteristikama procesa uzorkovanja. Na primer, najmlađi i najstariji generalno pokazuju niži stepen zainteresovanosti za politiku. Zatim, najstarijima je internet anketiranje manje dostupno i slično. Ponderi, naravno, mogu da koriguju ova odstupanja.

Grafikon 11. Distribucija godina starosti ispitanika/ca u poređenju sa populacijom

Region

Regionalna zastupljenost u poduzorcima istraživanja JMS 2022/65 i u populaciji Srbije je prikazana na grafikonu 12. Iako su sva četiri statistička regiona Srbije zastupljena u poduzorcima, u dva slučaja su ta odstupanja nešto izraženija. U svim poduzorcima relativno je više ispitanika/ca iz regiona Beograd sa okolinom. To je posebno izraženo kod internet i imejl poduzoraka. Sa druge strane, region Šumadije i zapadne Srbije je nešto slabije zastupljen. Interesantno je zapaziti da je uzorak direktne pošte nešto manje osetljiv na ovu geografsku pristrasnost.

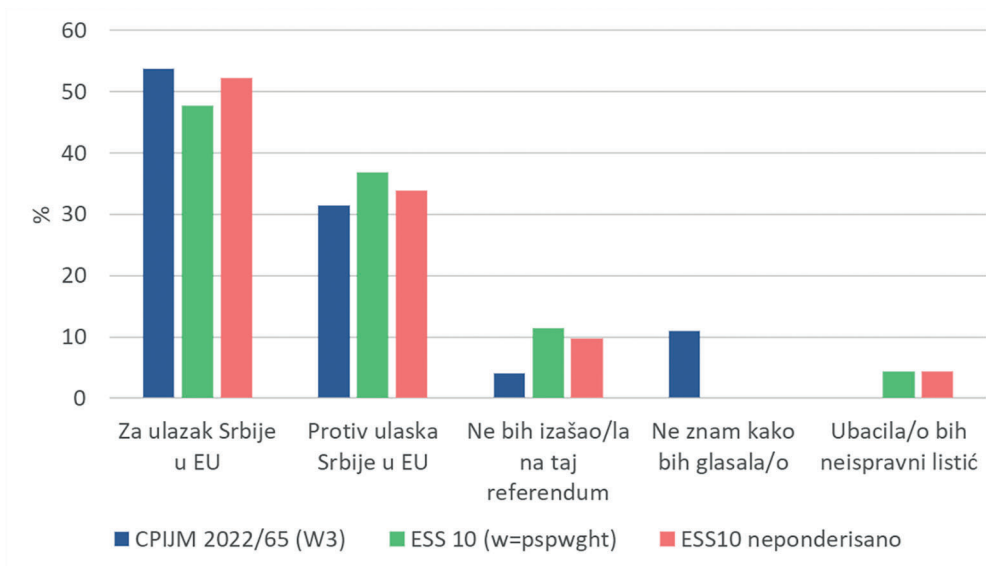
Grafikon 12. Regionalna zastupljenost u poduzorcima istraživanja JMS 2022/65 i u populaciji Srbije

Poređenje sa probablističkim ('reprezentativnim') uzorcima

Kad god se radi o neprobabilističkim uzorcima, konačno pitanje je: kakvi bi bili rezultati da je istraživanje sprovedeno na probablističkom uzorku? Definitivni odgovor ne može da se da ukoliko nemamo odgovarajuće podatke. Ako ih imamo, onda nema razloga da se isto istraživanje sprovodi inferiornijim metodama. Međutim, tokom 2022. godine CPIJM/IDN je učestvovao u sprovođenju istraživanja u vezi sa projektom desete runde Evropskog društvenog istraživanja (European Social Survey 10, ESS10)³, u saradnji s Institutom za sociološka istraživanja. Izvestan broj varijabli se javlja u oba istraživanja u identičnoj ili vrlo sličnoj formulaciji. Jedno od tih pitanja se odnosi na glasanje u hipotetičkom slučaju referendumu o pristupanju Srbije Evropskoj uniji (EU). To pitanje se često javlja u domaćim istraživanjima, tako da nije iznenađujuće što se javlja i u oba ova projekta. Ovde ćemo uporediti distribucije te varijable u ta dva projekta, kao i povezanost sa stepenom obrazovanja.

Distribucija odgovora je prikazana na grafikonu 13. Prikazane su ponderisane distribucije, kao i neponderisana distribucija iz projekta ESS 10. Treba primetiti da se dve studije razlikuju u formulaciji dodatnih kategorija, osim onih koje se odnose na glasove za i protiv. JMS 2022/65 sadrži odgovore „Ne znam” i „Ne bih izašla/o na referendum”, dok ESS 10 sadrži kategoriju „Ubacila/o bih nevažeći glasački listić”. Razlike u tim kategorijama su mogle uticati na ukupnu distribuciju. Ipak, distribucija odgovora za i protiv je veoma slična u oba projekta, tako da uočene razlike ne dostižu nivo statističke značajnosti. Dakle, iako, kao što je ranije rečeno, neprobabilistički uzorci nisu pogodni za procenu populacijskih parametara, ovde se pokazalo da su rezultati studije JMS 2022/65 vrlo slični kao i rezultati iz visoko kvalitetne studije na slučajnom uzorku kao što je ESS 10.

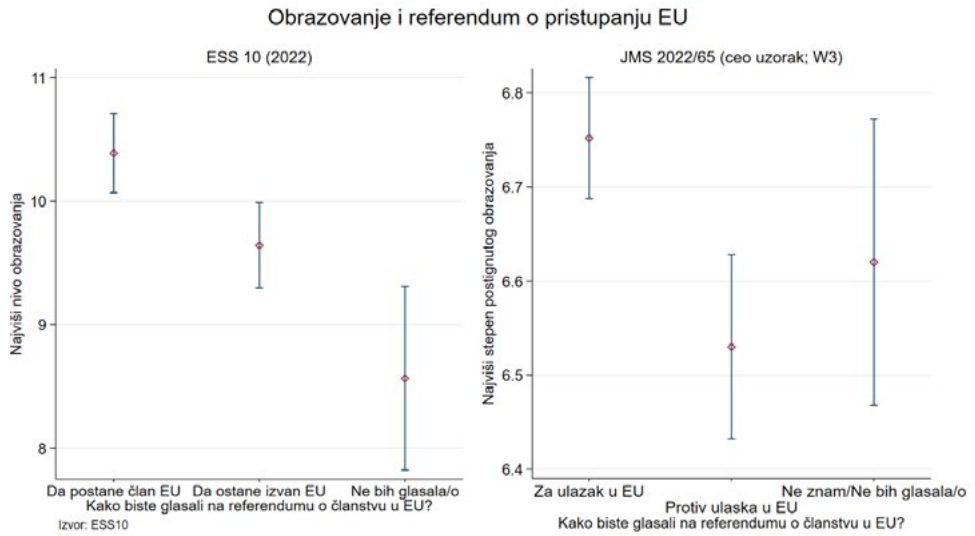
³ <https://www.europeansocialsurvey.org/>.

Grafikon 13. Referendum o pristupanju EU – distribucija odgovora (ESS 10 i JMS 2022/65 uzorci)

Naredno pitanje se odnosi na povezanost varijabli. Ovde ćemo prikazati povezanost između stepena obrazovanja i pitanja o glasanju na hipotetičkom referendumu povodom pristupanja EU. Razlog za usmeravanje pažnje na varijablu stepena obrazovanja ispitanika/ca je taj što je pristrasnost uzorka CPIJM studije najvidljivija na varijabli obrazovanja od svih osnovnih sociodemografskih varijabli. JMS 2022/65 studija ima disproporcionalno više visokoobrazovanih ispitanika/ca, a manje onih sa srednjom školom ili bez nje. Očekivalo bi se, dakle, da će tako smanjena varijansa jedne varijable uticati na povezanost sa drugim varijablama.

Grafikon 14 prikazuje prosečne vrednosti na varijabli nivoa obrazovanja kod ispitanika/ca sa različitim stavovima prema pristupanju EU. Podaci iz sudije ESS 10 pokazuju da je prosečni nivo obrazovanja kod onih koji bi glasali za pristupanje EU statistički značajno viši nego kod onih koji kažu da bi glasali protiv – intervali poverenja se ne pokrivaju međusobno. Isti zaključak bi se mogao doneti i na osnovu podataka iz studije JMS 2022/65. I ti podaci sugerišu da se pristalice i protivnici priključenja EU međusobno razlikuju u prosečnom nivou obrazovanja. Dakle, bez obzira na neprobabilistički karakter istraživanja JMS 2022/67, na značajno viši prosečni nivo obrazovanja u tom uzorku, na donekle različite formulacije samog pitanja o glasanju na referendumu, kao i na različitu operacionalizaciju nivoa obrazovanja, došlo bi se do istog zaključka.

Grafikon 14. Povezanost između nivoa obrazovanja i stava prema pristupanju Evropskoj uniji na različitim uzorcima

Ovo je naravno zanimljiv rezultat, ali ne može se iz toga potvrditi da bi se podjednaki zaključci doneli u pogledu drugih varijabli. Kao što je već rečeno, kada se radi o neprobabilističkim uzorcima, ne postoji matematički model koji bi omogućio pouzdanu statističku inferenciju bez obzira o kojim varijablama se radi. Ovde prikazani rezultati, kao i iskustva drugih istraživača iznesena u metodološkoj literaturi, sugerišu da neprobabilistički uzorci mogu dati korisne podatke, ali da je opreznost u zaključivanju neophodna.

LITERATURA

- Albaum, G., Roster, C. A., Wiley, J., Rossiter, J. & Smith, S. M. (2010). Designing web surveys in marketing research: does use of forced answering affect completion rates?. *Journal of marketing theory and practice*, 18(3), 285–294.
- Biemer, P. P. & Christ S.L. (2008). Weighting survey data. In: E. D. de Leeuw, J. Hox & D. Dillman (Eds.), *International Handbook of Survey Methodology* (pp. 317–341). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203843123>
- Cheon, B. K., Melani, I. & Hong, Y. Y. (2020). How USA-centric is psychology? An archival study of implicit assumptions of generalizability of findings to human nature based on origins of study samples. *Social Psychological and Personality Science*, 11(7), 928–937.
- Cornesse, C., Blom, A. G., Dutwin, D., Krosnick, J. A., De Leeuw, E. D., Legleye, S. ... & Wenz, A. (2020). A review of conceptual approaches and empirical evidence on probability and nonprobability sample survey research. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 8(1), 4–36. <https://doi.org/10.1093/jssam/smz041>
- Daikeler, J., Bošnjak, M. & Lozar Manfreda, K. (2020). Web versus other survey modes: an updated and extended meta-analysis comparing response rates. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 8(3), 513–539. <https://doi.org/10.1093/jssam/smz008>
- Elliott, M. N. & Haviland, A. (2007). Use of a web-based convenience sample to supplement a probability sample. *Survey methodology*, 33(2), 211–215.
- Galesic, M. & Bosnjak, M. (2009). Effects of questionnaire length on participation and indicators of response quality in a web survey. *Public opinion quarterly*, 73(2), 349–360.
- Liu, M., & Wronski, L. (2018). Examining completion rates in web surveys via over 25,000 real-world surveys. *Social Science Computer Review*, 36(1), 116–124. <https://doi.org/10.1177/0894439317695581>
- Miller, A. (1981). A survey of introductory psychology subject pool practices among leading universities. *Teaching of Psychology*, 8(4), 211–214.
- Pavlović Z., Todosijević, B. & Stanojević, D. (2021). Support for the measures in fighting the COVID-19 pandemic: The role of political ideology. *Psihologija*, 54(2), 207–222. <https://doi.org/10.2298/PSI201027039P>
- Robbins, M. W., Ghosh-Dastidar, B. & Ramchand, R. (2021). Blending probability and nonprobability samples with applications to a survey of military caregivers. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 9(5), 1114–1145.
- Sadeghiyeh, H., Wang, S., Kylo, H. M., Alberhasky, M. R., Savita, S., Kellohen, K. L. & Wilson, R. C. (2020). On the Psychology of the Psychology Subject Pool. *Journal of Individual Differences*, 42(1), 30–40. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000327>
- Shih, T. H. & Fan, X. (2008). Comparing response rates from web and mail surveys: A meta-analysis. *Field methods*, 20(3), 249–271. <https://doi.org/10.1177/1525822X08317085>
- Singer, E. & Ye, C. (2013). The use and effects of incentives in surveys. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 645(1), 112–141. <https://doi.org/10.1177/0002716212458082>
- Todosijević, B., Pavlović, Z. & Komar, O. (2022). Measuring populist ideology: anti-elite orientation and government status. *Quality & Quantity*, 56(3), 1611–1629. <https://doi.org/10.1007/s11135-021-01197-5>
- Van Bavel, J. J., Cichocka, A., Capraro, V. [...] Todosijević, B. et al. (50+ authors) (2022). National identity predicts public health support during a global pandemic. *Nature Communications*, 13(1), 517. <https://doi.org/10.1038/s41467-021-27668-9>
- Van Mol, C. (2017). Improving web survey efficiency: the impact of an extra reminder and reminder content on web survey response. *International Journal of social research Methodology*, 20(4), 317–327.
- West, B. T. (2022). Survey Weights, In: P. Atkinson, S. Delamont, A. Cernat, J.W. Sakshaug & R.A. Williams (Eds.), *SAGE Research Methods Foundations*. Sage publications. <https://dx.doi.org/10.4135/9781526421036873645>

Bojan Todosijević

PUBLIC OPINION OF SERBIA 2022: METHODOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE RESEARCH (JMS 2022/65)

Abstract

This introductory chapter presents the basic methodological characteristics of the public opinion survey entitled "Value Attitudes of the Citizens on to the Democratic Transformation of Serbia in the Past Three Decades (1990-2022)" (Public Opinion of Serbia 2022 – JMS 2022/65), which was conducted by the Centre for Political Research and Public Opinion of the Institute of Social Sciences from Belgrade. The survey was based on a convenience sample of respondents of national scope, based on self-administering the questionnaires, either via the Internet (a large part of the sample), or by completing printed copies of the questionnaire.

The research is devoted to the attitudes of citizens towards current social and political issues, as well as their perception of political processes, i.e., democratic transformations in the past three decades. The researcher's intention was to gain insight into the way in which the citizens of Serbia perceive the social and political situation in Serbia, both today, and as it has been since the re-introduction of the multi-party system. This paper includes details about the sampling methods, the method of recruiting respondents, content of the questionnaire, characteristics of the survey process (self-completing of the online questionnaire), the characteristics of the realized sample, and the weights. Suggestions are made regarding the interpretation of the results based on non-probabilistic samples.

Keywords: online survey, questionnaire, sample, methodology, weights

ZORAN LUTOVAC

Viši naučni saradnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Odnos građanki i građana prema vlasti i političkom sistemu u Srbiji*

Sažetak

U radu se uz pomoć empirijskih nalaza i politikološke analize utvrđuje u kojoj meri vlast i politički sistem u Srbiji imaju podršku i u kakvoj su relaciji ti nalazi sa izbornim rezultatima i odnosima u političkoj zajednici. Jedan od ključnih nalaza empirijskog istraživanja je da tek 8,6% građanki i građana smatra da politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima da imaju uticaja na to šta radi vlast. Svega 19% smatra da naš politički sistem omogućava da se prema svim grupama u društvu postupa pravedno. Nizak stepen poverenja u Skupštinu, Vladu i sudstvo još jedan je indikator niskog stepena podrške političkom sistemu. Činjenica da građankama i građanima ključni izvori informisanja nisu dostupni, odnosno da su pod uticajem i kontrolom vlasti, svakako utiče na to da su uslovi za poštene i slobodne izbore limitirani, što potvrđuju i nalazi istraživanja koji pokazuju da građanke i građani tročetvrtinski smatraju da ne postoje podjednake mogućnosti za sve stranke da biračima prenesu svoje ideje i političke programe. Drugi ključni nalaz ovog istraživanja je velika diskrepanca između rezultata izbora i odnosa građana prema vlastima i njihovim rezultatima. Jedno od objašnjenja bi moglo biti to što rezultati izbora ne odražavaju stvarno raspoloženje građanki i građana Srbije, jer se izbori ne održavaju u demokratskim uslovima.

Ključne reči: građanke i građani, vlast, politički sistem, legitimnost, empirijsko istraživanje

Uvod

Odnos građanki i građana prema vlasti i političkom sistemu određuje da li ima legitimnosti u političkoj zajednici i u kojoj meri je ona izražena, odnosno u kojoj meri je deficitarna. Legitimnost u najopštijem smislu znači da građani priznaju vlast, odnosno da vlast ima podršku građana. Prema Lipsetovom određenju, legitimnost je „sposobnost sistema da stvori i održi verovanje da su postojeće političke institucije najpodesnije za dato društvo” (Lipset, 1969: 99). Dakle, legitimnost, u najširem smislu, znači priznavanje državne vlasti od strane građana, odnosno prihvatanje institucija sistema koje ispunjavaju opšte interese državne zajednice. Iznetim stavom građani, zapravo, daju podršku vlasti i pristanak vladavini političkog sistema.

Posmatrano iz perspektive građana, politički sistem je legitiman, institucije su legitimne kada ostvaruju opšte interese zajednice kojoj pripadaju. Legitimnost je značajna zbog toga što transferiše moć u autoritet i tako omogućava vladavinu bez prisile, vladavinu uz pristanak građana. Drugim rečima, legitimne državne institucije u svakodnevnom životu stvaraju partnerstvo sa građanima. Može se reći da od prošlog veka, kada poreci koje nazivamo

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

demokratskim postaju standardi za razvijene demokratske države, a uzori za one koje to žele postati, vlast ima demokratsku legitimaciju ako ima dovoljnu podršku građana, ako ima proceduralni legitimitet (ako se poštuju demokratske procedure) i ako uvažava i poštuje opšteprihvaćeni sistem liberalnih vrednosti (vladavina prava, pravna država, sloboda, jednakost, ljudska prava itd.). To su liberalno-demokratski poreci. Dakle, u liberalno-demokratskim porecima, kojima Srbija deklaratorno teži, vlast čini legitimnom narodna volja, proceduralni legitimitet i poštovanje odgovarajućeg sistema vrednosti. Ono što je za istraživače važno jeste utvrđivanje razlike između *ideatera* i *realitera* – onoga što bi demokratija trebalo da bude i onoga što ona stvarno jeste. Konkretno, između autokratije ili demokratije u nastajanju u kojoj građani Srbije žive i liberalne demokratije u kojoj bi većinski hteli da žive.

Enciklopedija Britanika (Britannica) definiše *politički sistem* kao skup formalnih pravnih institucija koje čine „vladu” ili „državu”. Šire definisan, međutim, pojam obuhvata kako stvarne tako i propisane oblike političkog ponašanja, ne samo pravno uređenje države već i realnost načina na koji država funkcioniše. Još šire definisan, politički sistem se posmatra kao skup „procesa interakcije” ili kao podsistem društvenog sistema koji je u interakciji sa drugim nepolitičkim podsistemima, kao što je ekonomski sistem (Britanika, 2023). Polazeći od Dejvida Istona (David Easton), pitanje legitimiteta, odnosno podrške političkom sistemu (political sistem), ima tri dimenzije koje se empirijski ispoljavaju: 1. kao odnos građana prema političkoj zajednici (*political community*), a. *ponos* što su građani Srbije, b. *zadovoljstvo* svojim životom, c. *raspoloženje* koje dominira među ljudima, d. ocene da li se stvari kreću u *dobrom ili lošem pravcu*, e. *procene bliže budućnosti* – tzv. difuzna podrška, kao rezultat dubljih afiniteta i uverenja (politička kultura je glavna strukturalna komponenta), zatim kao 2. odnos građana prema političkom režimu (political regime) ili poretku (political order) – demokratija ili stabilokratija – a. ocena funkcionisanja političkog sistema u celini, b. poverenje građana u institucije sistema – tzv. specifična podrška političkom sistemu i najzad kao 3. odnos građana prema vlastima (authorities). Slobodni izbori su osnov legitimnosti vlasti, ali nisu nužno osnov legitimizacije sistema. Drugim rečima, mogu podržavati vlast, a da ne podržavaju politički poredak (Easton, 1979: 153). Održavanje nelegitimnog sistema poseban je istraživački izazov i zahteva posebnu pažnju i dosta prostora (Slavujević & Mihailović, 1999: 101–136).

Predmet ovog rada biće prvenstveno odnos građana prema vlastima (podrška ili oponiranje) i političkom sistemu, odnosno (kvazi)demokratskom poretku. Specifična podrška biće merena preko ocena političkog sistema kao opšteg indikatora njegove legitimnostii i preko indikatora poverenja u institucije. Odnos građanki i građana prema vlastima može se meriti kroz izborne rezultate na slobodnim i poštenim izborima ili kroz defekte izbornih uslova i nepravilnosti, tamo gde nema slobodnih i poštenih izbora. U empirijskom istraživanju merimo odnos građanki i građana prema vlastima izvan izborne kampanje.

Politički sistem u Srbiji: deklarativna liberalna demokratija

Legitimnost vlasti se utvrđuje i proverava na izborima. U zavisnosti od toga kakva je priroda izbora i kakva je priroda poretka u kojima se ti izbori odvijaju i uvek iznova reprodukuju, razlikujemo *nekompetitivne*, *delimično kompetitivne* i *kompetitivne* izbore, odnosno *totalitarne*, *autoritarne* i *demokratske* poretke. Shodno činjenici da u Srbiji nema slobodnih i poštenih zbora i da postoje vrlo ograničene mogućnosti za takmičenje opozicionih aktera,

ti izbori bi se u najboljem slučaju mogli nazvati delimično kompetitivni, a poredak autoritaran. Jednom rečju, sistem koji funkcionise nedemokratski, a predstavlja se kao demokratija (Lutovac, 2020: 143–174).

Još od formalnog uspostavljanja višestranačja u Srbiji relevantne opozicione stranke otvoreno su osporavale ne samo legitimnost vlasti nego i legitimnost političke zajednice i političkog sistema uspostavljenog pre održanih prvih višestranačkih izbora. Naime, politička zajednica i politički sistem koji je uspostavljen posle rastakanja SFRJ konstituisan je Ustavom od 1990. godine, pre prvih višestranačkih izbora, što je izazvalo ključni politički rascap između Socijalističke partije Srbije (SPS), naslednice Saveza komunista Srbije (SKS), i tek formiranih opozicionih političkih stranaka. SPS je uspostavio političke institucije koje će mu omogućiti bezbolnu ideološku i programsku tranziciju iz jednopartijskog u višepartijski sistem tako što će institucije podrediti sebi, a ne javnom interesu i uspostavljanju demokratske političke zajednice (Lutovac, 2021: 211). Dakle, sve je bilo podređeno očuvanju vlasti naslednice SKS, a ne tranziciji ka slobodnom, demokratski ustrojenom društvu.

Političke institucije nisu ostvarivale ključnu, integrativnu funkciju, nego su bile instrumenti u rukama vladajuće stranke koja je uz pomoć njih dodatno podsticala i produbljivala nacionalne, socijalne i političke razlike i sukobe u društvu. Institucije nisu bile u službi građana, nego su korišćene kao sredstvo vladavine nad građanima. Naslednici ključnih političkih aktera iz 90-ih godina 20. veka su ponovnim dolaskom na vlast 2012. godine preuzeli istu matricu vladanja: onemogućavanjem slobodnih i poštenih izbora, zastrašivanjem građana, produkovanjem i fingiranjem spoljne ugroženosti i „opasnih drugih“ (Lutovac, 2022: 4), kako bi se podsticali „patriotizam“ i solidarnost; kontrolom i upotrebom medija u propagandne svrhe. Na taj način se nadomeštao nedostatak legitimiteta ili se on veštački manifestovao u javnom diskursu.

Politički sistem i vlast iz empirijskog ugla

Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje (CPIJM) Instituta društvenih nauka (IDN) iz Beograda je sproveo istraživanje pod nazivom „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“ (Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65). Anketiranje je sprovedeno od maja do septembra 2022. godine. Radi se o anketnom istraživanju na prigodnom uzorku ispitanika/ca nacionalnog opsega, baziranog na samostalnom popunjavanju upitnika bilo putem interneta (veći deo uzorka) ili popunjavanjem štampanog upitnika. Istraživanje je posvećeno stavovima građana i građanki prema aktuelnim društvenim i političkim pitanjima, kao i njihovoj percepciji političkih procesa, tj. demokratske transformacije, u toku prethodne tri decenije.¹ Neke od osnovnih tema koje su zastupljene u primenjenom upitniku biće obrađene u ovom radu:

¹ Namera istraživača je bila da se stekne uvid u to kako građani Srbije opažaju društvenu i političku situaciju u Srbiji onakvu kakva je danas i kakva je bila od ponovnog uvođenja višepartijskog sistema. Namera nije samo da se ta opažanja opišu, nego i da se analiziraju faktori koji utiču na individualne i grupne razlike u tim percepcijama. Ispitanici i ispitanice su na nekoliko načina pozivani da se uključe u ovo istraživanje, tako da se ukupan uzorak sastoji od nekoliko poduzoraka. Prema prvoj kategorizaciji, uzorak je podeljen na tri osnovna poduzorka, prikazana u tabeli ispod. Detalji o metodologiji i uzorku mogu se naći u tekstu Bojana Todosijevića: *Javno mnjenje Srbije 2022: Metodološke karakteristike istraživanja* (JMS 2022/65).

Tabela 1. Tri osnovna poduzorka (broj započetih anketa)

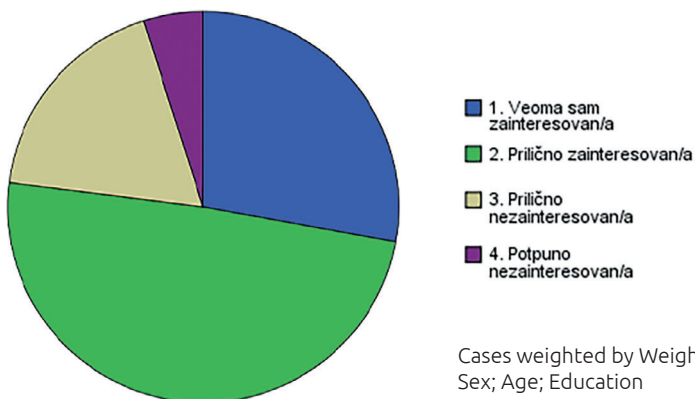
	Frekvencija	Procenat
1 Imejl/mejl panel	1.046	29,6
2 Internet uzorak	2.255	63,9
3 Direktna pošta	230	6,5
Ukupno	3.531	100,0

- Zainteresovanost za politiku
- Stavovi prema procesu demokratizacije
- Politička efikasnost i poverenje u institucije
- Učešće u građanskim protestima

Zainteresovanost za politiku i mogućnost uticaja na vlast i na zbivanja u zemlji

Zainteresovanost za politiku može biti jedan od indikatora normalnog funkcionisanja političkog života i političkog sistema, ali isto može biti indikator defekata u političkom životu ili u političkom sistemu. Zato je važno zainteresovanost za politiku staviti u odgovarajući kontekst. Ako je zainteresovanost za politiku veoma izražena i stavi se u korelaciju sa odnosom ispitanika prema uticaju na ono što radi vlast, onda možemo dobiti jasniju sliku te zainteresovanosti. Drugim rečima, ako je zainteresovanost za politiku velika, a percepcija uticaja na vlast veoma mala, onda to govori da su građani zainteresovani za politiku kao posmatrači koji ne mogu uticati na odluke vlasti, što implicira negativnu percepciju političkog života, političkog sistema (poretka) i funkcionisanja vlasti. Istraživanje je pokazalo da je za politiku veoma zainteresovano 27,8 građana, a prilično zainteresovano čak 49,2% građana. Potpuno je nezainteresovano svega 4,9% građana, a prilično još 18,1% njih. To je naizgled veoma mali procenat nezainteresovanih s obzirom na činjenicu da veliki broj građana smatra da ne može da utiče na to kakvu će politiku voditi nosioci vlasti.

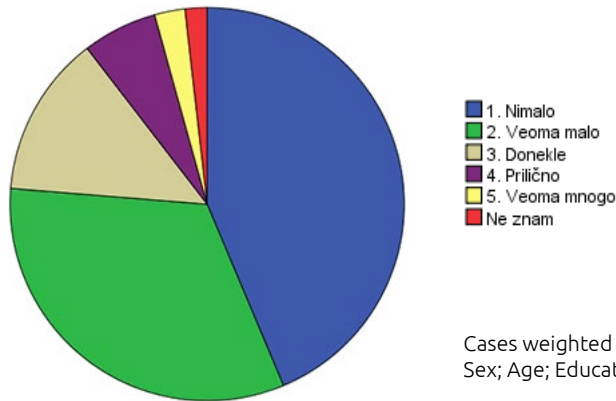
Šta biste rekli, koliko ste zainteresovani za politiku?

Grafikon 1. Šta biste rekli, koliko ste zainteresovani za politiku?

Velika zainteresovanost je više pasivnog karaktera nego što je to zainteresovanost iz koje bi proistekao aktivizam, odnosno želja da se neposredno ili preko političkih predstavnika utiče na političke procese. Na drugoj strani, oni koji su izrazili nezainteresovanost mogu biti nezainteresovani zato što ne mogu da utiču na donošenje političkih odluka ili zbog dominantne nedemokratske političke kulture, odnosno zato što smatraju da im ne pripada to da se bave politikom ili da je politika „prljava“.

Na pitanje: „Po Vašem mišljenju, u kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput Vas da imaju uticaja na to šta radi vlast?“ relativna većina (43,7%) odgovara sa „nimalo“, 32,6% njih sa „veoma malo“ i 13,3% njih sa „donekle“. Tek 2,5% ispitanika odgovara sa „veoma mnogo“ i 6,1% sa „prilično“.

Po Vašem mišljenju, u kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput Vas da imaju uticaja na to šta radi vlast?

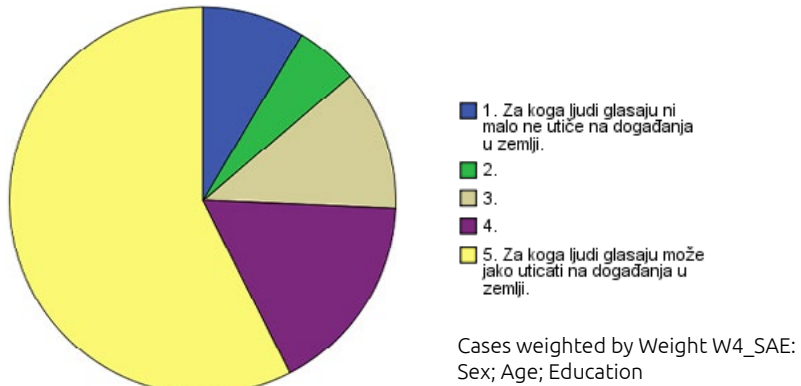

Grafikon 2. Po Vašem mišljenju, u kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput Vas da imaju uticaja na to šta radi vlast?

Kada se izjašnjavaju o tome *kako bi glasanje moglo da utiče* na događaje u zemlji, rezultati su značajno dugačiji. Veoma mali broj je onih koji kažu da to za koga ljudi glasaju nimalo ne utiče na događanja u zemlji (8,6%), dok apsolutna većina smatra da to može jako uticati (57,5%). Ako se ovima drugima pridodaju i oni koji smatraju da to može značajno uticati (16,9%), onda dobijamo skoro dve trećine onih koji smatraju da bi glasanje moglo imati uticaja na događanja u zemlji.

Kada se ukrste podaci o tome u kojoj meri sistem omogućava da se utiče na vlast i pitanje da li glasanje može uticati na događanja u zemlji, jasno je da građani smatraju da se ne može uticati na vlast, ali da bi se glasanjem to moglo promeniti. Drugim rečima, većina građana nije zadovoljna onim što im pruža sadašnji politički sistem i režim, ali veruje da bi glasanje moglo dovesti do promene prirode političkog sistema.

[] Neki kažu da to za koga ljudi glasaju nimalo ne utiče na događanja u zemlji. Drugi kažu da to za koga ljudi glasaju može jako uticati na događanja u zemlji. Koristeći skalu prikazanu ispod, gde biste postavili svoje mišljenje?

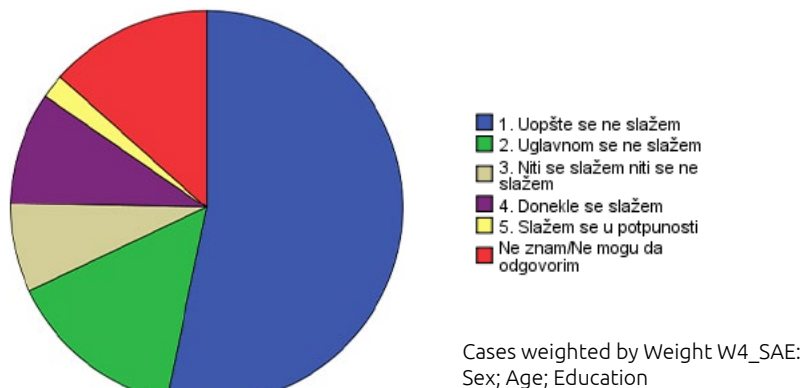

Grafikon 3. Kako bi glasanje moglo da utiče na događaje u zemlji?

Ne(zadovoljstvo) demokratijom

Srbija nije uspela u svojoj novijoj političkoj istoriji da se konsoliduje kao uređena liberalna demokratska država. Ako izuzmemo retke i kratkotrajne istorijske periode demokratske vladavine, preovladavali su autoritarni, diktatorski ili totalitarni režimi. U takvim okolnostima nije mogla da se razvije demokratska politička kultura, niti da se učvrste demokratske institucije. Priroda režima uglavnom je zavisila od prirode vladara. Posle obnove višestranačja 1990. godine propuštena je šansa da se uspostave liberalne vrednosti i konstituišu demokratske institucije. To potvrđuju i empirijska istraživanja rađena od devedesitih do danas. U istraživanju sprovedenom 2022. godine čak 67,9% se ne slaže s tvrdnjom da je jačala demokratija u Srbiji u periodu 1990–1999. godine. Sa tom tvrdnjom se slaže u potpunosti svega 2% i donekle još 9,3% ispitanika.

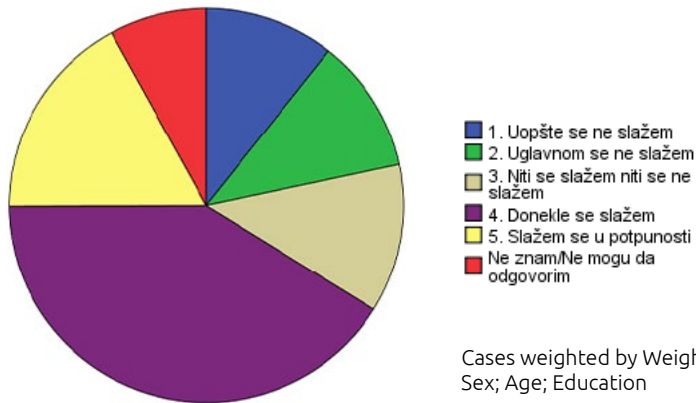
[U periodu 1990-1999.] Demokratija u Srbiji je jačala...

Grafikon 4. Demokratija u Srbiji je jačala... (u periodu 1990–1999)

Za period 2000–2011. nalazi su drugačiji: apsolutna većina građana se slaže da je demokratija u tom periodu jačala 58,2% (17,1% građana se slaže u potpunosti, a još 41,1% donekle). Svega 10,7% se uopšte ne slaže sa takvom ocenom za taj period, a još 11% njih se uglavnom ne slaže. To je bio period velikih nadanja i izneverenih očekivanja, otuda tako visoki procenat onih koji se donekle slažu sa ocenom da je demokratija u tom period jačala. Iz ove perspektive građani taj period, ipak, vide kao period u kojem je demokratija najviše jačala od ponovnog uspostavljanja višestranačja.

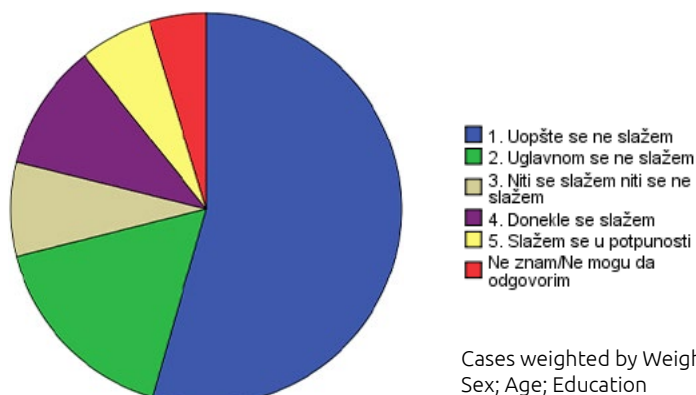
[U periodu 2000-2011.] Demokratija u Srbiji je jačala...

Grafikon 5. Demokratija u Srbiji je jačala... (u periodu 2000–2011)

Ponovo u periodu 2012–2021. godine građani imaju potpuno drugačije mišljenje: čak 71% njih se ne slaže da je u tom period jačala demokratija (54,4% se uopšte ne slaže, a 16,7% njih uglavnom se ne slaže). Ovakvi stavovi su se mogli pretpostaviti s obzirom da je to period ograničenih medijskih sloboda, institucija podređenih jednom čoveku koji je vladao bez ikakve kontrole zakonodavne i sudske vlasti i daleko van granica koje mu je omeđio Ustav. Svega 6% građana u potpunosti smatra da je demokratija u tom periodu jačala, a još 10,5% njih donekle je saglasno sa tom tvrdnjom.

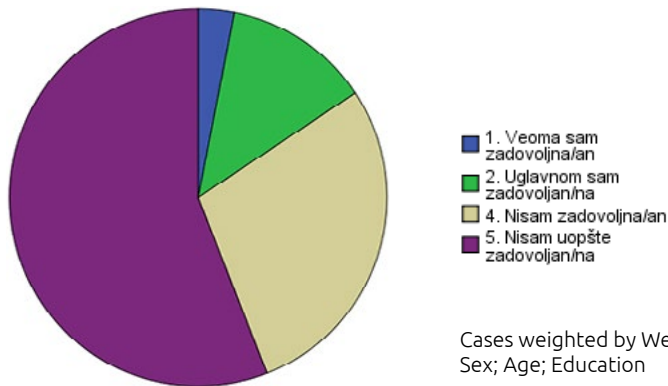
[U periodu 2012-2022.] Demokratija u Srbiji je jačala...

Grafikon 6. Demokratija u Srbiji je jačala... (u periodu 2012–2022)

Uopšteno govoreći, načinom na koji funkcioniše demokratija u Srbiji danas nije zadovoljno čak 84,3% ispitanika (njih 55,9% uopšte nije zadovoljno, a 28,4% nije zadovoljno). To je ogromno nezadovoljstvo koje odlikuje nedemokratske države. Svega 3,1% je veoma zadovoljno i još 12,8% uglavnom zadovoljno prema nalazima istraživanja. Ovi nalazi pokazuju da je procenat zadovoljnih daleko ispod procenta onih koji glasaju za vladajuću stranku i njene koalicione partnere, što je još jedan indikator koji ukazuje da se ti glasovi ne pribavljaju na slobodnim i poštenim izborima, nego na izborima u kojima veliki broj građana glasa zbog ucena, pritisaka ili iz straha, a ne zbog toga što slobodno biraju opciju za koju smatraju da će najbolje upravljati zemljom.

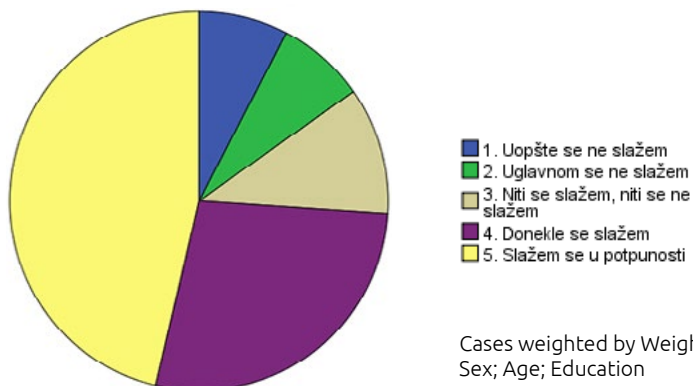
Uopšteno govoreći, koliko ste zadovoljni načinom na koji funkcioniše demokratija u Srbiji?

Grafikon 7. Uopšteno govoreći, koliko ste zadovoljni načinom na koji funkcioniše demokratija u Srbiji?

Negativno iskustvo sa primenjenom demokratijom, odnosno sa demokratijom u praksi, uticalo je na to da je tek za relativnu većinu građana demokratija uvek i pod svim okolnostima poželjnija od bilo koje druge vrste vlasti. Naime, za 46,3% njih demokratija je uvek i pod svim okolnostima poželjnija od bilo koje druge vlasti, dok je za 27,6% to donekle prihvatljiv stav. Sa tim se ne slaže 7,7%, a 7,6% uglavnom se ne slaže, dok je 10,9% njih neopredeljeno (niti se slaže, niti se ne slaže).

[Demokratija je uvek i pod svim okolnostima poželjnija od bilo koje druge vrste vlasti.] Molimo Vas da nam kažete u kojoj meri se sa svakom od narednih tvrdnji slažete ili ne slažete:

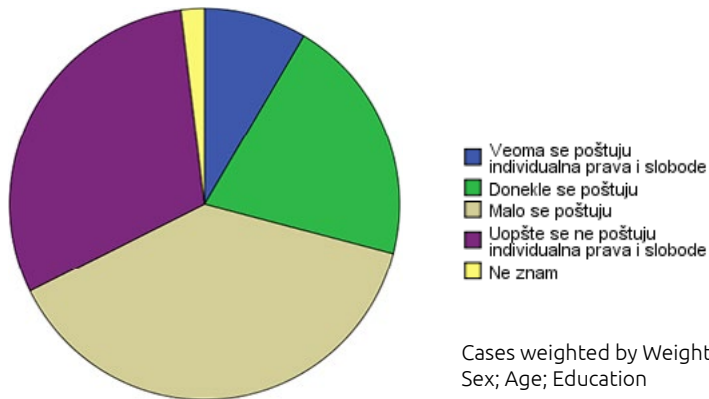

Grafikon 8. Da li je demokratija uvek i pod svim okolnostima poželjnija od bilo koje druge vrste vlasti?

Zadovoljstvo slobodama i ljudskim pravima – liberalne vrednosti demokratije

Polazeći od toga da savremene uređene demokratije počivaju na uravnoteženim liberalnim i demokratskim vrednostima, ispitivali smo i to koliko se u percepciji građana u Srbiji danas poštuju slobode i ljudska prava pojedinaca. Svega 8,5% građana smatra da se slobode i ljudska prava pojedinaca veoma poštuju, a još 20,5% njih smatra da se donekle poštuju. Na drugoj strani 30,4% građana smatra da se uopšte ne poštuju, a 38,8% da se malo poštuju. Svakako da ovakvi nalazi nisu povoljni za državu koja je proklamovala da želi da gradi uređenu ustavnu demokratiju zasnovanu na poštovanju ljudskih prava i sloboda.

Koliko se u Srbiji danas poštuju slobode i ljudska prava pojedinaca?

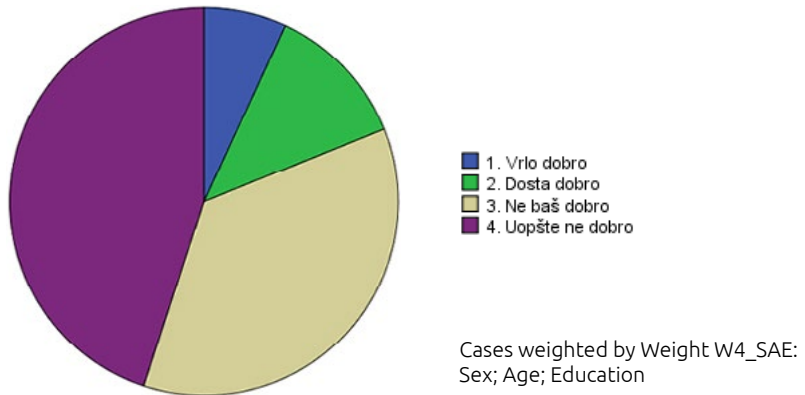

Grafikon 9. Koliko se u Srbiji danas poštuju slobode i ljudska prava pojedinaca?

Zadovoljstvo političkim sistemom

Građanke i građani smatraju ogromnom većinom (81%) da *politički sistem u Srbiji ne osigurava da se prema svim grupama u društvu postupa pravedno*. Svega 19% smatra da naš politički sistem omogućava da se prema svim grupama u društvu postupa pravedno.

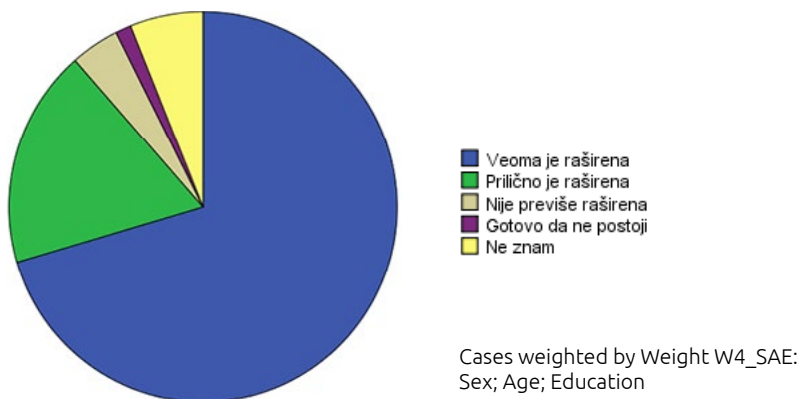
Koliko dobro naš politički sistem osigurava da se prema svim grupama u društvu postupa pravedno?

Grafikon 10. Koliko dobro naš politički sistem osigurava da se prema svim grupama u društvu postupa pravedno?

Eksplícitno izjašnjavanje o političkom sistemu, zadovoljstvo demokratijom i ljudskim pravima i slobodama važni su indikatori podržavanja ili osporavanja političkog poretka i političkog sistema u kojem živimo, a pored njih postoje i neki indikatori koji na posredan način osporavaju legitimnost vlasti i generalno partijskog sistema. Jedan od njih je *odnos građana prema raširenosti korupcije među političarima*. Da je korupcija, kao što je uzimanje mita, raširena među političarima, smatra čak 88,5% građana Srbije (od toga 70,4% njih da je veoma raširena i 18,1% da je prilično raširena). Svega 1,3% smatra da gotovo ne postoji i još 4,1% da nije previše raširena. Ovo su poražavajući nalazi za jednu vlast, pogotovu ako su njeni nosioci kao ključno obećanje pre dolaska na vlast imali kao jedno od glavnih obećanja iskorenjivanje korupcije. Posle 10 godina vladavine percepcija korupcije dostigla je vrtoglave visine i ozbiljno ljujla legitimnost vlasti.

Šta mislite, koliko je raširena korupcija, kao što je uzimanje mita, među političarkama i političarima u Srbiji?

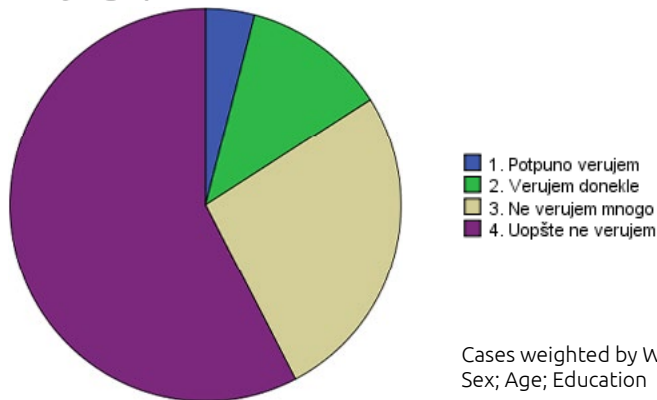

Grafikon 11. Šta mislite, koliko je raširena korupcija, kao što je uzimanje mita, među političarkama i političarima u Srbiji?

Poverenje u institucije (tri grane vlasti)

Prema Talkotu Parsonsu (Talcott Parsons), kroz institucionalizaciju, društvene strukture i vrednosti postaju konstitutivni elementi društvenog sistema. Kada je u pitanju konsenzus o vrednostima, on govori o opredeljenju (*commitment*), a kada je u pitanju konsenzus o strukturama, on govori o legitimnosti (*legitimacy*) – kao o dva nivoa institucionalizacije (Parsons, 1971). Jedan od važnijih indikatora legitimnosti političkog sistema ili političkog režima jeste poverenje građana u institucije. Formalno, Srbija je ustanovljena kao parlamentarna demokratija, ali, sudeći prema istraživanju javnog mnjenja, *Parlament* ne uliva poverenje koje bi mu davalo nesporni autoritet i centralnu ulogu u političkom sistemu. Naprotiv, istraživanje je pokazalo da je nivo poverenja u Parlament na pvrlo niskom nivou: svega 4,1% potpuno veruje u Parlament, a njih 11,9% veruje donekle. Apsolutna većina od 57,6% ispitanika uopšte ne veruje u Parlament, a još 26,4% ne veruje mnogo. To su veoma loši rezultati za najviše zakonodavno i političko telo države. Ovakvi nalazi su rezultat tradicionalno potcenjene njegove uloge u praksi, uprkos ustavnom položaju koji mu je namenjen. U poslednjih desetak godina njegova uloga je dodatno obezvređena odnosom izvršne vlasti prema njemu u procesu uspostavljanja i jačanja stabilokratije.

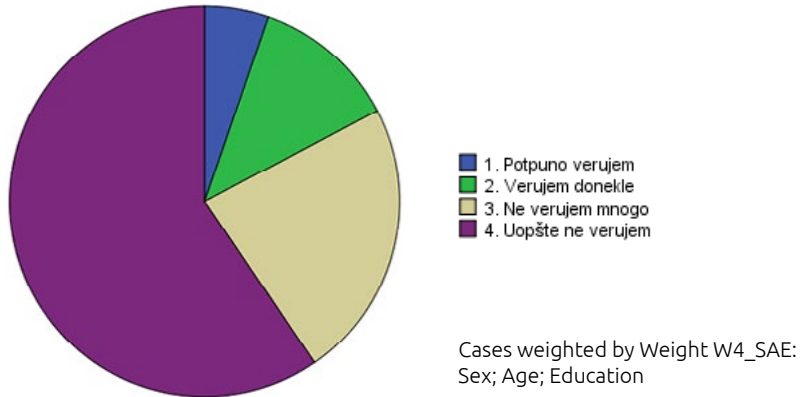
[Parlament] Sada bismo Vam postavili pitanje o tome koliko imate poverenja u određene institucije i grupe.

Grafikon 12. Koliko imate poverenja u određene institucije i grupe (Parlament)?

Slično se kotira i *Vlada*: 59,5% joj uopšte ne veruje, 23,2% ne veruje mnogo, dok svega 5,3% potpuno veruje u Vladu, a 12% veruje donekle. Vlada se doživljava, baš kao i parlamentarna većina, kao puki servis predsednika države koji je, protivno Ustavu, uzurpirao sve poluge vlasti i moći.

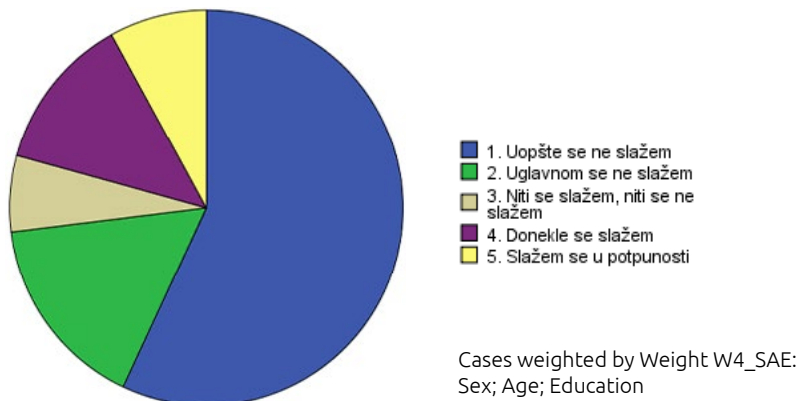
[Vlada] Sada bismo Vam postavili pitanje o tome koliko imate poverenja u određene institucije i grupe.

Grafikon 13. Koliko imate poverenja u određene institucije i grupe (Vlada)?

Duboki su koreni takvog odnosa prema institucijama, a oni najdublji se traže u defektima političke kulture. No, rezultati istraživanja pokazuju da se skoro $\frac{3}{4}$ ispitanika ne slaže sa stavom da je *snažan vođa dobar za državu*, čak i kada zaobilazi pravila kako bi obavio svoj posao (57% njih se uopšte ne slaže, a još 16,1% njih se uglavnom ne slaže). Tek 8% ispitanika se potpuno slaže sa takvim stavom i još 12,7% njih se donekle slaže. Istovremeno, predsednik države se upravo tako ponaša, što otvara pitanje zbog čega je to tako u praksi ali ne i u nalazima istraživanja.

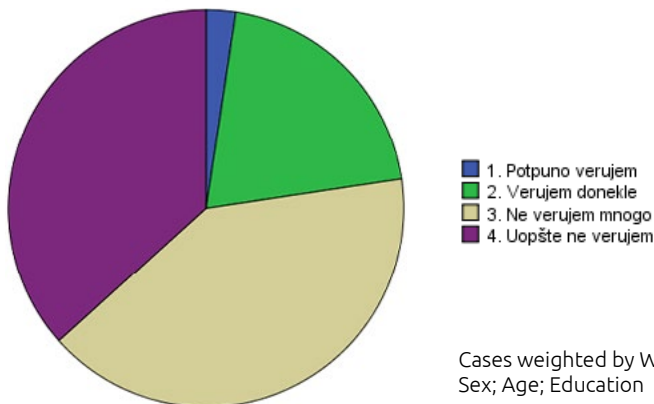
[Imati snažnog vođu u vladi je dobro za Srbiju, čak i kada taj lider zaobilazi pravila kako bi obavio posao.] Molimo Vas da nam kažete u kojoj meri se sa svakom od narednih tvrdnji slažete ili ne slažete:

Grafikon 14. Da li se slažete da tvrdnjom da je imati snažnog vođu u Vladi dobro za Srbiju, čak i kada taj lider zaobilazi pravila kako bi obavio posao?

Jedan od mogućih odgovora bi mogao da se traži u činjenici kontrolisanih medija koji kreiraju i oblikuju stvarnost po meri autokrate ili da rezultati izbora ne odslikavaju stvarno raspoloženje građana, nego da su dominantno rezultat propagande, pritisaka i ucena, odnosno odsustva slobodnih i poštenih izbora. Manje od jedne petine građana ima poverenje u *sudstvo*. Ljudi sudstvo ne doživljavaju kao posebnu granu vlasti, čak ni same sudije. Dugo je u Srbiji bila na snazi politika jedinstva vlasti. Naime, u vreme jednopartijskog sistema u kojem je postojala KP, koja je bila iznad svih institucija, sve druge institucije su bile u funkciji vladanja KP-a i ideologije koju je proklamovala. Načelo jedinstva vlasti duboko se usadilo u svest građana koji su i sudstvo doživljavali kao deo te jedinstvene vlasti, a ne kao posebnu granu vlasti, karakterističnu za demokratske države u kojima je podela vlasti jedan od principa na kojima počivaju slobode i demokratija. Zato ne čudi nalaz da svega 2,4% potpuno veruje sudstvu, a 20,2% donekle veruje. U sudstvo uopšte ne veruje 36,6%, a 40,7% ne veruje mnogo. To su poražavajući podaci, ali nisu začuđujući, jer na nedostatak vladavine prava upozoravaju i domaći stručnjaci i opozicioni političari, kao i zvaničnici EU, koji jedan od ključnih razloga za zastoj u evropskim integracijama navode upravo nedostatak vladavine prava.

[Sudstvo] Sada bismo Vam postavili pitanje o tome koliko imate poverenja u određene institucije i grupe.

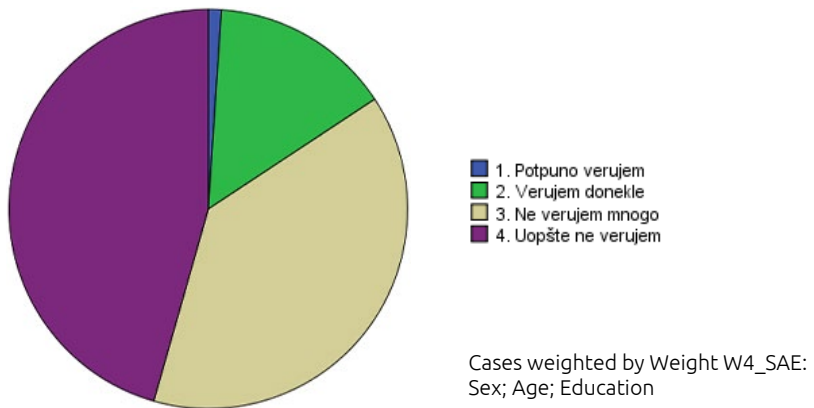

Grafikon 15. Koliko imate poverenja u određene institucije i grupe (sudstvo)?

Političke partije i izbori

Političke partije se među građanima i dalje doživljavaju kao ključni razlog svih problema sa kojima se suočavamo. Otuda nije iznenađujuće da samo 1,1% građana potpuno veruje političkim strankama, a 14,7% njih donekle. U istraživanju 2017. godine bilo je 3,9% onih koji imaju veliko poverenje, a 10% onih koji uglavnom imaju poverenje. Istraživanje od 2017. godine je pokazalo da 31,9% uopšte nema poverenje u političke stranke, 26,9% uglavnom nema poverenje (Lutovac, 2017: 29). Danas je još više onih koji uopšte ne veruju ili ne veruju mnogo (84,3%) – od toga uopšte im ne veruje 45,6%, ne veruje mnogo 38,7%.

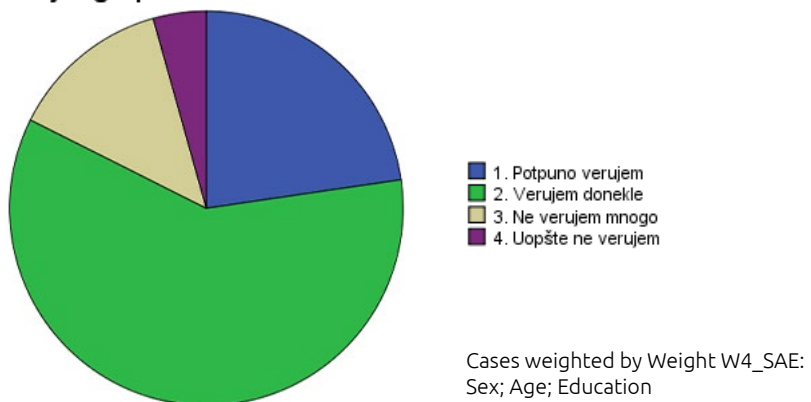
[Političke stranke] Sada bismo Vam postavili pitanje o tome koliko imate poverenja u određene institucije i grupe.

Grafikon 16. Koliko imate poverenja u određene institucije i grupe (političke stranke)?

Istraživanje javnog mnjenja Srbije od 2017. godine, koje je sproveo Centar za politološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka pokazuje takođe visok stepen nepoverenja u političare.² To istraživanje je pokazalo da svega 13,2% građana veruje političarima (3,8% potpuno i 9,4% uglavnom), a da se dve trećine građana ne slaže sa tvrdnjom da se političarima može verovati (Lutovac, 2017: 18). Takav odnos proizilazi iz veoma raširenog stava da političarima nije stalo do naroda (tri četvrtine) i da je korupcija izuzetno raširena među njima (86,8%). Tadašnji nalaz je pokazao da svega 1,1% građana smatra da korupcija među političarima uopšte ne postoji i još 12% da nije mnogo raširena (Lutovac: 2017: 19), dok ovo sada pokazuje da 1,3% njih smatra da gotovo ne postoji i još 4,1% da nije previše raširena.

[Naučnici] Sada bismo Vam postavili pitanje o tome koliko imate poverenja u određene institucije i grupe.

Grafikon 17. Koliko imate poverenja u određene institucije i grupe (naučnici)?

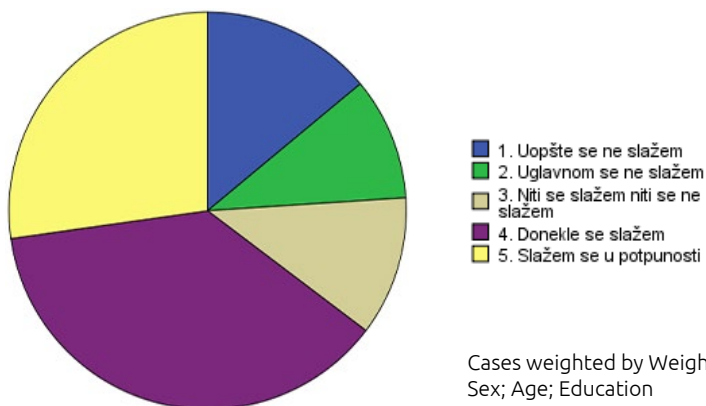
² Istraživanje je sprovedeno u Srbiji juna i jula meseca 2017. godine na uzorku od 1.500 ispitanika. O uzorku više u: *Građani Srbije i populizam*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2017, str. 11–12.

Građani više veruju *naučnicima*, odnosno ekspertima. Otuda se često u javnom diskursu testira ideja stvaranja ekspertske vlade. Sudeći prema istraživanju javnog mnjenja, preko 82% građana ima poverenja u naučnike (22,7% potpuno i 59,7% donekle). Uopšte im ne veruje tek 4,4% građana. Onih koji kažu da im ne veruje je mnogo, 13,3%.

Možda je rezultat i pomalo neočekivan s obzirom na veliki broj afera sa „kupljenim diplomama” i plagijatima od strane visokih državnih funkcionera, potom afere „Indeks”, koja se odnosi na prodaju diploma na Kragujevačkom univerzitetu, velikom broju falsifikovanih diploma koje su obelodanjene ili o kojima se priča u javnosti i na društvenim mrežama. Očigledno je da su to građani pre svega doživeli kao nečasne radnje u pragmatične svrhe ili za prestiž ljudi koji svakako ne pripadaju nauci, dok se prava nauka sasvim drugačije doživljava: kao društvena oblast izuzetnosti u kojoj nema prostora za prevare i obmane širih razmera.

Oko dve trećine građanki i građana se slaže da bi se državom bolje upravljalo kada bi se važne političke odluke prepustile *nezavisnim stručnjacima i stručnjakinjama* umesto izabranim političarkama i političarima. S tim se slaže 64,7% (donekle 37,5%, a u potpunosti 27,2%). Oko četvrtine njih se ne slaže (14% uopšte i 10% donekle), dok 11,4% njih nema stav o tome.

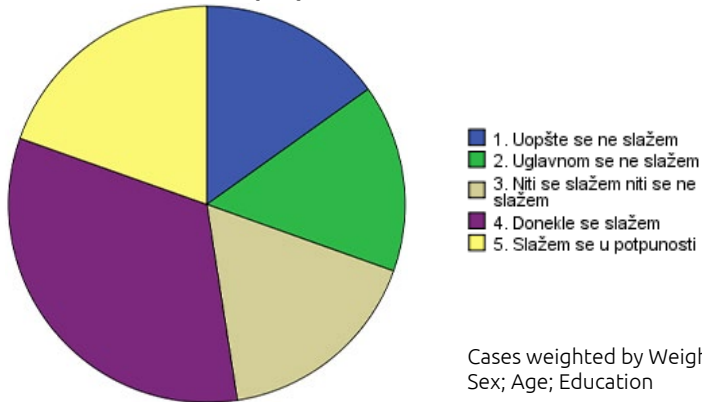
[Nezavisnim stručnjacima i stručnjakinjama.] Umesto izabranih političara i političarki, državom bi se bolje upravljalo kada bi se važne političke odluke prepustile:

Grafikon 18. Da li bi se državom bolje upravljalo kada bi se važne političke odluke prepustile nezavisnim stručnjacima i stručnjakinjama umesto izabranim političarkama i političarima?

Veliki je broj pobornika *neposredne demokratije*, što je svakako u relaciji sa nepoverenjem u političare. Umesto izabranih političara i političarki, državom bi se bolje upravljalo kada bi se važne političke odluke prepustile građanima i građankama na referendumima. S tim se slaže apsolutna većina građanki i građana Srbije (19,6 % u potpunosti i 32,9% donekle), dok se 30,4% njih ne slaže (15,1% uopšte se ne slaže i 15,3% donekle).

[Građanima i građankama na referendumima.] Umesto izabranih političara i političarki, državom bi se bolje upravljalo kada bi se važne političke odluke prepustile:

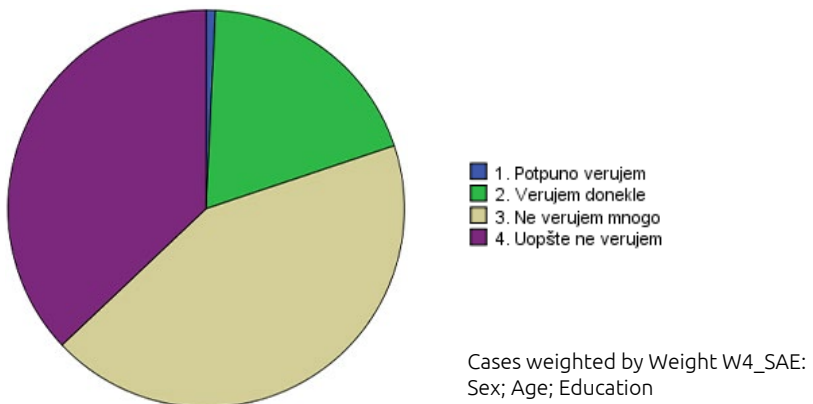

Grafikon 19. Da li bi se državom bolje upravljalo kada bi se važne političke odluke prepustile građanima i građankama na referendumima umesto izabranim političarkama i političarima?

Mediji i izbori

Kada se govori o slobodnim i poštenim izborima, jedan od preduslova je da volja građana bude slobodno formirana na osnovu pristupačnosti informacija o političkim akterima, njihovom delovanju i programima. Sudeći na osnovu odnosa građana prema *tradicionalnim medijima* kao što su novine, televizija ili radio, reklo bi se da je uticaj medija na formiranje i oblikovanje stavova građana veoma mali, s obzirom da im potpuno veruje svega 0,8% ispitanika, donekle 19,1%, a da na drugoj strani u medije ne veruje 80% ispitanika – ne veruje mnogo 43,1%, a ne veruje uopšte 37%. Naravno, trebalo bi imati u vidu da je to uverenje ispitanika, ali da mediji mogu imati izuzetan uticaj kojeg oni nisu svesni ili ne žele da priznaju takav uticaj.

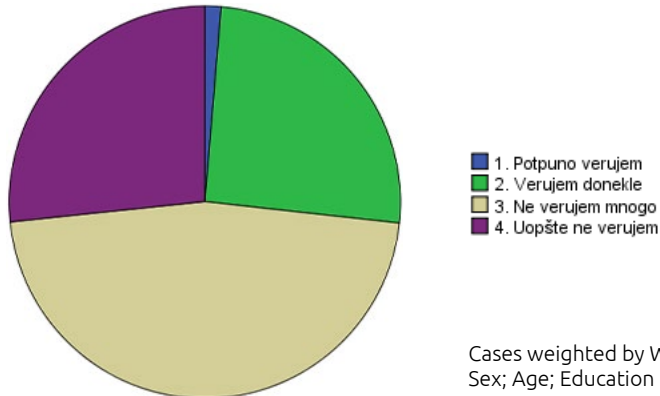
[Tradicionalni mediji, kao što su novine, televizija ili radio] Sada bismo Vam postavili pitanje o tome koliko imate poverenja u određene institucije i grupe.

Grafikon 20. Koliko imate poverenja u određene institucije i grupe (tradicionalne medije, kao što su novine, televizija ili radio)?

Skoro četvrtina (73,3%) ispitanika ne veruje društvenim medijima kao što su Fejsbuk ili Tviter (26,7% uopšte ne veruje, a 46,6% ne veruje mnogo). Potpuno im veruje svega 1,3% i 25,4% donekle. Ovo je još jedna potvrda da argument kako svi mogu da dopru do svojih birača ne stoji. Birači se pre svega informišu i oslanjaju na tradicionalne medije, i to prvenstveno na RTS kao javni servis i komercijalne televizije sa nacionalnom pokrivenošću.

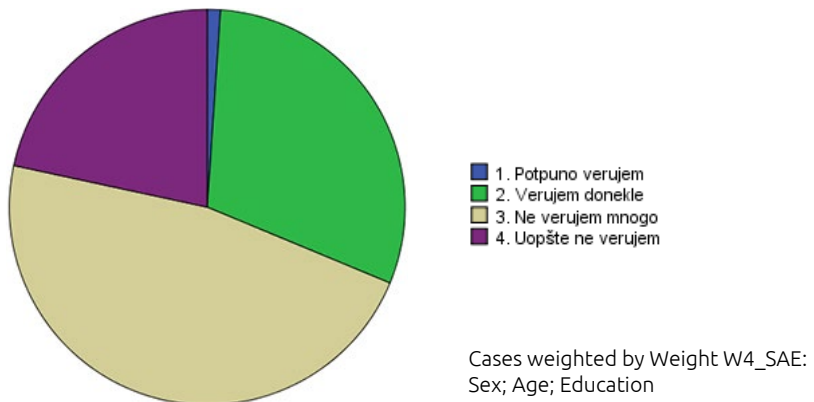
[Društveni mediji, kao što su Fejsbuk, Tviter ili Votsap (WhatsApp)] Sada bismo Vam postavili pitanje o tome koliko imate poverenja u određene institucije i grupe.

Grafikon 21. Koliko imate poverenja u određene institucije i grupe (društvene medije, kao što su Fejsbuk, Tviter ili Vocap)?

Slično je sa internet portalima. Potpuno im veruje tek 1,1%, donekle 30,3%, ne veruje im mnogo 47,1%, a uopšte im ne veruje 21,6%

[Internet portali sa vestima] Sada bismo Vam postavili pitanje o tome koliko imate poverenja u određene institucije i grupe.

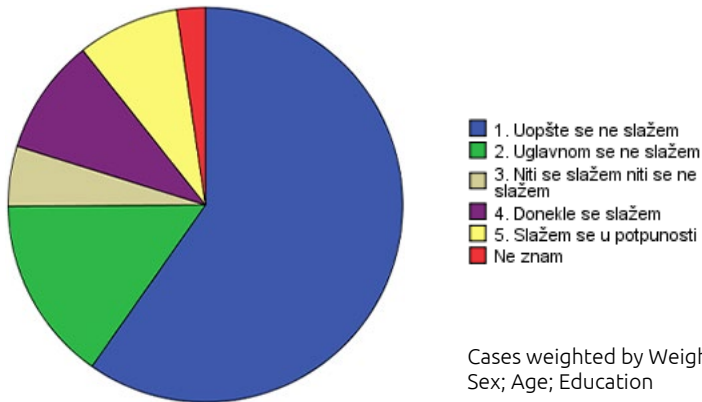
Grafikon 22. Koliko imate poverenja u određene institucije i grupe (internet portale sa vestima)?

Činjenica da građankama i građanima ključni izvori informisanja nisu dostupni, odnosno da su pod uticajem i kontrolom vlasti, svakako utiče na to da su uslovi za poštene i slobodne izbore potpuno limitirani, što se odražava i na percepciju birača.

Izborni uslovi

Tvrđnjom da u Srbiji sve partije imaju *podjednake mogućnosti* da građankama i građanima prenesu svoje ideje i političke programe, testiralo se eksplicitno mišljenje ispitanika o ravnopravnim uslovima političkih aktera u izbornom procesu. Sa tom tvrdnjom ne slaže se tri četvrtine ispitanika: uopšte se ne slaže 59,8%, a uglavnom se ne slaže njih 15,1%. Sa tom tvrdnjom slaže se u potpunosti 8,3%, a donekle 9,5%, što je procenat znatno ispod procenta koji na izborima dobija vladajuća većina. To nas opet vraća na pitanje stvarne podrške za vladajuću većinu u uslovima medijske kontrole, pritisaka i izbornih manipulacija, te odsustva nepristrasne izborne administracije koja bi bila korektor izbornih nepravilnosti.

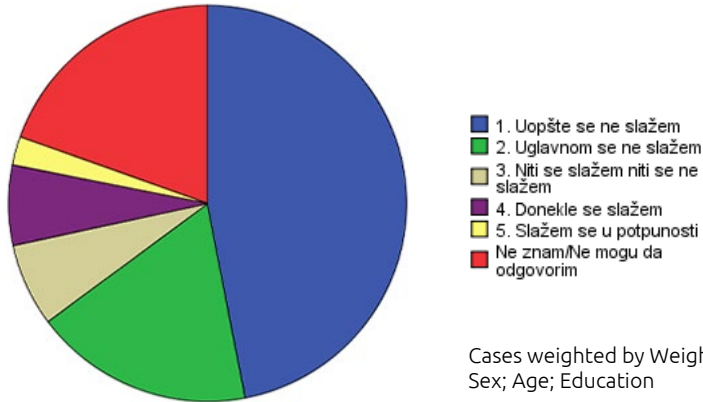
U Srbiji, sve partije imaju podjednake mogućnosti da građankama i građanima prenesu svoje ideje i političke programe.

Grafikon 23. U Srbiji sve partije imaju podjednake mogućnosti da građankama i građanima prenesu svoje ideje i političke programe.

Nedostatak demokratske političke kulture i tradicije, nezavisnih institucija, slobode medija, uticali su na to da, izuzev u kratkom periodu posle petooktobarskih promena 2000. godine, u Srbiji nisu postojali poštene izborni uslovi. To potvrđuju i nalazi istraživanja. Sa tvrdnjom da su izborni uslovi bili fer u periodu 1990–1999. ne slaže se oko dve trećine građana – 47% se uopšte ne slaže, a 17,9% se uglavnom ne slaže. U potpunosti se sa tom tvrdnjom slaže tek 2,3%, a donekle njih 6,6%. Više od jedne četvrtine se nije odredilo: 19,5% njih ne zna ili ne može da odgovori, a 6,8% niti se slaže niti se ne slaže sa tom tvrdnjom.

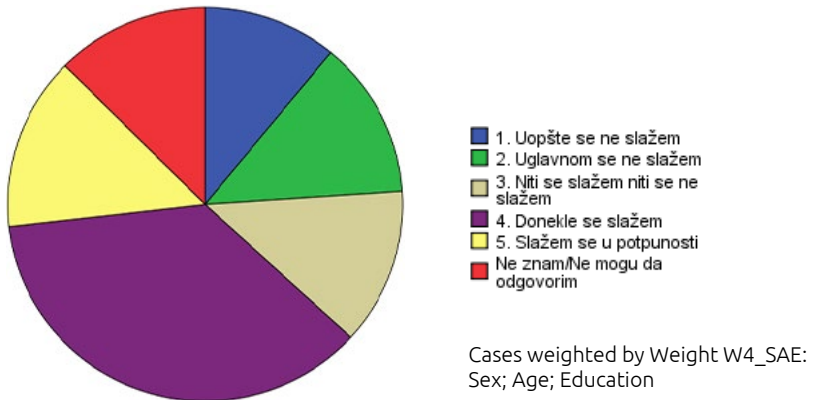
[U periodu 1990-1999.] Izbori i izborni uslovi su bili fer...

Grafikon 24. Izvori i izborni uslovi su bili fer... (u periodu 1990–1999)

Da su izborni uslovi bili fer u periodu od 2000–2011, slaže se nešto malo više od polovine ispitanika – u potpunosti 14,2% i donekle 36,4%. Uopšte se ne slaže sa takvom ocenom 11%, a 13% se uglavnom ne slaže. I to je jedini period u novijoj političkoj istoriji koji građani ocenjuju povoljnijim ocenama.

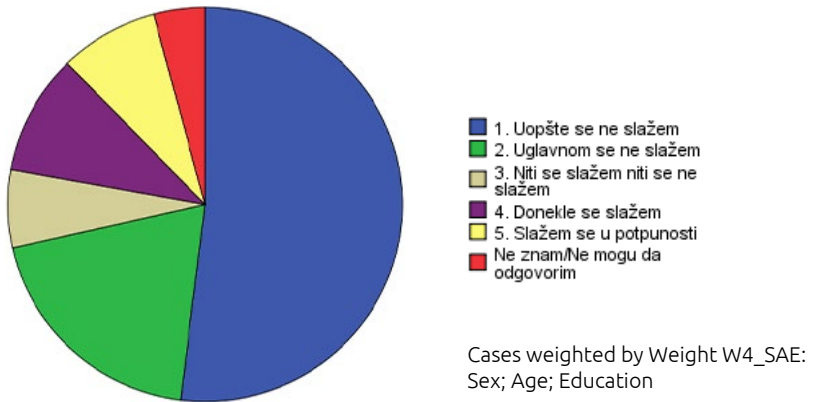
[U periodu 2000-2011.] Izbori i izborni uslovi su bili fer...

Grafikon 25. Izvori i izborni uslovi su bili fer... (u periodu 2000–2011)

Najnepovoljnije ocenjuju poslednju dekadu (2012–2021. godine), u kojoj se svega 8% građana slaže da su izborni uslovi bili fer, 9,9% se donekle slaže sa tom tvrdnjom. Na drugoj strani, 71,5% se ne slaže sa tom tvrdnjom. Od toga se 52% uopšte ne slaže, a 19,5% se uglavnom ne slaže.

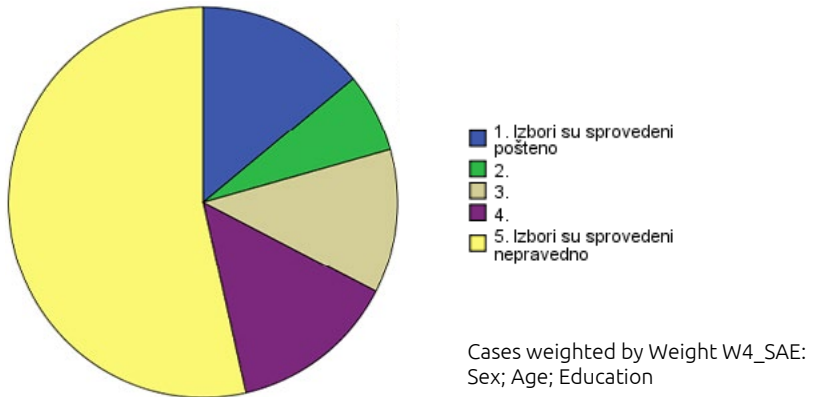
[U periodu 2012-2022.] Izbori i izborni uslovi su bili fer...

Grafikon 26. Izbori i izborni uslovi su bili fer... (u periodu 2012–2022)

Kada se izjašnjavaju eksplicitno o izborima održanim 3. aprila 2022. godine, svega 14% smatra da su oni sprovedeni pošteno. Dve trećine građana smatra da su oni sprovedeni nepravedno (među njima 53,5% su se na skali pozicionirali u one koji to smatraju neupitnim).

U nekim zemljama ljudi veruju da se izbori sprovode pravedno. U drugim zemljama ljudi veruju da se izbori sprovode nepravedno. Razmišljajući o izborima koji su održani 3. aprila 2022. godine u Srbiji, gde biste ih postavili na sledećoj skali:

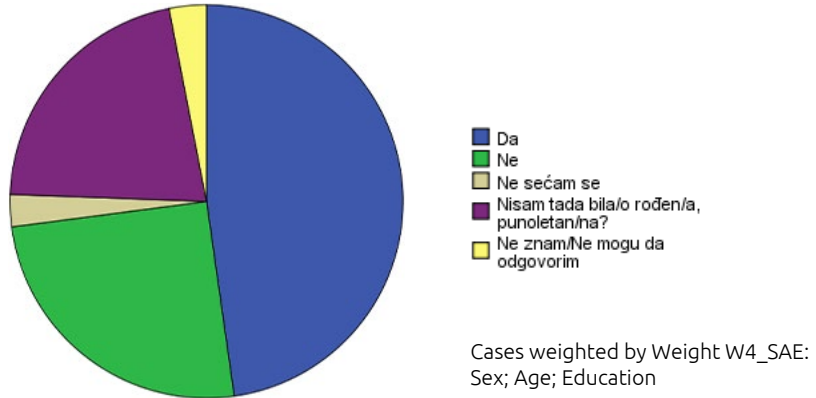
Grafikon 27. Razmišljajući o izborima koji su održani 3. aprila 2022. godine u Srbiji, gde biste ih postavili na sledećoj skali?

Nezadovoljstvo i protesti

Građani su svoje nezadovoljstvo vlastima kao glavnim generatorima defekata političkog sistema, institucija, izbornih uslova i celog izbornog procesa iskazivali kroz proteste. U periodu 1990–1999. godine 47,7% je učestvovalo u protestima, dok jedna četvrtina nije

učestvovala (25,2%), a nešto malo više od jedne petine (21,4%) nije bilo punoletno ili rođeno u tom periodu.

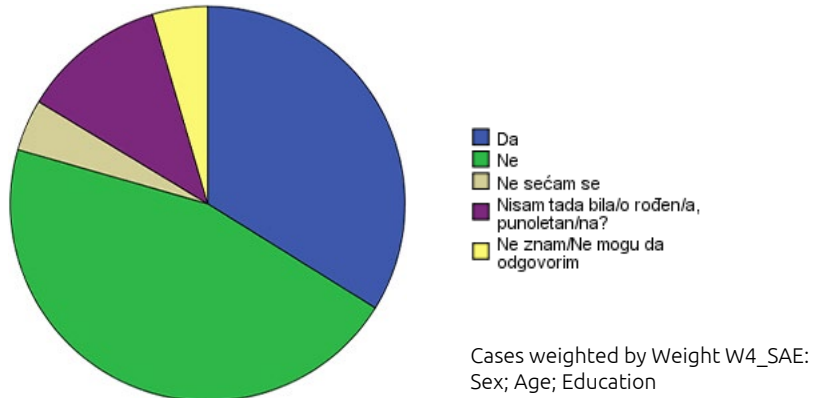
[U periodu 1990-1999.] Da li ste učestvovali u građanskim protestima u nekom od navedenih perioda?

Grafikon 28. Da li ste učestvovali u građanskim protestima u nekom od navedenih perioda (1990–1999)?

U sledećoj dekadi (2000–2011) u protestima je učestvovalo 33,9%, a 45,6% se izjasnilo da nije učestvovalo.

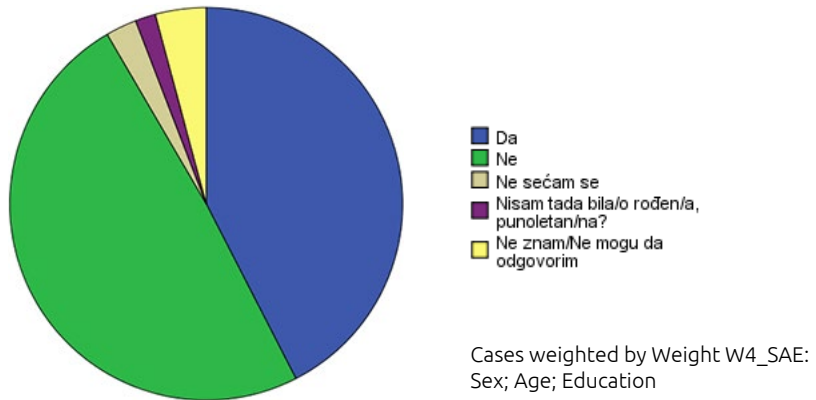
[U periodu 2000-2011.] Da li ste učestvovali u građanskim protestima u nekom od navedenih perioda?

Grafikon 29. Da li ste učestvovali u građanskim protestima u nekom od navedenih perioda (2000–2011)?

U poslednjoj dekadi, 2011–2022. godine, 42,5% je učestvovalo u protestima, što je visok procenat s obzirom na visok stepen kontrole medija i institucija od strane vlasti i nekih izneverenih očekivanja iz prošlosti koje su protesti iznedrili. Svakako se može reći da su protesti iscrpili deo svog potencijala iz devedesetih, ali da je i dalje visok procenat onih koji su na taj način spremni da iskažu nezadovoljstvo.

[U periodu 2011-2022.] Da li ste učestvovali u građanskim protestima u nekom od navedenih perioda?

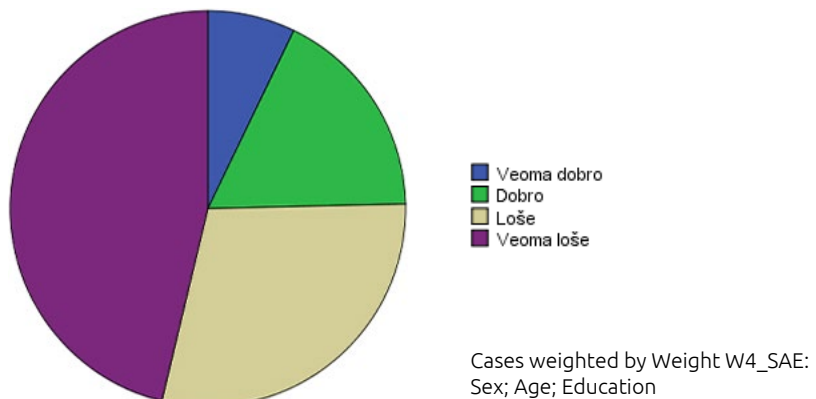

Grafikon 30. Da li ste učestvovali u građanskim protestima u nekom od navedenih perioda (2011–2022)?

(Ne)zadovoljstvo vlastima

Ključni nalaz ovog istraživanja je velika diskrepanca između rezultata izbora i odnosa građana prema Vladi. Jedan od razloga da je to tako svakako je to što rezultati izbora ne odražavaju stvarno raspoloženje građanki i građana Srbije, jer se izbori ne održavaju u demokratskim uslovima, budući da nema slobodnih i poštenih izbora. Na pitanje *koliko je Vlada dobro obavljala svoj posao* dve godine pre izbora, svega jedna četvrtina se izjasnila pozitivno – 7,2% je reklo veoma dobro, 17,5% dobro. Da je Vlada svoj posao obavljala veoma loše, reklo je 46,3% ispitanika, a još 29,1% loše.

Imajući u vidu rezultate republičke vlasti, šta mislite koliko je Vlada Srbije dobro obavljala svoj posao, tokom prethodne 2 godine (pre izbora 3. aprila ove godine)?

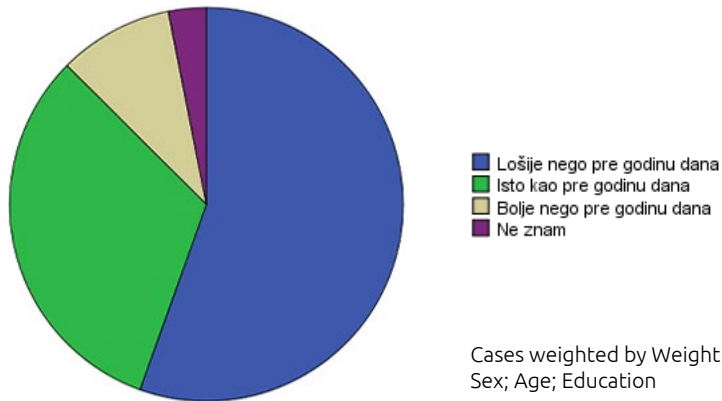

Grafikon 31. Šta mislite koliko je Vlada Srbije dobro obavljala svoj posao tokom prethodne dve godine?

Ovakvi nalazi su u potpunom neskladu sa rezultatima izbora koji su omogućili strankama koje čine Vladu da nastave posao koji su obavljali na tako loš način. Jedan od razloga je svakako taj što izbori nisu bili slobodni i poštteni, te je jedan broj glasao za stranke koje čine Vladu u strahu da ne ostanu bez posla ili su na neki drugi način ucenjeni da tako glasaju. Jedan deo njih nije glasao za opoziciju takođe iz straha zbog posledica po svoju egzistenciju. Na drugoj strani, razlog bi mogao biti u tome što deo birača u opoziciji nije video valjanu alternativu.

I kada ocenjuju sopstveno ili *finansijsko stanje* svoje porodice, ispitanici apsolutno većinski kažu da je lošije nego prošle godine, a tek 9,4% kaže da je bolje nego pre godinu dana, dok jedna trećina njih navodi kako je isto kao i pre godinu dana.

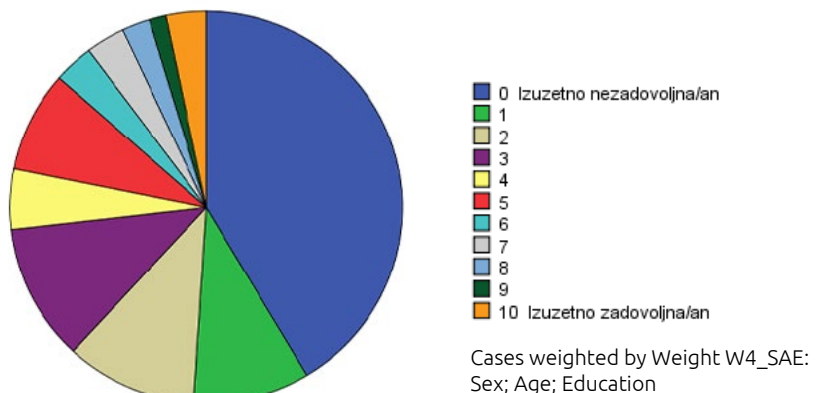
Zanima nas kako se ljudi danas snalaze u finansijskom smislu. Da li biste rekli da ste Vi (i Vaša porodica) bolje ili lošije finansijski nego pre godinu dana?

Grafikon 32. Da li biste rekli da ste Vi (i Vaša porodica) u boljoj ili lošijoj finansijskoj situaciji nego pre godinu dana?

Nezadovoljstvo ekonomijom je veoma izraženo i na skali od izuzetno nezadovoljnih do izuzetno zadovoljnih apsolutno dominiraju oni najnezadovoljniji. Nešto više od dve trećine građana (66,5) je mišljenja da je Vlada svojim politikama doprinela povećanju cena, a samo 7,4% da je uticala na smanjenje cena.

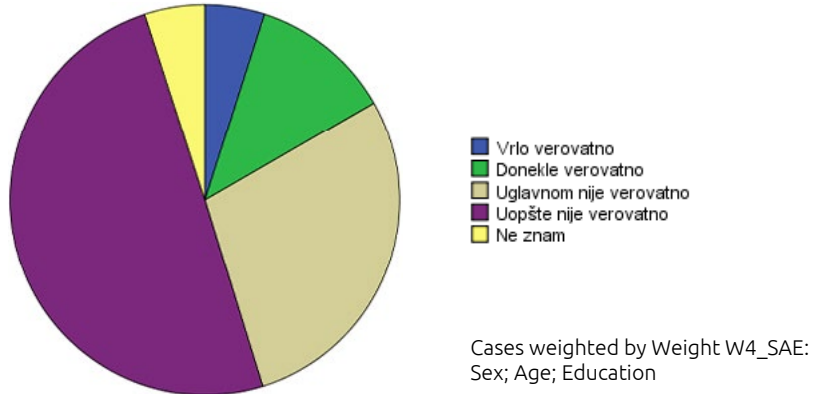
Generalno gledano, koliko ste zadovoljni trenutnim stanjem ekonomije u Srbiji?

Grafikon 33. Generalno gledano, koliko ste zadovoljni trenutnim stanjem ekonomije u Srbiji?

Ne samo da su građanke i građani nezadovoljni ekonomijom, nego *nemaju nadu da bi se stanje ekonomije moglo poboljšati u periodu posle 3. aprila 2022*, kada su održani predsednički, parlamentarni i beogradski izbori. Jedva 16,8% njih veruje da je to moguće, a da je to vrlo verovatno, samo 5% njih, dok ostatak do tog procenta veruje da je to samo donekle verovatno. Čak 78,3% njih ne veruje u to: 49,5% da to uopšte nije verovatno, a 28,5% da to uglavnom nije moguće.

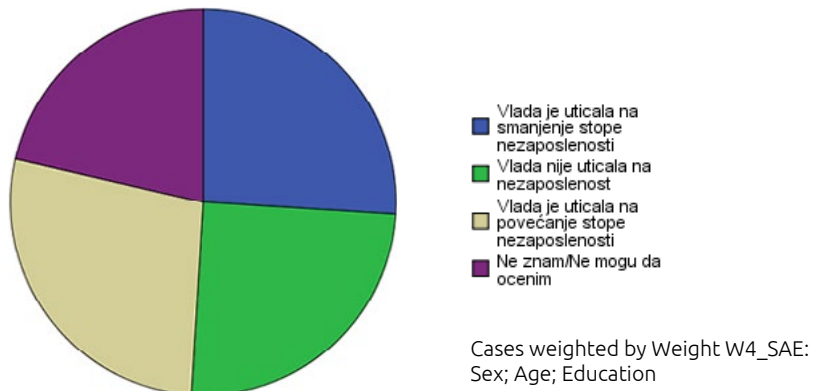
Koliko je verovatno da će se poboljšati stanje ekonomije u Srbiji u periodu nakon izbora 3. aprila ove godine?

Grafikon 34. Koliko je verovatno da će se poboljšati stanje ekonomije u Srbiji u periodu nakon izbora 3. aprila ove godine?

Iako je vladajuća koalicija, prvenstveno Aleksandar Vučić i njegova Srpska napredna stranka, sve svoje kampanje zasnivala na velikim ekonomskim uspesima i u tome često nije imala meru (najveći rast u Evropi, najmanja nezaposlenost itd), rezultati te kampanje nisu se proporcionalno odrazili na javno mnjenje. Naime, čak je nešto veći broj onih koji smatraju da je *Vlada uticala na povećanje stope nezaposlenosti* (27,6%), nego onih koji smatraju da je uticala na smanjenje te stope (26%).

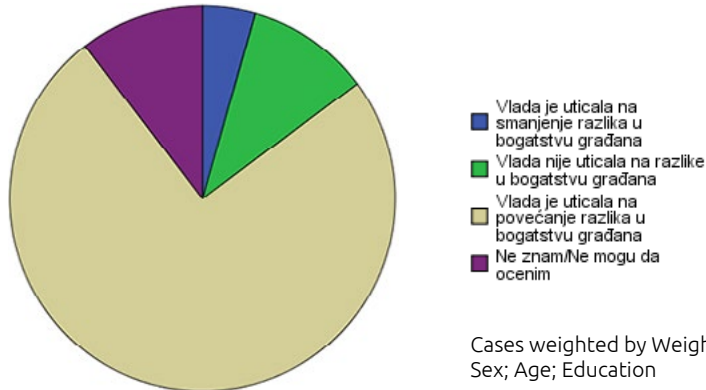
Tokom prethodnog mandata, da li je Vlada svojim politikama uticala na smanjenje ili povećanje stope nezaposlenosti?

Grafikon 35. Tokom prethodnog mandata, da li je Vlada svojim politikama uticala na smanjenje ili povećanje stope nezaposlenosti?

Mišljenja građanki i građana o politikama Vlade u pogledu smanjenja *razlika u bogatstvu* još su nepovoljnija: samo 4,4% njih misli da je Vlada uticala na smanjenje razlika u bogatstvu građana, dok je tri četvrtine njih (74,7%) mišljenja da je uticala na povećanje razlika.

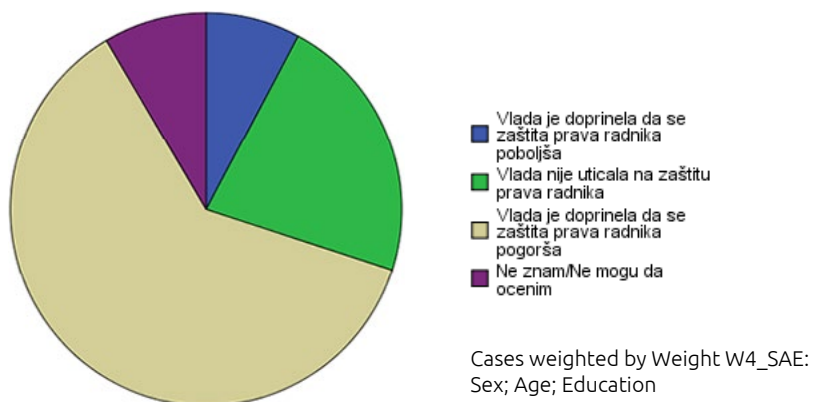
Tokom prethodnog mandata, da li je Vlada svojim politikama doprinela smanjenju ili povećanju razlika u bogatstvu građana?

Grafikon 36. Tokom prethodnog mandata, da li je Vlada svojim politikama doprinela smanjenju ili povećanju razlika u bogatstvu građana?

Svojim politikama Vlada je doprinela da se *zaštita prava radnika* pogorša, smatra apsolutna većina građanki i građana (61,5%). Nasuprot tome, samo 7,8% njih smatra da je Vlada doprinela da se zaštita prava radnika poboljša. I ovo je još jedan nalaz koji je potpuno u neskladu sa kampanjom i izbornim rezultatima i još jedan indikator koji upućuje na to da je potrebno otvoriti pitanje slobodnih i poštenih izbora.

Da li je Vlada svojim politikama doprinela da se zaštita prava radnika poboljša ili pogorša?

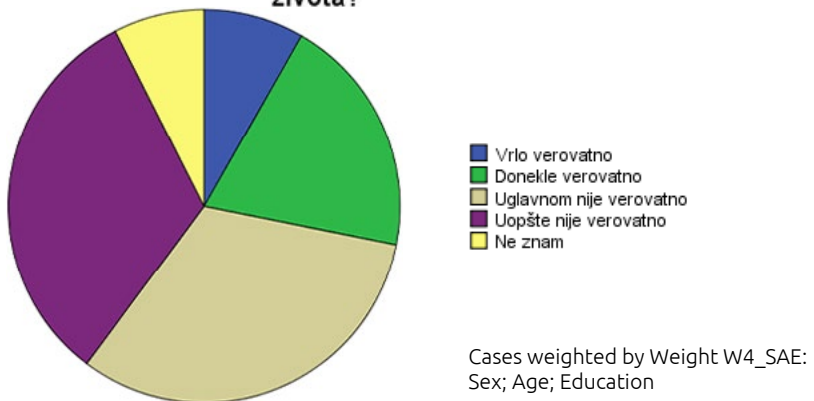

Grafikon 37. Da li je Vlada svojim politikama doprinela da se zaštita prava radnika poboljša ili pogorša?

Postavlja se logično pitanje: kako je moguće da se opšte nezadovoljstvo radom i učincima Vlade ne odražava na izborne rezultate. Jedan od logičnih odgovora bi bio da

nema slobodnog izjašnjavanja, niti fer uslova u kojima bi građanke i građani mogli da to svoje nezadovoljstvo pretoče u izbornu volju. Na to upućuju i nalazi koji se tiču *očekivanja i nadanja građanki i građana u pogledu životnog standarda*. Na pitanje koliko je verovatno da ćete poboljšati Vaš životni standard u narednih 5 godina, svega 8,3% njih odgovara sa vrlo verovatno i jedna petina sa donekle verovatno, dok dve trećine njih ne veruje u to (32,3% smatra da to uopšte nije verovatno i 32,1% da to uglavnom nije verovatno).

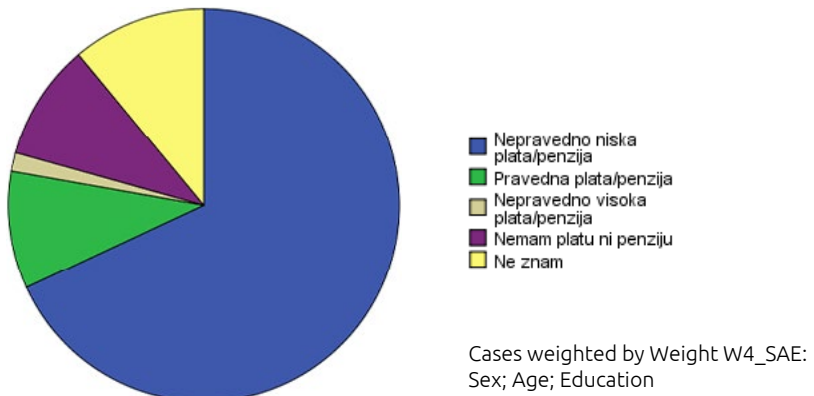
U narednih otprilike 5 godina, koliko je verovatno da ćete poboljšati Vaš standard života?

Grafikon 38. U narednih otprilike 5 godina, koliko je verovatno da ćete poboljšati Vaš standard života?

I ovde se nastavlja logički sled pitanja: kako je moguće da birači koji nemaju pozitivna očekivanja u pogledu životnog standarda ipak daju podršku strankama koje čine parlamentarnu većinu i formiraju Vladu? Nizu takvih pitanja moglo bi se pridodati i sledeće: kako je moguće da oni koji smatraju da imaju nepravedno niske plate ili penzije nadproporcionalno glasaju za one koji su za to odgovorni? Naime, 68,1% njih smatra da imaju *nepravedno niske plate ili penzije*, dok 9,7% njih smatra da su plate i penzije pravedne.

Generalno gledano, da li smatrate da je plata (ili penzija) ljudi u Srbiji koji se bave (ili su se bavili) istom vrstom posla kao Vi nepravedno niska, pravedna ili nepravedno visoka?

Grafikon 39. Generalno gledano, da li smatrate da je plata (ili penzija) ljudi u Srbiji koji se bave (ili su se bavili) istom vrstom posla kao Vi nepravedno niska, pravedna ili nepravedno visoka?

Zaključak

Uz pomoć empirijskih nalaza i politikološke analize u ovom radu se utvrđuje u kojoj meri vlast i politički sistem u Srbiji imaju podršku građanki i građana. Osim izbora koji su najmerodavniji za utvrđivanje te podrške, važno je utvrditi kako građanke i građani na to gledaju mimo izborne kampanje i samog izbornog procesa. Empirijska istraživanja ovog tipa su posebno važna u društvima u kojima se izbori ne mogu označiti u potpunosti slobodnim i poštenim, gde postoje ograničene medijske slobode, tamo gde nije razvijena vladavina prava i gde postoje pritisci u samom izbornom procesu.

Jedan od ključnih nalaza ovog empirijskog istraživanja je da tek 8,6% građanki i građana smatra da politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima da imaju uticaja na to šta radi vlast. Svega 19% smatra da naš politički sistem omogućava da se prema svim grupama u društvu postupa pravedno. Međutim, kada se ukrste podaci o tome u kojoj meri sistem omogućava da se utiče na vlast i pitanje da li glasanje može uticati na događanja u zemlji, jasno je da građani smatraju da se ne može uticati na vlast, ali da bi se glasanjem to moglo promeniti. Drugim rečima, većina građana nije zadovoljna onim što im pruža sadašnji politički sistem i režim, ali veruje da je to glasanjem moguće promeniti, odnosno da bi glasanje moglo dovesti do promene prirode političkog sistema. Nizak stepen poverenja u Skupštinu, Vladu i sudstvo još jedan je indikator niskog stepena legitimnosti političkog sistema.

Činjenica da građankama i građanima ključni izvori informisanja nisu dostupni, odnosno da su pod uticajem i kontrolom vlasti, svakako utiče na to da su uslovi za poštene i slobodne izbore potpuno limitirani, što potvrđuju i nalazi istraživanja koji pokazuju da građanke i građani tročetvrtinski smatraju da ne postoje podjednake mogućnosti za sve stranke da biračima prenesu svoje ideje i političke programe. Nedostatak demokratske političke kulture i tradicije, nezavisnih institucija i slobode medija uticali su na to da, izuzev u kratkom periodu posle petooktobarskih promena 2000. godine, u Srbiji nisu postojali poštene izborni uslovi. To potvrđuju i nalazi istraživanja.

Još jedan ključni nalaz ovog istraživanja jeste velika diskrepanca između rezultata izbora i odnosa građana prema vlastima i njihovim rezultatima. Jedan od razloga da je to tako svakako je taj što rezultati izbora ne odražavaju stvarno raspoloženje građanki i građana Srbije jer se izbori ne održavaju u demokratskim uslovima.

Navedeni nalazi ukazuju na visok stepen osporavanja legitimnosti vlasti, pa i političkog sistema. Postavlja se pitanje na koji način se održava vlast koja ima tako nepovoljne ocene i kako se to ne odražava na izborne rezultate. Održavanje nelegitimne vlasti i nelegitimnog političkog poretka (sistema) nameće se kao posebno zanimljiv fenomen koji bi trebalo izučavati.

Ono što se može uzeti kao početna pretpostavka proizašla, između ostalog, i na osnovu istraživačkih nalaza koji su ovde predstavljeni, jeste da očuvanje nelegitimne vlasti počiva na nezainteresovanim građanima, koji „ionako ništa ne mogu da promene“, kao i na podsticanju apatije kod onih koji ne podržavaju vlast putem oblikovanja javnog mnjenja kroz širenje poruke da „svi su isti“ i da promene ne bi donele suštinske promene. U svemu tome važan je i lojalistički sindrom, odnosno podrška vlastima ili političkom sistemu bez obzira na to kakvi su i kakav im je učinak. Osim toga, u pitanju su i vrlo razvijene tehnike nacionalne homogenizacije kroz populističko kreiranje „opasnih drugih“, što je pokazalo istraživanje iz 2017. godine ili upotreba kosovskog pitanja, potom homogenizacija kroz

kampanju solidarnosti u vreme pandemije ili vremenskih nepogoda. Svakako da se deficit legitimiteta nadoknađivao i kroz okupljanje oko vlasti vrlo heterogenih političkih aktera, uključujući pridobijanje onih koji su dobijali glasove na izborima na opozicionoj platformi. Ipak, suštinska prednost onih koji vladaju bez podrške nalazi se u kontroli medija i izbornog procesa, uzurpiranim institucijama i odsustvu vladavine prava.

LITERATURA

- Heslop, H. A. (2023). Political system. *Britannica*. (<https://www.britannica.com/topic/political-system>).
- Lipset, S. (1969). *Politički čovek*. Beograd: Rad.
- Lutovac, Z. (2017). „Odnos građana prema političkoj eliti i reprezentativnoj demokratiji”. U: Z. Lutovac (Ur.), *Građani Srbije i populizam* (str. 13–40). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Lutovac, Z. (2020). *Populism, Stabilitocracy, Multiculturalism*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Lutovac, Z. (2021). „Populizam u Srbiji”. U: V. Veselinović (Ur.), *Populistički duhovi vremena i izazovi demokraciji: studije o populizmima* (str. 209–229). Zagreb: Despot infinitus.
- Lutovac, Z. (2022). Populizam i migrantska kriza u Evropi – političke implikacije. *Stanovništvo*, 1–17. <https://doi.org/10.2298/STNV221103005L>
- Easton, Z. (1979). *A Systems Analysis of Political Life*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Parsons, T. (1971). *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Slavujević, Z. & Mihailović, S. (1999). *Dva ogleđa o legitimitetu – Javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka & Friedrich Ebert Stiftung.
- Todosijević, B. (2023). *Javno mnjenje Srbije 2022: Metodološke karakteristike istraživanja (JMS 2022/65)*. Rukopis. Beograd: Institut društvenih nauka.

Zoran Lutovac

**THE ATTITUDE OF CITIZENS TOWARDS THE
GOVERNMENT AND THE POLITICAL SYSTEM IN SERBIA**

Abstract

This paper uses empirical findings and political analysis to determine the extent to which the government and political system in Serbia are legitimate. Aside from elections, which are the most authoritative in determining the strength of this support, it is important to determine the way in which citizens view this beyond campaigning and electoral process itself. Empirical research of this kind is particularly important in societies where elections cannot be described as completely free and fair, media freedom is limited, the rule of law is not developed, and the electoral process itself is under pressure. One of the most important findings of the empirical research is that only 8.6% of citizens believe that the political system in Serbia allows citizens to influence the actions of the government. Only 19% believe that our political system

allows all social groups to be treated fairly. The low level of trust in the Assembly, the government and the judiciary is another indicator of the low level of legitimacy of the political system. The fact that the main sources of information are not available to citizens, i.e. that they are under the influence and control of the government, certainly affects the fact that the conditions for fair and free elections are completely limited, which is confirmed by the research results showing that three-quarters of the citizens believe that there are no equal opportunities for all parties to communicate their ideas and political programs to citizens. Another important finding of this research is the existence of a large discrepancy between the election results and the citizens' attitudes towards the authorities and their results. One of the explanations for this could be that the election results do not reflect the actual mood of the citizens of Serbia, because the elections are not held under democratic conditions. *Keywords:* citizens, government, political system, legitimacy, empirics

IRENA RISTIĆ

Naučna saradnica

Institut društvenih nauka, Beograd

Građani Srbije i Evropska unija: Razlike na osnovu partijske identifikacije*

Sažetak

Stavovi građana Srbije prema Evropskoj uniji (EU), kao i njihov odnos prema evropskim integracijama Srbije, najkasnije se od 2001. godine redovno prate javnomnjenjskim ispitivanjima. Ti podaci pokazuju značajne oscilacije u podršci za učlanjenje Srbije u EU: dok se 2001–2010. godine ta podrška kretala od 60% do 70%, od 2010. godine i tokom narednih deset godina se može uočiti opadajući trend. Podrška je u tom periodu pala i kretala se između 45% i 55%. Dok se u ispitivanjima javnog mnjenja uglavnom prikazuje vrednost celokupne populacije, u ovom radu će se posmatrati stavovi građana Srbije prema EU na osnovu njihove partijske identifikacije. Nalazi pokazuju izrazitu podršku evropskim integracijama Srbije među građanima koji su bliski liberalnim partijama, ali i proporcionalno nesrazmernu razočaranost Evropskom unijom te grupe građana. Kod građana koji su bliski partijama desne orijentacije postoji relativna konzistentnost kada je u pitanju protivljenje učlanjenju Srbije u EU i lični negativni osećaj prema EU kao političkoj zajednici. Konačno, i to je najznačajniji nalaz, stavovi građana koji su bliski vladajućim partijama ne ukazuju na posebnu preferencu kada je u pitanju članstvo Srbije u EU, dok su prema samoj EU veoma indiferentni.

Ključne reči: Evropska unija, Srbija, pristupanje, javno mnjenje, partijska identifikacija

Uvod

Već više od dve decenije proširenje Evropske unije (EU) i integracija država Zapadnog Balkana nije samo dnevopolitička tema, već i tema koja zaokuplja društvene nauke. Naučna literatura koja se bavi raznim aspektima (ne)uspeha ovog procesa je opširna i usko je povezana i sa istraživanjima koja se bave procesom stvaranja država i nacija u jugoistočnoj Evropi i sa procesom pomirenja nakon ratova u Jugoslaviji, nacionalizmom, ekonomskim razvojem zemalja u tranziciji i populizmom. Odnos građana prema evropskim integracijama i proširenju, i to kako građana država kandidata za članstvo tako i građana država članica takođe predstavlja bitan deo tih istraživanja. Analize promena tj. velikih oscilacija u odnosu građana prema toj temi ilustruju svu kompleksnost proširenja i potvrđuju da se evropske integracije teško mogu razumeti bez uzimanja u obzir mnogo šireg okvira.

Upravo taj odnos je predmet ovog poglavlja. U tu svrhu će se u uvodu prvo dati kratak pregled odnosa Srbije i EU i skicirati glavne prepreke koje su se na tom putu nalazile ili se i dalje nalaze. Kako je poglavlje posvećeno stavovima građana Srbije u zavisnosti od njihove partijske identifikacije, deo uvoda će biti posvećen određivanjem tog pojma za potrebe ovog rada. U drugom, glavnom delu rada će biti reči o rezultatima vezanim za odnos građana

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

prema integraciji Srbije u EU i razlikama koje su uočene na osnovu partijske identifikacije. U trećem, zaključnom, daće se moguća interpretacija nalaza.

Srbija i evropska unija: proces približavanja

Za razliku od država centralne i istočne Evrope, u kojima je pad Berlinskog zida, prvo neformalno, a zatim i zvanično označio početak evropskih integracija, države bivše Jugoslavije, izuzev Slovenije, usled raspada zemlje i početka ratnih sukoba tokom čitave poslednje decenije 20. veka, ostale su izvan tih tokova (Ristić, 2022). To se samim tim odnosilo i na Srbiju, koja je dodatno bila izložena i sankcijama Evropske zajednice (EZ), odnosno međunarodne zajednice, što je imalo za posledicu da je srpska politička elita vodila politiku koja je bila vrlo rezervisana prema EZ, a često i direktno uperena protiv nje. I iako nije postojalo eksplicitno programsko opredeljenje da Srbija ne treba da stremlji ka članstvu u EZ, to jeste bila jedna od glavnih karakteristika vladavine Slobodana Miloševića i Socijalističke partije Srbije sve do 2000. godine (Ristić, 2015).

Potpunim okončanjem svih ratnih sukoba 1999. godine, kao i krajem autoritarne vladavine Slobodana Miloševića 2000. godine, integracija Srbije u EZ postaje jedno od najvažnijih političkih i društvenih pitanja u Srbiji. Jasno opredeljenje i želja ka članstvu, prvi put izraženi u programu koalicione vlade Zorana Đinđića formirane u januaru 2001. godine, postali su neizostavni deo programa svih narednih vlada, pa tako evropske integracije i 2023. godine i dalje formalno predstavljaju jedan od prioritetnih političkih ciljeva Srbije. Pod tim se podrazumevaju kako unutrašnje reforme i prilagođavanje pravnom okviru EU u svim oblastima, što predstavlja suštinski preduslov za članstvo, tako i spoljnopolitička orijentacija prema EU i SAD.

Ista opredeljenost ka proširenju se može uočiti i kod EU, koja od 2001. godine ponavlja svoju spremnost da primi zemlje bivše Jugoslavije i Albaniju u svoje redove, dok je formalno tu spremnost ozvaničila na svom samitu u Solunu 2003. godine, tada još čvrsto uverena da je balkanskom regionu nakon ratnih sukoba devedesetih godina potrebno pružiti perspektivu pridruživanja radi održivog mira i stabilnosti. Međutim, iako je tokom poslednje dve decenije ta obostrana opredeljenost postojala formalno i deklarativno, mnogi unutrašnji faktori u Srbiji i spoljašnji faktori u zemljama članicama EU su već tokom prvih godina počinjali da nagoveštavaju svu kompleksnost tog procesa (Ristić, 2022).

Od unutrašnjih faktora u Srbiji koji su značajno uticali, uglavnom negativno, na brzinu integracija, pre svega je došla do izražaja nesaglasnost među strankama vladajućih koalicija, do koje mere i pod kojim uslovima članstvo Srbije u EU treba da se posmatra kao prioritet, kao i skepsa da li Srbija vrednosno treba da stremlji ka zemljama zapadnog sveta. U prvoj deceniji započetog procesa evropskih integracija te nedoumice među političkom elitom su – pored već postojećih ideoloških razlika naspram Zapada – prevashodno zaoštravane iz dva razloga. Prvi je bio najpre dugi niz godina nerešen status, a zatim i priznavanje unilateralno proglašene nezavisnosti Kosova od većine članica EU, što je tadašnja Vlada, predvođena Demokratskom strankom Srbije (DSS), smatrala politički neprijateljskim činom koji je trebalo da podrazumeva prekid političkih odnosa sa svim zemljama koje su priznale nezavisnost. Drugi razlog zategnutih odnosa je bio vezan za insistiranje EU i međunarodne zajednice na potpunoj saradnji Srbije sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju

kao uslov za napredovanje u integracijama, što je dovodilo ne samo do polarizacije unutar javnog mnjenja u Srbiji već i do ambivalentnog odnosa onih građana Srbije koji su inače bili naklonjeni EU, prema samim evropskim integracijama (Ristić, 2008).

Međutim, i spoljni impulsi koji su dolazili iz Brisela, ali i iz vodećih EU članica, značajno su doprineli složenosti ovog procesa i uticali na sve više oscilirajuću podršku za proširenje EU. Nakon talasa proširenja 2004. godine, a naročito nakon pristupanja Bugarske i Rumunije 2007. godine, entuzijazam za ujedinjenjem Evrope je među građanima i političkim elitama u EU počeo da gubi na intenzitet. Tako je 2006. godine samo 37% građana EU učlanjenje države Zapadnog Balkana smatralo korisnim, dok je 45% njih mislilo da za EU ne postoji interes da primi te države u svoje članstvo. Ta podrška je opadala sve do 2019. godine, nakon čega je počela opet da raste i 2021. godine je iznosila 47%, dok je tada 42% građana EU i dalje bilo protiv prijema država Zapadnog Balkana (Ristić, 2022). I uprkos tome što su uzroci koji stoje iza te promene veoma specifični i što su se razlikovali, a i dalje se razlikuju od države do države, postajalo je sve očiglednije da su EU – njeni građani, države članice i zajedničke institucije EU – najkasnije pred kraj prve decenije 21. veka počeli da se suočavaju sa zamorom od proširenja (O'Brennan, 2014; Ristić, 2022). Pod time se sa jedne strane podrazumeva izvesna kolebljivost i strah građana i političkih elita EU od prihvatanja novih članica, praćeno uverenjem da bi proširenje imalo manje pozitivnih nego negativnih strana za EU. Sa druge strane se u tome odražava i jedan veoma skeptičan stav naspram pitanja da li bi zemlje Zapadnog Balkana bile spremne da se nose sa standardima EU, a i da ih implementiraju (Devrim & Schulz, 2009). Sve to je dovelo do toga da je afirmativni signal za proširenje, koji je EU svojevremeno slala zemljama Zapadnog Balkana 2003. godine, sve više počeo da liči na naizgled proizvoljnu politiku postavljanja uslova, stvarajući ono što je kasnije u literaturi opisano pojmom politike uslovljavanja – *EU conditionality* – (Anastasakis & Bechev, 2003; Džankić i dr., 2018). Među najviše osporavane uslove je spadala gore već pomenuta obaveza da sve države sarađuju sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, ali su i više puta menjani uslovi za bezvizni režim za građane zemalja Zapadnog Balkana često korišćeni za ilustraciju proizvoljnih zahteva EU prema ovom regionu. Ovi uslovi i sklonost EU da ih često menja su nesumnjivo imali uticaj i na podršku građana Srbije prema evropskim integracijama, a istovremeno su osnažile i one sa suprotstavljenim i kritičkim stavovima prema EU (Ristić, 2008).

Trend opadanja podrške za evropske integracije među političkim elitama Srbije i EU se svakako odrazio i na javno mnjenje Srbije. Dok je ta podrška između 2000. i 2010. godine uvek bila između 60% i 70% (2009. godine čak 73%), od 2010. godine ona počinje da opada na oko 50% (2011.), dostižući najniži nivo od samo 41% u dva navrata 2012. i 2015. godine. Nakon toga je podrška oscilirala između 57% i 43%, sa novim opadajućim trendom u decembru 2022. (Ministarstvo za evropske integracije, 2022), dok je na uzorku koji će se koristiti u ovom radu podrška tokom 2022. godine iznosila 59% (Tabela 1). I upravo taj odnos javnog mnjenja prema EU integracijama Srbije će se nalaziti u centru ovog rada. Pažnja će, pri tome, biti usmerena na pitanje u kojim razmerama podrška evropskim integracijama oscilira među građanima sa različitim partijskim identifikacijama.

Tabela 1. Kada bi sledeće nedelje bio referendum o ulasku Srbije u Evropsku uniju (EU), kako biste glasali?

	Ukupno odgovora	Procenat
1. Za ulazak Srbije u EU	1.288	59,27
2. Protiv ulaska Srbije u EU	591	27,20
3. Ne bih izašao/la na taj referendum	83	3,82
4. Ne znam kako bih glasala/o	211	9,71
Ukupno	2.173	100,00

Partijska identifikacija

Poput drugih pojmova u društvenim naukama, i koncept partijske identifikacije ne predstavlja samo koristan instrument za merenje određenih društvenih fenomena, već istovremeno otvara i mnogobrojna pitanja. Među njima se izdvajaju ona koje se tiču samog (teorijskog) koncepta i prirode političke identifikacije, utvrđivanja porekla partijske identifikacije kod pojedinaca, načina na koji se ona razvija i, bilo kratkoročno, bilo dugoročno, održava. Sem toga, istraživanja se bave (i u mišljenjima razilaze) i načinima kojima se najpouzdanije može meriti partijska identifikacija (Thomassen & Rosema, 2009). Dok bi i samo kratak prikaz takvih rasprava prevazišao okvir ovog rada, na ovom mestu je od koristi istaći da će se u ovom poglavlju pod partijskom identifikacijom, uz sva ograničenja koja taj koncept nosi, smatrati lični osećaj povezanosti pojedinca prema jednoj partiji ili prema više partija sličnog usmerenja, pri čemu su podaci za koju partiju je taj pojedinac glasao, da li je uopšte glasao i, konačno, da li se glasanje za određenu partiju poklapa sa njegovom ili njenom partijskom identifikacijom, irelevantni. To pre svega jer se smatra da je koncept partijske identifikacije dublje ukorenjen u pojedincu i da je on daleko manje i teže podložan promenama nego što je to odluka o tome kojoj će se partiji dati glas od izbora do izbora (Thomassen & Rosema, 2009).

S obzirom da u Srbiji postoji širok spektar partija, pa time i potencijalnih partijskih identifikacija, u radu će se partijske identifikacije građana grupisati po sledećim grupama: 1. partije na vlasti; 2. partije desnog spektra; 3. partije liberalne orijentacije. Potonje partije su sve do 2012. godine opisivane i kao *proevropske* stranke, s obzirom da su se kao stranke na vlasti do tada od ostalih razlikovale i po tome što su se jedine eksplicitno zalagale za EU integraciju Srbije, za razliku od tadašnjih opozicionih *antievropskih* partija. Ta linija razdvajanja, tj. rascep među političkim strankama je 2010. godine počinjao da se sužava, pre svega usled zaokreta u politici Srpske napredne stranke (SNS), tada najveće opozicione stranke, naspram evropskih integracija koje je SNS sa dolaskom na vlast počela makar i samo formalno da podržava. Namera ovog rada je da ispita do koje mere građani sa jakom partijskom identifikacijom prema strankama na vlasti prate te vrste drastičnih zaokreta politike, kao i do koje mere građani koji se identifikuju sa partijama koje su tradicionalno smatrane proevropskim, usled politike EU prema Srbiji, menjaju svoja uverenja u vezi sa evropskim integracijama.

Podaci na kojem ovaj rad počiva potiču iz istraživanja pod nazivom „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“ (Javno mnjenje Srbije 2022 – JMS 2022/65), čije su osnovne metodološke karakteristike prikazane u uvodnom poglavlju ove knjige. Konkretna pitanja koja su postavljena ispitanicima, a koja se tiču partijske identifikacije, bila su:

I. Da li biste za sebe mogli reći da ste pristalica neke političke partije u Srbiji?

Ne – Da – Ne želim da odgovorim

< ako Ne na prethodno >

a. Postoji li ipak neka stranka koja Vam je nešto bliža nego druge?

Ne – Da – Ne želim da odgovorim

II. Koja stranka Vam je najbliža?

(Stranke su poređane po abecednom redu)

III. Da li se smatrate vrlo bliskim toj stranci, donekle bliskim ili ne naročito bliskim?

Vrlo blisko – Donekle blisko – Ne naročito blisko

Odgovori su zatim ukršteni sa pitanjima koja se tiču evropskih integracija.

Građani Srbije i EU integracije

Pristupanje Evropskoj Uniji

Na pitanje „Kada bi sledeće nedelje bio referendum o ulasku Srbije u Evropsku uniju (EU), kako biste glasali?“, među građanima koji su iskazali partijsku identifikaciju sa nekom od partija vladajuće koalicije (Srpska napredna stranka, SNS, Socijalistička partija Srbije, SPS, Jedinstvena Srbija, JS, Partija ujedinjenih penzionera, PUPS, Socijaldemokratska partija Srbije, SDPS), relativna većina (41,40%) je odgovorila da bi glasala protiv ulaska Srbije u EU. Samo neznatno manji deo ispitanika (39,80%) je odgovorio da bi glasali za ulazak, 3,8% ispitanika ne bi glasalo uopšte, dok je ostatak građana sa ovom partijskom identifikacijom (15%) odgovorilo da ne zna (Tabela 2). Nalaz koji je ovde zanimljiv jeste da građani bliski partijama na vlasti nemaju čvrsta uverenja da bi Srbija trebalo da pristupi EU, iako je to više od deset godina jedna od glavnih okosnica programa svih vlada koje su činile upravo ove stranke. Ti građani, dakle, uprkos tome što se identifikuju sa vladajućim partijama, ne dele jedno od njihovih glavnih programskih načela. I ne samo da među njima ne postoji većina koja podržava ulazak Srbije u EU, već tu većinu kumulativno ne čine čak ni oni koji ne znaju kako bi glasali ili koji ne bi glasali uopšte, nego je čine oni koji bi eksplicitno glasali protiv ulaska Srbije u EU.

Objašnjenje za ovaj nalaz može biti dvojako. Sa jedne strane se ono može naći u tome da je jedan deo građana koji iskazuju partijsku identifikaciju sa SNS do 2012. godine bio blizak Srpskoj radikalnoj stranci, partiji koja je od svog nastanka u kontinuitetu bila i ostala kritična prema EU i odbijala učlanjenje Srbije u nju. I iako je većina pristalica SRS-a sa osnivanjem Srpske napredne stranke počela da se partijski identifikuje sa novom strankom i da prihvata njene manje radikalne i znatno ublažene stavove po mnogim političkim i društvenim pitanjima u odnosu na one koje je zastupala SRS, osnovano je tvrditi da je njihov negativan stav prema EU ostao suštinski nepromenjen, odnosno da je ublažen, utoliko što je od otvoreno odbijajućeg i često agresivnog stava prema EU postao umereno negativan i indiferentan ali ne i prevashodno pozitivan i afirmativan. Shodno tome, za potpunu

promenu stava pristalica SNS-a po tom pitanju očito nije bilo dovoljno da ova partija tokom svog osnivanja značajno ublaži, a kasnije i da se deklarativno odrekne svog kritičnog stava prema evropskim integracijama Srbije.

Objašnjenje o podudarnosti građana koji su bili bliski SRS-u sa građanima koji su od 2012. počeli da iskazuju bliskost ka SNS-u je utoliko osnovano, jer je SNS na prvim parlamentarnim izborima na kojima je učestvovala dobila 24,04%, dok je SRS ostala na 4,63%. Ako se pri tome uzme u obzir da je SRS od osnivanja, odnosno početka učešća na višestranačkim izborima, pa zaključno sa parlamentarnim izborima 2008. godine (uz izuzetak parlamentarnih izbora 1992, 1993. godine i 2000. godine), uvek dobijala između 27,9% i 29,5%, onda se može zaključiti da jedan veliki broj pristalica Srpske napredne stranke i oni koji se sa njom identifikuju imaju direktnu ličnu istoriju bliske partijske identifikacije sa SRS-om. I da se upravo zbog toga što koncept partijske identifikacije podrazumeva duboko ukorenjenu privrženost idejama i stavovima jedne partije može pretpostaviti da su oni građani koji su nakon 2012. godine počeli da iskazuju bliskost ka SNS-u zapravo bivše pristalice SRS-a i da su verovatno imali mnogobrojne motive za okretanje ka novonastaloj partiji, s tim da među motivima zaokret SNS-a prema EU nije bio odlučujući. Naprotiv, ta jedna četvrtina građana Srbije koja je 2012. godine podržala SNS, vrlo je verovatno zamenivši svoju partijsku identifikaciju u korist SNS-a, zadržala odbijajući stav prema EU ili ga je zamenila indiferentnim stavom. Kako se, međutim, tokom narednih godina pa sve do 2023. godine broj pristalica SNS-a uvećavao, među tim novim pristalicama koji iskazuju jaku partijsku identifikaciju ima svakako i onih koji nemaju tako odbojan stav prema učlanjenju Srbije u EU i time se može objasniti ta podeljenost u pogledu EU među građanima koji iskazuju bliskost prema SNS-u.

Drugo objašnjenje nepostojeće jasne podrške učlanjenju Srbije u EU među građanima koji su bliski vladajućim partijama se može naći i u samom stavu tih partija prema evropskim integracijama Srbije, koji se može opisati kao dosta ambivalentan i deklarativan. Iako se već više od deset godina formalno zalažu za to da Srbija postane članica EU, predstavnici i visoki funkcioneri vladajućih partija učestalo šalju i drugačije poruke, zastupajući u dnevnoj politici često kritičan stav prema EU, ističući saradnju sa Rusijom i Kinom kao važniju ili makar kao podjednako važnu. Primeri slanja ovakvih dvosmislenih poruka su mnogobrojni, a među najupečatljivijim su svakako one koje su davane u kriznim situacijama. Tako je na početku pandemije virusa korone predsednik Srbije Aleksandar Vučić ne samo nesrazmerno više isticao i podvlačio pomoć koju su Srbiji pružile Rusija i Kina već je i pomoć od strane EU ljutito nazvao „bajkom na papiru“, da bi se već mesec dana kasnije ljubazno zahvaljivao predstavnicima EU na finansijskoj pomoći i solidarnosti (Tatalović, 2020). Takođe je i početak agresije Rusije na Ukrajinu naveo mnoge predstavnike vladajućih partija da iznose veoma kritične stavove prema EU, usled njenih zahteva da Srbija svoju spoljnu politiku usaglasi sa Briselom. Tako je ministar unutrašnjih poslova, Aleksandar Vulin, u oktobru 2022. godine izjavio da Srbiji nije mesto u EU i da građani Srbije to treba što pre da shvate i prihvate. Uzimajući u obzir konstantno iznošenje tako oscilirajućih, negativnih i kontradiktornih stavova predstavnika vladajućih partija, koji nesumnjivo imaju uticaj na građane, manje iznenađuje ne samo da bi većina ispitanika unutar ove grupe zapravo glasala protiv ulaska Srbije u EU već na osnovu takvih izjava postaje i jasnije zašto ta grupa građana, gledana u celini, ima jedan protivrečan i konfuzan stav prema učlanjenju Srbije u EU.

Kada se pogledaju odgovori građana koji se identifikuju sa partijama liberalne orijentacije (Demokratska stranka, DS, Koalicija Moramo, Narodna stranka, NS, Stranka slobode i

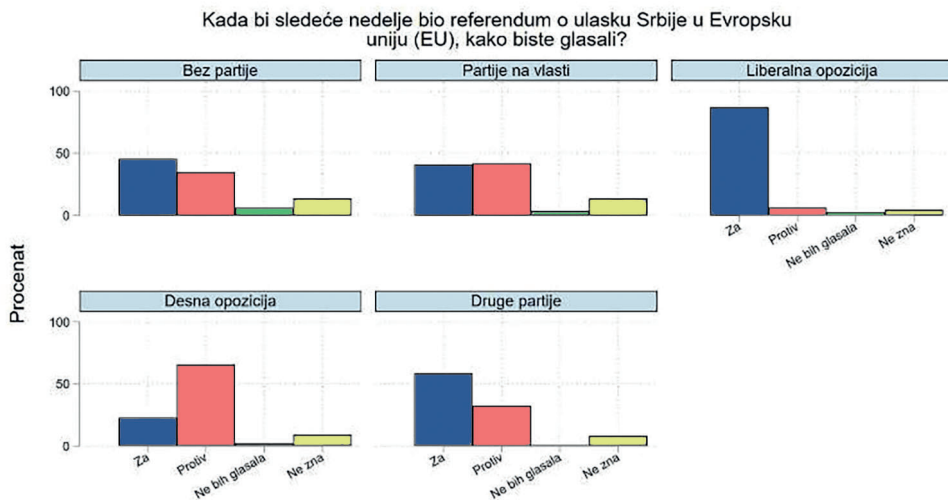
pravde, SSP), vidi se vrlo ubedljiva većina (84,53%) sa afirmativnim stavom prema evropskim integracijama (naspram samo 8,51% koji se tome protive) (Tabela 2). Iz toga se može zaključiti da politika EU prema Srbiji od 2012. godine i podrška koju Brisel pruža vladajućoj koaliciji, uprkos trendu jačanja autoritarnih elemenata, ne utiču na opredeljenost tih građana da ne postoji alternativa politici pridruživanja EU.

Rezultati koji se tiču građana identifikovanih sa partijama desne orijentacije (Demokratska stranka Srbija, DSS, Dveri, Pokret obnove Kraljevine Srbije, POKS) takođe deluju vrlo usaglašeno sa programskim načelima tih partija. Jasna većina tih građana bi glasala protiv ulaska Srbije u EU (69,97%), dok bi samo jedna petina bila za ulazak (20,86%) (Tabela 2). Oni koji ne bi glasali uopšte ili koji ne znaju kako bi glasali su zanemarljivi.

Tabela 2. Kada bi sledeće nedelje bio referendum o ulasku Srbije u Evropsku uniju (EU), kako biste glasali?

	Bez partije	Partije na vlasti	Liberalna opozicija	Desna opozicija	Druge partije	Ukupno
Za ulazak Srbije u EU	43,04	39,80	84,53	20,86	57,87	55,70
Protiv ulaska Srbije u EU	36,07	41,40	8,51	69,97	35,10	30,14
Ne bih izašao/la na taj referendum	6,65	3,80	2,07	1,10	0,62	3,98
Ne znam kako bih glasao/la	14,24	15,00	4,89	8,07	6,41	10,18
Ukupno	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

I u grafičkom prikazu se može uočiti da, posmatrano u celini, kako građani koji se identifikuju sa partijama liberalne opozicije tako i oni koji se osećaju bliski partijama desne opozicije imaju vrlo jasna opredeljenja, dok se među građanima koje se osećaju bliski vladajućim strankama uočava podeljenost i polarizacija koja bi se mogla tumačiti i kao neodlučnost po pitanju evropskih integracija. I da se zapravo u toj neodređenosti vrlo dobro ogleda do jedne mere konfuzna politika prema EU koju vladajuće partije vode već deset godina.

Izvor: JMS2023/65

Grafikon 1. Kada bi sledeće nedelje bio referendum o ulasku Srbije u Evropsku uniju (EU), kako biste glasali?

Građani o hipotetičkom raspadu EU

Dok se pitanjem o mogućem članstvu Srbije u EU može zaključiti do koje mere građani Srbije podržavaju ili odbijaju jednu relativno realnu mogućnost (bez obzira što se radi o mogućnosti koja nema vremenski jasno definisan okvir), istraživanjem se pokušalo ispitati i kakva lična osećanja građani Srbije gaje prema EU. S tim u vezi su građani pitani koja osećanja povezuju sa hipotetičkom predstavom da Evropska unija prestane da postoji. Implicitno, to pitanje je podrazumevalo da „problem“ evropskih integracija ne samo nestane sa dnevnog reda nego i da Srbija ostane prepuštena sebi i da po svom nahođenju i bez spoljnog pritiska sprovodi neophodne unutrašnje reforme.

Na pitanje „Ako bi Vam neko sutra rekao da se Evropska unija raspala, kako biste se osećali?“ većina građana koji sebe smatraju bliskim vladajućim partijama je odgovorila da bi bila ravnodušna (42,29%), skoro jedna petina (19%) bi imala pomešana osećanja, samo bi 12% bilo zabrinuto, dok bi čak jedna četvrtina (26,5%) bila zadovoljna i ushićena (Tabela 3). Ovi nalazi ne samo da objašnjavaju odsustvo jasne podrške za evropske integracije Srbije ove grupe građana već podvlače jedan osećaj indiferentnosti među tim građanima prema ideji evropskih integracija i EU kao takve. Dakle, iako blizu 40% građana iz ove grupe podržava ulazak Srbije u EU, samo 12% njih zabrinjava predstava da EU više ne postoji, dok jednu četvrtinu ta predstava čak ispunjava zadovoljstvom.

Kod građana koji se identifikuju sa liberalnom opozicijom nalazi su očekivano drugačiji, mada su manje ubedljivi nego kod stavova tih građana prema ulasku Srbije u EU. Dok je podrška za učlanjenje bila skoro 85%, predstavu da se EU raspada samo 58% građana ove partijske identifikacije doživljava kao zabrinjavajuću, odnosno kod 6% ona izaziva očaj. Skoro jedna petina (19%) je ravnodušna, dok 15% građana ima pomešana osećanja (Tabela 3). Nezanemarljiv je postotak onih koji bi takvim razvojem događaja bili zadovoljni ili čak ushićeni. Kod ove grupe građana je pre svega zanimljiv onaj deo njih koji su ravnodušni ili sa pomešanim osećanjima, a to je jedna trećina. Osnovana je pretpostavka da upravo kroz odgovore na ovo pitanje dolazi do izražaja ipak prisutno razočaranje prema EU koju ovi građani – načelno skloni shvatanju da je Srbiji mesto u (Zapadnoj) Evropi – osećaju naspram politike koju EU vodi prema Srbiji poslednje dve decenije i koju nisu uvek doživljavali kao odraz naklonosti, već, naprotiv, ponekad i kao nedobronamernu (Ristić, 2008). I da, dok racionalno smatraju i nedvosmisleno žele da se Srbija pridruži EU jer misle da joj je tamo mesto i jer u tom spoljnom pritisku vide jedini način da Srbija sprovodi reforme, oni istovremeno na emotivnom nivou imaju diferenciran stav prema EU. To podrazumeva i da su razočarani zbog podrške Evropske unije vladajućoj koaliciji za koju i sama EU, između ostalog i na osnovu merodavnih indeksa o stanju demokratije, zna da ima autoritarne osobine i da je taj trend od 2014. godine u porastu.

Konačno, građani koji se identifikuju sa partijama desne opozicije imaju najsnažnija pozitivna osećanja u pogledu potencijalnog raspada EU. Čak 41% bi bilo zadovoljno/ushićeno ako bi EU prestala da postoji, blizu 30% bi bilo ravnodušno tj. imalo pomešana osećanja (17%), a kod samo 11% bi takav scenario izazvao zabrinutost (Tabela 3). Time bi moglo da se kaže da su osećanja ovih građana po pitanju hipotetičkog raspada EU u velikoj meri konzistentna sa njihovim negativnim stavom prema učlanjenju Srbije u EU.

Tabela 3. Ako bi Vam neko sutra rekao da se Evropska unija raspala, kako biste se osećali?

	Bez partije	Partije na vlasti	Liberalna opozicija	Desna opozicija	Druge partije	Ukupno
Očajan/na	2,24	,00	5,68	1,76	3,98	3,26
Zabrinut/a	24,55	12,14	57,82	10,51	35,34	34,13
Ravnodušan/na	41,70	42,29	19,01	29,54	25,21	31,91
Pomešana osećanja	11,98	19,06	15,23	16,92	17,50	14,60
Zadovoljan/na	13,26	17,85	1,34	21,82	13,46	10,43
Ushićen/a	6,27	8,67	,92	19,45	4,51	5,67
Ukupno	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Veoma slični podaci se dobijaju i kada se uporede ispitanici koji su svoj glas na predsedničkim izborima dali kandidatima ovih grupa partija (odvojeno za Biljanu Stojković – Moramo i Zdravka Ponoša, Aleksandar Vučić i Boško Obradović). Dok se osećanja glasača za Aleksandra Vučića minimalno razlikuju od onih koja imaju građani identifikovani sa vladajućim partijama, razlike u ovim drugim dvema grupama su nešto veće i dozvoljavaju zaključak da unutar grupe građana koji su bliski liberalnoj opoziciji postoji razlika među pristalicama levo orijentisane koalicije Moramo, sa jedne, i partija u toj grupi koje naginju više ka centru, sa druge strane – prvi ispoljavaju veću zabrinutost i manju ravnodušnost pri pomisli da bi EU mogla da se raspadne (Tabela 4). Sličan zaključak može da se izvede i za razlike unutar partija desne opozicije. Niti jedan glasač Boška Obradovića, kandidata na predsedničkim izborima ispred pokreta Dveri, nije odgovorio da bi bio očajan ili zabrinut ukoliko bi se EU raspala, dok je to, kada se ta grupa desnih partija u celosti posmatra, tvrdilo 11% ispitanika. Iz toga se može zaključiti da se tih 11% ispitanika nalaze među onima koji se osećaju bliži dvema drugim strankama iz tog bloka, DSS i POKS.

Tabela 4. Ako bi Vam neko sutra rekao da se Evropska unija raspala, kako biste se osećali?

	Biljana Stojković	Zdravko Ponoš	Aleksandar Vučić	Boško Obradović	Ukupno
Očajan/na	6,13	4,93	1,28	,00	4,21
Zabrinut/a	62,20	47,68	14,11	,00	41,43
Ravnodušan/na	13,50	25,52	43,09	38,58	27,83
Pomešana osećanja	13,59	15,62	16,85	5,12	15,25
Zadovoljan/na	2,44	4,28	15,86	26,46	7,03
Ushićen/a	2,14	1,97	8,80	29,84	4,24
Ukupno	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Zaključna razmatranja

Rezultati istraživanja koja su predstavljena u ovom radu ilustruju složenost odnosa Srbije prema Evropskoj uniji, što uključuje naravno i odnos EU prema Srbiji. Podaci kojima se obično prikazuje podrška, odnosno protivljenje članstvu Srbije u EU, predstavljaju aritmetičku sredinu, a pogled na to kako se ti stavovi građana razlikuju na osnovu njihovih partijskih identifikacija pruža nešto precizniju sliku. Jedan deo tih rezultata je svakako očekivan i ne iznenađuje posebno. U taj deo spada nalaz da građani koji osećaju bliskost ka partijama liberalne opozicije, dakle, ka partijama koje u poslednje tri decenije u kontinuitetu imaju afirmativan stav prema članstvu Srbije u EU, imaju veoma jaka uverenja da Srbija treba da se integriše u EU i oni ne ostavljaju značajniji prostor za bilo kakvu alternativu, npr. da Srbija ostane neutralna ili van EU, ili da se približava Rusiji. Takođe, ne iznenađuje da, obrnuto proporcionalno, građani koji su bliži partijama desne opozicije imaju odbojan ili kritičan stav prema članstvu Srbije u EU.

Najzanimljiviji nalaz u okviru ovog pitanja je svakako onaj koji se tiče građana koji iskazuju političku bliskost ka vladajućim partijama i ti nalazi na jedan način potvrđuju često veoma kontradiktoran i ambivalentan odnos vladajućih partija prema EU i prema evropskim integracijama Srbije. Naime, kod te grupe građana kao celine se uočava izvesna neodlučnost, s obzirom da ne postoji jasna većina koja je za učlanjenje, niti jasna većina koja bi bila protiv učlanjenja Srbije u EU, a istovremeno se unutar ove grupe ističe jedna značajna većina od preko 40% koja na hipotetičku mogućnost da se EU raspadne odgovara da bi je to ostavilo ravnodušnom, dok bi 25% takvim ishodom bilo i zadovoljno. Drugim rečima, građani bliski vladajućim partijama posmatrani kao jedna celina ne samo da nemaju jasan stav prema EU već je i taj stav koji preovladava konfuzan. Kada bismo te osobine pripisali samo jednoj osobi, onda bismo mogli da kažemo da ta osoba i hoće i neće da bude deo EU, i da tu osobu pomisao da EU prestane da postoji ne samo da uopšte ne zabrinjava, već je čak i ispunjava zadovoljstvom.

Uzimajući u obzir da SNS, kao najjača, najzastupljenija, pa time svakako i najodgovornija stranka za kreiranje politike u Srbiji u poslednjih deset godina, stalno ističe značaj evropskih integracija, kao i svoju nedvosmisleno opredeljenost ka njima, ovaj nalaz zapravo pokazuje da se ta politika ne reflektuje na one koji osećaju bliskost ka vladajućim strankama. Iz toga se dalje može izvući zaključak da ili po pitanju evropskih integracija i EU postoji jaz između shvatanja vladajućih partija i onih građana koji se sa tim partijama identifikuju, ili – što je više verovatno – da se u stavovima ovih građana vrlo uverljivo ogleda sva konfuznost, kontradiktornost i ravnodušnost vladajućih partija naspram evropskih integracija Srbije.

Ni kod osećanja koja građani Srbije izražavaju naspram hipotetičke predstave da bi EU mogla da se raspadne nema većih istupanja. I strah i zabrinutost, ako bi do toga došlo, znatno su više izraženi kod pristalica partija liberalne opozicije nego kod građana bliskih vladajućim partijama i partijama desne opozicije. Među ovim nalazima se izdvaja jedino relativno visok stepen ravnodušnosti i pomešanih osećanja prema potencijalnom raspadu EU kod građana koji su bliski liberalnim strankama. Objašnjenje i zaključak iz ovih podataka treba tražiti i u EU koja svojom politikom podrške, kao i skoro dvodecenijskom politikom uslovljavanja, doprinosi toj razočaranosti među građanima ovog bloka. Naime, ono što EU u većini slučajeva formuliše kao cilj koji zemlje kandidati treba da postignu, u realnosti uglavnom deluje kao uslov, a na takve uslove populističke vlade odgovaraju na način da to izgleda kao da su one u potpunosti spremne da ispune taj uslov i da državu kojom rukovode nameravaju da *usklade* sa EU. Međutim, u realnosti je ta usklađenost u slučaju Srbije u poslednjih deset godina veoma

često samo formalna, a EU, umesto da ukaže na taj propust, produžava i jača svoju podršku Vladi RS, bez obzira što je očigledno da je ta Vlada sklona nedemokratskim metodama i vrednostima. I na taj način, između ostalog, EU doprinosi i povećanju stepena ravnodušnosti i razočaranja onih građana koji imaju veoma jasnu političku opredeljenost prema EU, koja se, uostalom, vidi i kroz njihovu krajnje ubedljivu većinsku podršku učlanjenja Srbije u EU.

LITERATURA

- Anastasakis, O. & Bechev, D. (2003). *EU Conditionality in South East Europe: Bringing Commitment to the Process*, Working Paper in the framework of the South East European Studies Programme (SEESP) European Studies Centre, St Antony's College, University of Oxford. <https://www.sant.ox.ac.uk/sites/default/files/euconditionality.pdf> (accessed 14 February 2023)
- Devrim, D. & Schulz, E. (2009). *Enlargement Fatigue in the European Union: From Enlargement to Many Unions*, Working Paper. <https://www.realinstitutoelcano.org/en/work-document/enlargement-fatigue-in-the-european-union-from-enlargement-to-many-unions-wp/> (accessed 5 March 2023)
- Džankić, J., Keil, S. & Kmezić, M. (Eds.) (2018). *The Europeanisation of the Western Balkans: A failure of EU conditionality?* Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-91412-1>
- Ministarstvo za evropske integracije (2022). Evropska orijentacija građana Srbije – Ispitivanje javnog mnjenja (decembar 2022. godine) https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanje_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_dec_22.pdf (pristupljeno 4. mart 2023)
- N. N. (2022, 16. oktobar). Vulin: Nije nam mesto u EU, što pre to shvatimo biće nam bolje. *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/politika/vulin-nije-nam-mesto-u-eu-sto-pre-to-shvatimo-bice-nam-bolje/>
- O'Brennan, J. (2014). On the Slow Train to Nowhere? The European Union, „Enlargement Fatigue”, and the Western Balkans, *European Foreign Affairs Review*, 19(2), 221–241. <https://doi.org/10.54648/eerr2014011>
- Ristić, I. (2008). Serbien und die Europäischen Union: Gründe für die Ambivalenz, *Südosteuropa*, 56(3), 336–352. <https://doi.org/10.1515/soeu-2008-560305>
- Ristić, I. (2015). L'arrivée au pouvoir, la chute et le retour du Parti Socialiste de Serbie. In: S. Courtois (Ed.), *La guerre des mémoires, Communisme 2015* (pp. 421–451). Paris: Vendémiaire.
- Ristić, I. (2022). The war in Ukraine: An additional obstacle or a new chance for the EU enlargement in the Western Balkans? In: L. Montanari, A. O. Cozzi, M. Milenković and I. Ristić (Eds.), *We, the people of the United Europe: Reflections on the European State of Mind* (215–225). Atti del Convegno internazionale del giugno 2022. Napoli: Editoriale Scientifica.
- Tatalović, Ž. (2020, 24. april). Ljutnja prema EU brzo prošla predsednika, sada zahvaljuje na solidarnosti. *N1*. <https://rs.n1info.com/vesti/a592669-ljutnja-prema-eu-brzo-prosla-predsednika-sada-zahvaljuje-na-solidarnosti/>
- Thomassen J. & Rosema, M. (2009). Party identification revisited. In: J. Bartle, & P. Bellucci (Eds.), *Partisanship: Party Identification, Social Identities and Political Experiences* (pp. 42–59), London: Routledge/ECPR Studies in European Political Science. <https://doi.org/10.4324/9780203884454>

Irena Ristić

**CITIZENS OF SERBIA AND THE EUROPEAN UNION:
DIFFERENCES BASED ON PARTY IDENTIFICATION**

Abstract

The attitudes of the citizens of Serbia towards the European Union (EU), as well as their attitude towards the European integration of Serbia have been regularly monitored by public opinion polls since 2001. These data show significant fluctuations in support for Serbia's EU membership: while from 2001-2010 that support ranged from 60% to 70%, there was a decade-long downward trend that started in 2010, and during this period the support fell to between 45% and 55%. While public opinion polls mainly show the value for the entire population, this paper will look into the attitudes of

Serbian citizens towards the EU based on their party identification. The findings show a strong support for the European integration of Serbia among the citizens close to liberal parties, although a their disproportionate strong disillusionment with the European Union. Among the citizens close to the parties from the right side of the political spectrum, there is a relative consistency when it comes to the opposition to Serbia's EU membership and personal feelings towards the EU as a political community. Finally, and this being the most significant finding, the attitudes of the citizens close to the ruling parties do not indicate any particular preference when it comes to the EU membership of Serbia, while their feelings towards the EU are also very indifferent.

Keywords: European Union, Serbia, membership, public opinion, party identification

DIJANA VUKOMANOVIĆ

Naučna saradnica

Institut društvenih nauka, Beograd

Ideološko-politički profil učesnika protesta u Srbiji 1990–2022.*

Sažetak

Analiza je usmerena na istraživanje vrednosnih stavova učesnika masovnih protesta u Srbiji u protekle tri decenije i na rekonstrukciju njihovog ideološko-političkog profila. Protestna politička participacija građana posmatra se u tri vremenski razgraničena perioda (1990–1999; 2000–2011; 2012–2022) u skladu sa periodizacijom ključnih promena na vlasti u Srbiji. Upotrebom analitičkog konstrukta *homo politicus* kao apstraktnog, idealnog tipa protestno aktivnog građanina, prati se evolucija ovog tipa revolucionarnog građanstva u Srbiji. Evolutivni put se rekonstruiše i analizom kategorija ideološke samopercepcije učesnika protesta koji pripadaju različitim ideološkim familijama: Evropejaca, socijaldemokrata, levičara, liberala, monarhista, konzervativaca, nacionalista, patriota i desničara. Analiza pokazuje da su 90-e godine XX veka bile „zlatno doba” građanskog protestnog aktivizma, a da je potom usledio talas demobilizacije građanskog aktivizma, u deceniji nakon 5. oktobra 2000. godine. Protestna politička participacija se upoređuje sa normativno-ekspresivnim stavovima učesnika protesta prema ključnim institucijama političkog sistema: demokratiji, vođi, parlamentu, vladi, sudovima, partijama, izbornim uslovima. Zaključak analize ukazuje na negativnu korelaciju ovih varijabli: nizak stepen poverenja građana u institucije implicira veći stepen njihove mobilizacije u protestima.

Ključne reči: protesti, građani, *homo politicus*, protestna politička participacija, ideologija

Masovna okupljanja građana – protesti – najdinamičniji su oblik građanskog aktivizma na kojima građani artikulišu svoju alternativnu viziju sveta politike, u konfrontaciji sa aktuelnim poretom vlasti. Svaki protest ima različitu ikonografiju – različit društveni, politički, socijalno-ekonomski, kulturološki, geografski pejzaž koji oblikuju građani svojim buntovnim i kreativnim idejama, sloganima, zahtevima. Ipak, istraživanja pokazuju da nisu sva geografska područja jednako politički trusna kada je reč o protestima. Premda su se nakon Hladnog rata i pada Berlinskog zida pa sve do Arapskog proleća protesti dešavali u gotovo svim regionima u svetu, između 1989. i 2011. najčešće su se dešavali u Africi i Aziji, gde se desilo 40%, odnosno 37% protesta, a svega 13% se desilo u Latinskoj Americi i na Karibima, dok se samo 11% od ukupnog broja protesta dešavalo u Evropi (Brancati, 2016: 3).

Debata o tome koliko su građanski protesti efikasni – da li vode do demokratizacije – kontroverza je u postojećoj literaturi koja se oslanja na kvalitativne metode. Jedna grupa teoretičara tvrdi da protesti ne vode do demokratije ili, što je još gore, vode do puzajućeg autoritarizma (Huntington, 1984; O’Donnell i dr., 1986; Casper & Taylor, 1996; Higley &

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Burton, 2006; Curry & Göedl, 2012). Dok druga grupa teoretičara dolazi do suprotnog zaključka – da demokratski protesti vode do demokratske tranzicije tako što ukazuju na slučajeve u kojima su se vlade demokratizovale, odgovarajući na zahteve protesta (Bratton & van de Walle, 1992; Bermeo, 1997; McAdam i dr., 2001; Slater, 2001; Wood, 2001; Beissinger, 2007; Bunce & Wolchik, 2010).

Analiza komparativnih podataka o protestima pokazuje da se nacionalni lideri demokratizuju kada su naterani da odgovore na zahteve u zavisnosti od veličine – masovnosti – protesta. Verovatnoća da će vlade činiti političke koncesije demonstrantima, da će odstupiti sa vlasti ili krenuti putem demokratske tranzicije, veća je što su protesti masovniji. U pogledu brojnosti učesnika postoji tzv. petoprocentno pravilo koje je formulisao Mark Lihbah, koje kaže da protesti predstavljaju isuviše veliku pretnju za vlade da bi mogle da ih prežive onda kada je više od 5 procenata od ukupne populacije mobilisano protiv vlasti (Lichbach, 1998). Indikativno je da su samo dva protesta – u Srbiji 2000. i Bahreinu 2011. premašile ovo petoprocentno pravilo. Takođe je veća verovatnoća da će masovniji protesti uspeti zato što oni podstiču simpatizere režima, uključujući i članstvo vladajuće partije, ekonomske elite, kao i pripadnike vojske da odreknu svoju podršku režimu vlasti. Međutim, cilj ove analize nije da istraži organizacione aspekte protesta u Srbiji. U fokusu analize koja sledi su učesnici protesta i o njima će biti reči.

Teorijsko-metodološki okvir

Analiza koja sledi usmerena je na razmatranje rezultata istraživanja javnog mnjenja¹ da bi se istražio i rekonstruisao politički i ideološki profil učesnika protesta kao kompleksni zbir njihovih grupnih i ličnih identiteta, njihovih svetonazora (*Weltanschauung-a*), stavova, motivacija i grupnih akcija. Razumevanje ideološko-političkog „profila“ građana, učesnika protesta, u izvesnom smislu je refleksija mnogo šireg, sociološkog poimanja koncepta „habitus“ koji je razvio francuski sociolog Pjer Burdije u svojim radovima (Bourdieu, 1977; Bourdieu, 1990; Bourdieu & Wacquant, 1992) i koji podrazumeva način na koji ljudi poimaju i reaguju – respondiraju na društveno okruženje, tako što spoj društvenog, kulturološkog nasleđa i lične istorije oblikuje fizičko i umno biće čoveka i tako konsekventno habitus osobe² utiče i oblikuje njene/njegove društvene akcije. Ovaj autor smatra da je habitus oblikovan strukturalnom pozicijom i da generira akciju, tako da, kada ljudi deluju i demonstriraju moć, oni istovremeno reflektuju i reprodukuju društvenu strukturu (detaljnije o Burdijeovom poimanju habitusa: Lizardo, 2004; Spasić, 2004: 285–316).

Podatke javnog mnjenja koristimo za praćenje evolucije protestno aktivnog građanina – *homo politicusa* u protekle tri decenije, otkako je uveden višepartijski pluralizam, početkom 90-ih godina XX veka, kada se u političkom polju formira opozicioni pokret *in statu nascendi* (detaljnije o formativnom periodu partijskog pluralizma u Srbiji: Vukomanović, 1997;

¹ Koristimo podatke istraživanja „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka iz Beograda u periodu maj–septembar 2022. godine.

² U kolokvijalnom značenju, latinska reč „*habitus*“, kako objašnjava Klaić, između ostalog podrazumeva „vanjske oznake tjelesne i duševne konstitucije; spoljašnjost, vanjštinu, kakvoću uopće“ (Klaić, 1962: 552).

Vukomanović, 2010). U cilju identifikovanja političkog profila *homo politicusa*, iz ukupnog uzorka ispitanika izdvojeni su i analizirani stavovi samo onih ispitanika koji su potvrdili da su učestvovali u demonstracijama – protestima u protekle tri decenije u Srbiji i ovaj poduzorak će biti predmet daljih razmatranja.

Homo politicus je, dakle, analitički konstrukt specifičnog, apstraktnog, idealnog tipa protestno aktivnog građanina, koji je za potrebe ovog rada izdvojen po uzoru na Tarnerovu heurističku tipologiju osnovnih tipova građanstva kao proizvod oblikovan distinktivnim socijalnim i političkim ambijentom. Naime, u okviru Tarnerove tipologije, duž ose javno–privatno označava se u kojoj meri je princip građanstva uronjen u sferu javnog i političkog aktiviteta, a duž ose aktivno–pasivno otkriva se da li je građanin samo pasivni podanik ili aktivni subjekt u političkoj areni (Turner, 1992: 52). *Homo politicus* bi se svakako mogao svrstati u tip revolucionarnog građanstva koje ima za ambiciju da menja poredak, sistem.

Pritom, napominjemo da ne definišemo *homo politicusa* na onaj način na koji ga je definisao Mihajlo Đurić. *Homo politicus* kojeg analiziramo na osnovu podataka istraživanja javnog mnjenja nije od one vrste kojeg Đurić definiše kao čoveka „koji je opsednut neobuzdanom željom za vladanjem nad drugima i koji u borbi oko državne vlasti vidi svoj najviši i jedini životni zadatak” (Đurić, 1972: 179). Čovek kojeg analiziramo nije političar, on se ne bavi politikom u Veberovom smislu – politikom kao pozivom, profesijom (Weber, 2013), naprotiv, niti se o njemu može reći da živi za politiku. On/ona (budući da *homo politicus* podrazumeva oba pola) je anonimni, aktivni građanin/građanka, tzv. aktivista/aktivistkinja, učesnik/učesnica protesta.

Metodološki okvir analize podrazumeva selektovanje istraživačkih varijabli koje su adekvatne za selektovani poduzorak – specifičnu podgrupu ispitanika, (građana) koji su učestvovali na protestima u tri različita perioda u protekle tri decenije: u prvom talasu 1990–1999. godine, zatim od 2000. do 2011. i u trećem talasu protesta od 2012. do 2022. godine. Nadalje, cilj analize je da se rekonstruiše širi društveno-politički kontekst i preciznije identifikuju faktori koji su uticali na participaciju građana u protestima i da se detaljnije istraže njihovi stavovi, motivi, njihov politički i ideološki identitet.

Budući da je formulisani teorijsko-eksplanatorni model usklađen sa ciljem da se izdvoji samo jedna konzistentna podgrupa ispitanika – ona koja je učestvovala u protestima u periodu 1990–2020, ta je varijabla tretirana kao konstantna u svim daljim koracima analize, dok su potom identifikovane i selektovane određene zavisne varijable, da bi se istražili stavovi učesnika protesta prema različitim pitanjima koja su kompatibilna sa osnovnim ciljem analize – rekonstrukcijom političkog profila učesnika protesta.³ Za potrebe ovog rada selektovane su, većma, varijable koje je u komparativnoj sublimaciji istraživanja javnog mnjenja koja su sprovodili istraživači Instituta društvenih nauka u Srbiji u periodu 1900–2020. identifikovao Todosijević, primenjujući tzv. TRI model teorije racionalnog izbora (Todosijević, 2020: 215). Ciljevima naše analize kompatibilna je normativno-ekspresivna grupa varijabli iz koje će biti selektovane samo pojedine, one koje su bile obuhvaćene pitanjima u upitniku i koje su prikladne za predmet našeg istraživanja: politička participacija, zainteresovanost

³ Podaci su ponderisani istim ponderom, u Metodološkom izveštaju označenim šifrom W4_SAE, koji predstavlja kombinaciju pondera za obrazovanje i pondera koji kombinuje distribuciju pola i starosti (W2_Sex_Age), u cilju postizanja reprezentativnosti poduzorka učesnika protesta u pogledu osnovnih demografskih karakteristika.

za politiku, zadovoljstvo funkcionisanjem demokratije, evaluacija ekonomskog stanja, poverenje u političke institucije.

Nalazi ankete – protestna politička participacija

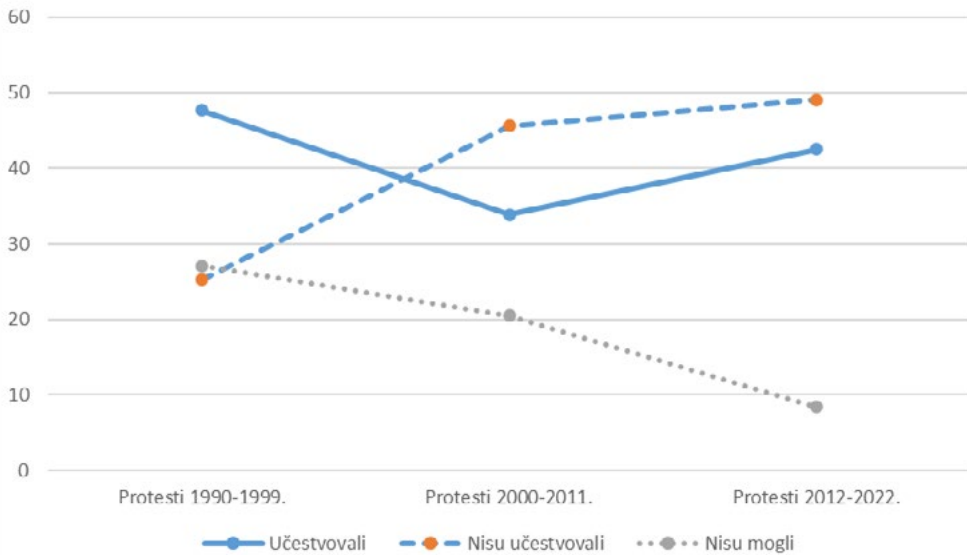
U istraživanju javnog mnjenja koje je predmet analize nismo imali specifično pitanje o inicijalnom, prvom formativnom izlasku učesnika prvih protesta, tj. *homo politicusa* na istorijsku, političku scenu. Podsetimo se prvih masovnih demonstracija opozicije 9. marta 1991. godine koja je okupila većma desno orijentisanu opoziciju (predvođenu Vukom Draškovićem). Taj prvi talas masovnih okupljanja bio je veoma indikativan za formiranje ideološkog identiteta *homo politicusa*. Zato što je imao desni – nacionalno usmereni predznak – masovno je mobilisao građane povodom rešavanja srpskog nacionalnog pitanja u tadašnjoj SFRJ (Vukomanović, 1993). *Homo politicus* po prvi put izlazi na svetlost istorijske pozornice i, umesto uzdignute leve pesnice koja je bila simbol pobede komunizma, podiže desnu ruku sa ispružena tri prsta – novi simbol srpskih opozicionara – nacionalista.

U istorijskoj retrospektivi pitanja o učešću građana u protestima su u upitniku našeg istraživanja javnog mnjenja bila podeljena u tri faze – tri talasa, koji su vremenski razgraničeni u skladu sa istorijskim promenama na vlasti u Srbiji: prvi 1990–1999; drugi 2000–2011. i treći 2012–2022. godine.

Kao što je već istaknuto, analiza je usredsređena na potvrdne odgovore na pitanje da li su ispitanici učestvovali u masovnim demonstracijama, budući da značajan broj ispitanika nije ni mogao da učestvuje u prvom talasu demonstracija jer nisu bili tada ni rođeni, ili nisu bili punoletni – nisu imali biračko pravo, ili su bili van zemlje (oko 1/4 ispitanika). Vidimo da je tokom 90-ih, dakle, u formativnom periodu višestranačkog političkog sistema u Srbiji, zapažen značajan stepen učešća u demonstracijama: 47,7% ispitanika kažu da jesu učestvovali i oko jedna četvrtina da nisu (25,2%).

Indikativno je da tokom sledeće decenije, nakon sloma Miloševićevog autokratskog režima 2000. godine, dolazi, sudeći po odgovorima iz naše ankete, do primirenja *homo politicusa* – beležimo pad aktivističkog impulsa građana – svega 33,9% ispitanika danas govori da je u ovoj deceniji učestvovalo na protestima, dok 45,6% kaže da nije, što je gotovo dvostruko veći stepen demobilizacije unutar redova građanstva. Moguća su dva objašnjenja: da je pad Miloševićevog režima, svest o okončanju interetničkih sukoba i međunarodnih sankcija i izolacije Srbije, uticao na pozitivniji stav i veći stepen lojalnosti građana prema novom političkom poretku – vlasti članica koalicije DOS-a. Drugi razlog je što je Srbija ušla u pregovarački mirotvorni proces oko rešenja pitanja Kosova i Metohije i oko eventualnog članstva u Evropskoj uniji.

Takođe je potrebno uzeti u obzir da je u ovoj deceniji započet i okončan proces masovne privatizacije i transformacije društvenih preduzeća i da je došlo do masovnog otpuštanja radnika, ali koji ipak nije doveo do masovnijih generalnih štrajkova – radnička klasa već je odavno razbijena, realno je povećan životni standard i poboljšana ekonomska situacija u zemlji i izostaje ekonomski motivisan masovniji bunt građana.

Grafikon 1. Ne/učestvovanje građana u protestima 1990–2022.

Premda akumulirano nezadovoljstvo nije dovelo do većeg angažmana građana na protestima, dovelo je do smene na vlasti na izborima 2012, kada su glasači 'dosovske' provenijencije u nešto većoj meri odsustvovali sa ovih izbora ili su učestvovali u kampanji protestnog glasanja (tzv. beli listići). To je imalo za posledicu formiranje vlasti između transformisanih radikala (SNS) i socijalista (SPS) i rehabilitaciju ove tzv. crveno-crne koalicije. Indikativno je da nakon promene na vlasti opet počinje da raste stepen mobilizacije građana i njihovog učešća na protestima u odnosu na prethodnu deceniju. Ali tako raste i procenat onih koji tvrde da nisu učestvovali u protestima u periodu 2012–2022. Može se zaključiti da se u biračkom telu uočava rascep na dva pola – 42,5% ispitanika izjavljuje da je učestvovalo u protestima, dok još veći procenat, gotovo polovina, 49,1% izjavljuje da nije. Vučićev stabilokrasko-autokraski režim uspeo je da demobilize gotovo polovinu građanstva, da rascepi biračko telo na osnovnoj liniji podele i sukoba: režim–opozicija. Ipak, istovremeno se može videti i da je buntovnički duh *homo politicusa* živnuo u odnosu na prethodnu deceniju od 2000. do 2012, jer je porastao procenat onih koji su učestvovali u masovnim demonstracijama: od prethodnih 33,9% tokom decenije 2000–2012. godine na 42,5%.

Ipak, kako se može videti iz grafikona 1, u protekle tri decenije uzastopno je rastao procenat građana koji nisu bili voljni da učestvuju u protestima i u poslednjoj deceniji je premašio procenat onih koji jesu. Da li to znači da je vremenom opao stepen zainteresovanosti građana Srbije za politiku?

Osnovano je pretpostaviti da su oni koji izjavljuju da su učestvovali u protestima veoma ili prilično zainteresovani za politiku. Da su to oni građani koji imaju razvijen, izražen instinkt reagovanja na političke teme i događaje. Zaista, kada se pogleda stepen zainteresovanosti za politiku onih koji su učestvovali u protestima u tri različita perioda, vidi se da je on kontinuirano na visokom nivou. Od onih koji su u deceniji 90-ih učestvovali na protestima 86,7% iskazuju da su veoma ili prilično zainteresovani za politiku, da bi taj procenat i porastao tokom decenije 2000–2012. među onima koji su tada učestvovali na protestima na 89,2%,

dok u trećoj deceniji, 2012–2022, procenat zainteresovanosti za politiku ima blagi silazni trend, 83,3% onih koji učestvuju na protestima kažu da su veoma ili prilično zainteresovani za politiku. Dok je u sva tri perioda nešto niži stepen zainteresovanosti za politiku kod onih koji ne učestvuju u protestima i kreće se od 69,9% tokom 90-ih, preko 74,4% 2000–2012, do 77,6% onih koji su veoma ili prilično zainteresovani za politiku a nisu učestvovali u protestima. Svi ovi podaci su dokaz hipoteze da veći stepen građanskog aktivizma dugoročno ostavlja trag u većem stepenu zainteresovanosti za politiku. U smislu pokliča iz 60-ih godina XX veka: „Lično je političko!“ Dakle, unazad tri decenije nije došlo do depolitizacije aktivnog građanina – on je očuvao svoj vehementni interes za bavljenje politikom.

Varijable koje ukazuju na zainteresovanost za politiku očekivano su se pokazale kao značajni indikatori, sa očekivanim pozitivnim efektom kod ispitanika koji su učestvovali u protestima. Da je ova hipoteza tačna, može se videti ako se kao lakmus test uzmu u obzir protesti 1996/1997. godine, jer su tada građani branili izbornu volju u svojim lokalnim sredinama – u gradovima i opštinama. Oni koji danas kažu da su podržavali proteste 1996/1997. i danas su u većem stepenu zainteresovani za politiku (84,1% je onih koji su veoma ili prilično zainteresovani za politiku) u odnosu na one koji kažu da nisu podržavali ove proteste (među ovom grupom je ukupno 72,4% onih koji su veoma ili prilično zainteresovani za politiku).

Građanski protesti 1996/1997. godine su jedinstvena, indikativna manifestacija građanskog aktivizma zato što su bili simbol pobeđe građana Srbije u borbi za lokalnu demokratiju (detajnije o ovim protestima: Babović i dr., 1997; Milić & Čičkarić, 1998). Broj onih koji naknadno izjavljuju da su podržavali odbranu rezultata postignutih na izborima 1996. prelazi polovinu: 52,5%, dok je višestruko manji broj nezainteresovanih – svega 10,6% ispitanika tvrdi da nisu podržavali proteste 1996/1997. godine.

Ideološka samopercepcija učesnika protesta

Varijable identifikacije učesnika protesta sa političkim partijama nisu uzete u obzir u ovoj analizi, budući da se pojedine partije nisu održale na političkoj sceni Srbije u protekle tri decenije, ili su se raspunile na nekoliko ne/relevantnih partija. Tako se partijska identifikacija sa izvornom partijom osnovanom 90-ih godina prošlog veka ne može poistovetiti sa podrškom partiji koja opstaje pod istim imenom i danas, budući da je pretrpela značajne ideološko-političke rascepe u organizaciji, članstvu, programu ili identitetu. Takođe, moguće je istraživački pretpostaviti i neutralnost ili nepripadanje bilo kojoj političkoj partiji, a da ta činjenica ničim ne umanjuje participativni potencijal aktivnog građanina koji učestvuje u protestima. Naposljetku, takođe je moguća i pretpostavka „alijenacije“ od postojećih kandidata ili partija (Callander & Wilson, 2007: 1048), što bi dodatno komplikovalo izvođenje zaključaka o partijskoj identifikaciji učesnika demonstracija i ukazuje na opravdanost izostanka ovih varijabli u analizi.

Zato se umesto partijske identifikacije u ovoj analizi koristi varijabla samoidentifikacije na ideološkoj dimenziji levica–desnica. Struktura ideološke samoidentifikacije učesnika protesta nam govori da ideološki profil učesnika demonstracija tokom 90-ih pretežno inklinira ulevo – 52,9% učesnika ovih protesta sebe pozicionira na levom polu političkog spektra, dok se na desnom polu samopercepira *post festum* njih svega 17%, mada je u vreme etničkih konflikata i bujanja nacionalizma u Srbiji, tokom 90-ih, bilo očekivano da će se veći procenat

pozicionirati na desnici. Uobičajena je tendencija u istraživanjima javnog mnjenja da se značajan broj ispitanika – građana – pozicionira u centru: tako se pozicioniralo 24,1% ispitanika koji su rekli da su tokom 90-ih učestvovali u protestima, dok ih je 6,1% neopredeljeno – ne znaju da se izjasne kom ideološkom polu pripadaju.⁴

Ranija istraživanja sprovedena u Srbiji već su pokazala „relativnu slabost dimenzije levice–desnice, kao prediktora političkih preferencija” građana, kako su ustanovili Todosijević i Pavlović (2015) što „nije specifično samo za Srbiju, nego i za druga postkomunistička društva” (Van der Brug i dr., 2008). Deo razloga za takvu ideološku konfuziju u samopercepciji građana može se razjasniti i distorzijama u samopozicioniranju najrelevantnijih političkih partija u Srbiji na tradicionalnoj levo–desnoj skali, kako je pokazano u detaljnoj analizi njihovih političkih programa (Vukomanović, 2011).

U poređenju sa standardnom varijablom identifikacije sa levicom–desnicom, faktori ideološke identifikacije su se pokazali kao informativniji pokazatelji političke orijentacije građana. Neka od ranijih istraživanja samopercepcije – samorazumevanja građana Srbije – sprovedena u protekloj deceniji (pre deset godina, 2012. godine), pokazala su da se ideološka samoidentifikacija može svesti na tri opštije dimenzije: tradicionalističko-desničarsku, socijalističko-komunističku i liberalno-demokratsku identifikaciju (Todosijević & Pavlović, 2015).

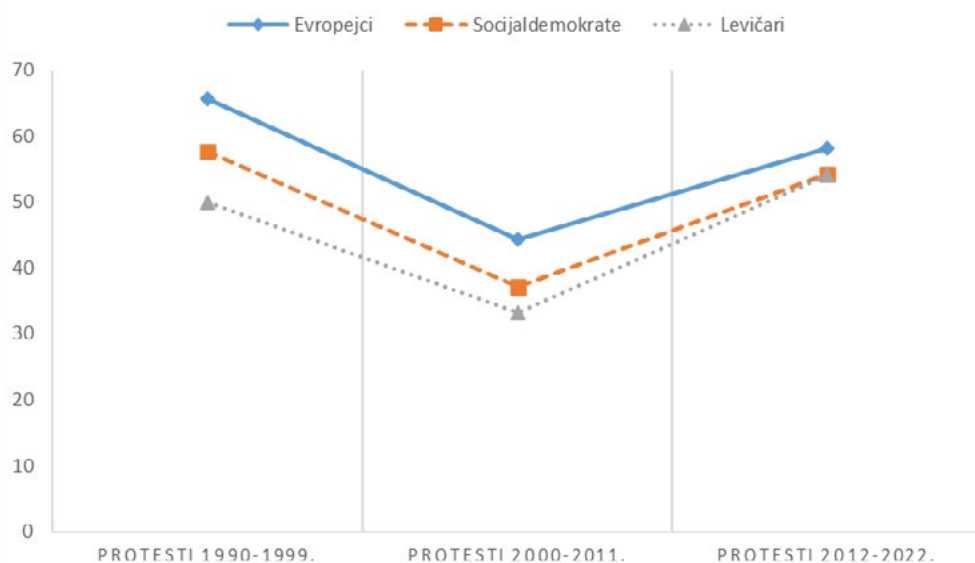
Ideološka samopercepcija učesnika protesta biće analizirana u okviru ponuđenih modaliteta odgovora koje su ispitanici imali na raspolaganju u upitniku. Napominjemo da su ispitanici imali mogućnost da sebe opišu ne samo sa jednim nego sa dva modaliteta ideološke samopercepcije – da izaberu jedan ili dva ideološka termina koji ih najbolje opisuju: levičar, desničar, monarhista, nacionalista, patriota, liberal, konzervativac, Evropejac, socijaldemokrata i drugo (u oba roda: muškom i ženskom). Ove su odrednice tako formulisane da, sa jedne strane, uključe ideološke odrednice najčešće korištene u evropskom, ali i u specifičnom političkom kontekstu Srbije, u zvaničnom partijskom i u nezvaničnom kolokvijalnom kontekstu. Naravno, u upitniku je ponuđena određena analitičko-arbitrerna selekcija ideoloških familija (*families spirituelles*). Rezultati analize su pokazali da ideološka identifikacija predstavlja bitan aspekt političkog samorazumevanja ispitanika i korisnu varijablu za razumevanje političkog profila učesnika protesta. Krenimo redom.

Od onih koji danas sebe opisuju kao Evropejce, njih 65,7% tvrdi da su tokom 90-ih učestvovali u masovnim demonstracijama, da bi posle 2000. stepen njihovog protesta značajno utihnuo – opao na 44,3%, ali je od 2012. ponovo porastao na 58,2%. Kontradiktorno je što se post festum i učesnici protesta 90-ih naknadno identifikuju kao Evropejci, budući da je dokazivo da je tema Evrope, odnosno tadašnje Evropske zajednice, bila gotovo potpuno izbrisana sa političke agende kao cilj i orijentir ne samo vladajuće već i opozicionih partija. Evropska zajednica je tada prvenstveno bila percipirana u ulozi političkog posrednika u jugoslovenskoj krizi, u vreme oružanih etničkih konflikta u toku raspada SFRJ.

Sledeća grupa iz koje su se regrutovali učesnici protesta su socijaldemokrate: 57,7% onih koji se deklariraju kao socijaldemokrate tvrde da su učestvovali u protestima tokom 90-ih, da bi i oni, isto kao i Evropejci, još u većem procentu utihnuli posle 2000. godine – 37,2% onih koji su se deklarirali kao socijaldemokrate učestvovali su u protestima posle 2000. To

⁴ Od ispitanika je traženo da se pozicioniraju na jedanaestepenoj levo-desnoj skali (gde je 0 levica, a 10 desnica).

je i razumljivo, budući da su doživeli pad nedemokratskog režima i za njih nije bilo mnogo motivacije da učestvuju u postrevolucionarnim protestima, mada su se i u tom periodu dešavale brojne turbulentne krizne situacije i u političkoj i u socijalno-ekonomskoj sferi. Indikativno je da nakon pada demokrata sa vlasti ponovo raste procenat učešća u protestima unutar ove ideološke familije – 54,3% onih koji se deklarišu kao socijaldemokrate učestvuje u protestima u poslednjih deset godina od 2012. nadalje, što je nivo aktivizma sličan onom iz 90-ih.

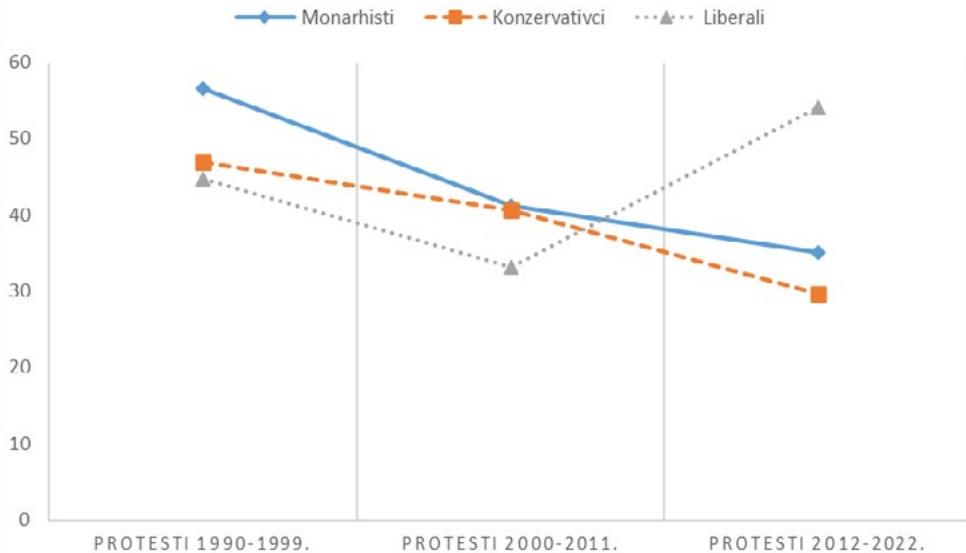
Grafikon 2. Učestvovanje u protestima 1990–2022. (Evropejci, socijaldemokrate, levičari)

Sledeća veoma aktivna grupa su levičari. Od onih koji se izjašnjavaju kao levičari, polovina – 50% – je rekla da je tokom 90-ih učestvovala u protestima. Taj procenat je naglo pao na 33,3% posle 2000-ih, što je iznenađujuće jer je zbog masovnog otpuštanja radnika tokom procesa privatizacije bilo očekivano da će se levičari buniti na ulicama. Indikativno je da je i u ovoj ideološkoj grupi nakon 2012. ponovo porastao procenat onih koji su bili voljni da ponovo izađu na ulice za više od polovine: 53,2%.

Sličnost u oscilacijama trendova učešća u protestima pripadnika ove tri ideološke familije prikazana je u grafikonu 2, gde se može uočiti visok stepen korelacije u smerovima ideološko-političkog pozicioniranja ovog dela biračkog tela u odnosu na vlast u Srbiji u sve tri decenije.

Sledeću ideološku grupu čine monarhisti. Logično je da je nakon pada komunizma u Evropi naglo porastao broj pripadnika ove ideološke orijentacije, premda je kolektivna memorija u posleratnoj Jugoslaviji, tj. Srbiji, na predratnu monarhiju i dinastije Karađorđevića i Obrenovića bila minimizirana. Od onih koji se danas izjašnjavaju kao monarhisti više od polovine – 56,5% – tvrde da su učestvovali u masovnim protestima tokom 90-ih. I kod monarhista dolazi do pada u aktivizmu – protestima nakon 2000. godine na nivo od 41,2%, a ovaj silazni trend nastavlja da opada i u trećoj deceniji – premda su monarhističke partije ušle u Parlament

Srbije. Naime, 35% onih koji se opredeljuju kao monarhisti kažu da su učestvovali u protestima od 2012. naovamo. Dakle, monarhisti nisu trasirali put ulaska u Skupštinu Srbije preko ulice.

Grafikon 3. Učestvovanje u protestima 1990–2022. (monarhisti, konzervativci, liberali)

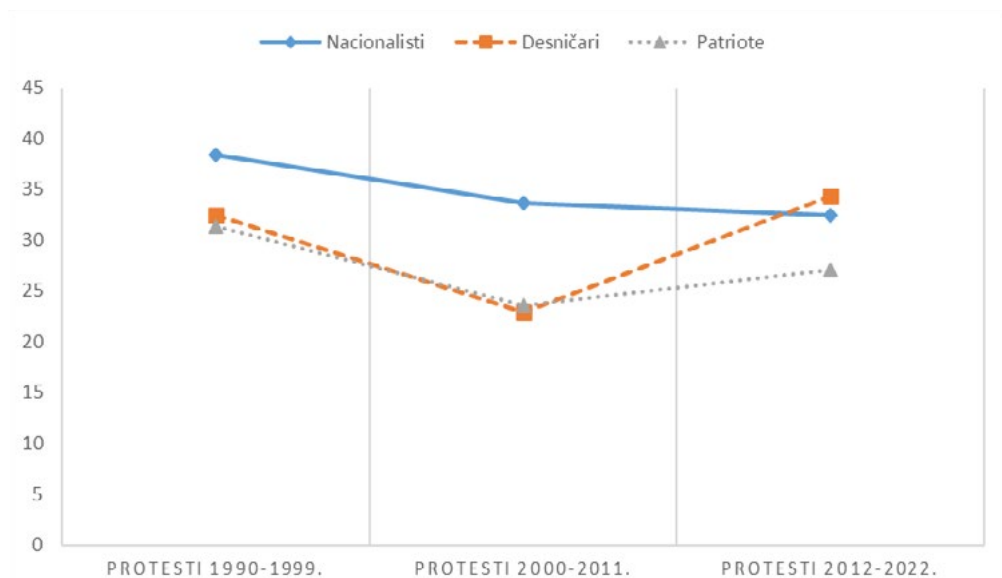
Pripadnici ideološki srodne političke familije – konzervativci – takođe su bili aktivniji tokom 90-ih, nego što su to danas: 46,9% onih koji se deklariraju da pripadaju ovoj ideologiji tvrde da su učestvovali u protestima u prvoj deceniji nakon uvođenja višepartijskog sistema, da bi njihov aktivizam nakon 2000. opao na 40,6% i nastavio da klizi nadole i u trećoj deceniji. Ukupno 29,6% konzervativaca tvrdi da je učestvovalo u protestima nakon 2012. do danas.

Kako je vidljivo iz grafikona 3, malodušnost u redovima konzervativaca veća je nego kod monarhista, premda stepen aktivizma opada u obe ove ideološki srodne grupe. Zato je analitički interesantno uporediti stepen aktivizma monarhista i konzervativaca sa onima koji su njihov ideološki antipod – liberalima – odnosno onima koji sebe tako danas svrstavaju – 44,7% njih tvrdi da su učestvovali u protestima tokom 90-ih, da bi i njihov stepen učešća pao na 33,2% nakon pobjede DOS-a na izborima. No, indikativno je da je i ovaj ideološki brend politički zaživeo i u Srbiji, sudeći po podatku da od onih ispitanika koji se deklariraju da su liberali – 54,1% tvrde da su učestvovali na protestima od 2012. do danas.

Posebna, ideološki srodna grupa su nacionalisti, desničari i tzv. patriote, odnosno oni koji su tako sami sebe percipirali. Sudeći po odgovorima pripadnika ove tri grupe, njihov stepen aktivizma u protestima u protekle tri decenije nije bio toliko izražen – odnosno bio je na osrednjem nivou – što je svakako u suprotnosti sa činjenicama istorijskog konteksta bujanja etnonacionalizma. Od onih koji se danas deklariraju kao nacionalisti, 38,4% je reklo da su učestvovali na protestima tokom 90-ih, da bi i njihov stepen aktivizma opao nakon pobjede DOS-a: 33,6% onih koji se deklariraju kao nacionalisti tvrde da su učestvovali na protestima nakon 2000, a nakon promene vlasti i dolaska na vlast bivših nacionalista – radikala, tj. naprednjaka i socijalista – 32,4% onih koji se izjašnjavaju kao nacionalisti tvrde da

su učestvovali u protestima od 2012. do danas. Dakle, može se uočiti trend stagnacije u angažmanu nacionalista u poslednje dve decenije, od 2000. do danas.

Među patriotama je slično kao i među nacionalistima: 31,3% je onih koji tvrde da su učestvovali na protestima tokom 90-ih, da bi nakon 2000. godine i njihov stepen aktivizma opao na 23,6% i blago porastao od 2012. godine do danas na 27,1%. Za razliku od njih, desničari u većem stepenu reflektuju porast protestnog aktivizma u poslednje dve decenije. Od onih koji se deklariraju kao desničari, 32,4% tvrde da su učestvovali u protestima 90-ih, da bi nakon 2000. taj procenat pao na 22,9% i porastao nakon 2012. na 34,3%. Ako se pogledaju i uporede trendovi prikazani na grafikonu 4, može se uočiti da je protestno jača tzv. nova desnica u Srbiji, koja se pozicionira opoziciono u odnosu na transformisane nacionaliste iz 90-ih koji su sada na vlasti (SNS/SPS).

Grafikon 4. Učestvovanje u protestima 1990–2022. (nacionalisti, desničari, patriote)

Kada se uzmu u obzir svi trendovi izloženi u grafikonima 1, 2, 3 i 4, može se zaključiti da su 90-e, kada se formiralo pluralno političko polje Srbije, bile „zlatno doba” građanskog aktivizma. Budući da su, prema iskazima ispitanika, pripadnici većine ideoloških familija tada bili najaktivniji u protestima: i Evropejci, i socijaldemokrate, i monarhisti, i konzervativci. Jedino su liberali, levičari i desničari protestno postali najaktivniji tek u trećoj, poslednjoj deceniji. Ono što je takođe indikativno je da su se apsolutno sve ideološke familije zamorile od građanskog angažmanima u protestima nakon 2000. godine, što može da bude i prilično indikativan dokaz sveopšteg velikog razočaranja građana Srbije u tekovine peto-oktobarske revolucije. Isto tako, može da bude dokaz da paralelno sa većim stepenom političke demokratizacije slabi građanski aktivizam. Moguća je i treća pretpostavka: da je politička memorija *homo politicusa* obavijena izmaglicom, belinama u kulturi sećanja na prethodne decenije i svoju ulogu u njima, ili da je reč o idealizovanju lične uloge u daljoj ili bližoj „revolucionarnoj” prošlosti.

Alijenacija *homo politicusa* od institucija političkog sistema

Zaista je opravdano postaviti analitičko pitanje: u kojoj je meri *homo politicus* razočaran – da li veruje da su njegov bunt, njegovi protesti imali smisla? Da bi se dobio odgovor na ovo pitanje, potrebno je analizirati kakvu *post festum* percepciju imaju učesnici tri različita talasa protesta. Postavili smo im pitanje: „Po Vašem mišljenju, u kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput Vas da imaju uticaja na to šta radi vlast?” Šta možemo da vidimo iz odgovora ispitanika – njihov optimizam, ili pesimizam? Krenimo najpre od onih koji su realisti – ni pesimisti, ni optimisti. Indikativno je da je procenat onih koji su odabrali modalitet odgovora „donekle” isti za učesnike sva tri talasa protesta i iznosi 12,2%. Najveći je udeo krajnjih pesimista – onih koji smatraju da nemaju nimalo uticaja na vlast: tako misli 49,2% onih koji su protestovali 90-ih, 46,8% onih koji su učestvovali u protestima nakon 2000. godine, odnosno 45% onih koji protestuju nakon 2012. Istovremeno raste i broj pesimista koji tvrde da je njihova mogućnost uticaja na vlast „veoma mala”: tako misli 32,3% učesnika demonstracija 90-ih, 34,5% učesnika demonstracija nakon 2000, da bi još više porastao procenat pesimizma i za učesnike protesta od 2012. do danas, na 38,4%.

S druge strane, pada i broj optimista – onih koji misle da mogu prilično da utiču na vlast: takvih je među učesnicima protesta tokom 90-ih bilo 4,2%, posle 2000. godine 4,8%, a nakon iskustva protesta od 2012. do danas svega 3,5%. Očekivano je minimalan, zanemarljiv procenat najoptimističnijih koji misle da imaju „veoma mnogo” uticaja na vlast (kreće se u relacijama: 1,6%, preko 1,5%, do ,7% u tri različita talasa protesta). Najpesimističniji zaključak na osnovu izloženih podataka je da građani koji učestvuju na protestima u Srbiji zaista osećaju da nemaju politički uticaj – da je buntovni *homo politicus* krajnje otuđen, ili preciznije – da uopšte nije pripušten u realne institucionalizovane političke procese i prakse, koji se još uvek odvijaju u polju interakcije između partijskih vrhuški koje se rotiraju na vlasti.

Ipak, potrebno je naglasiti da se razočaranje u vlast ne može analitički poistovetiti sa razočaranjem u moć građanske neposlušnosti – bunta – i uticaja kolektivne akcije građana – budući da podaci pokazuju kako *homo politicus* izražava neodustajnu čvrstu veru u demokratiju. Ta je vera čak i ojačala u protekle tri decenije, otkako učestvuje na protestima. Naime, 82,5% učesnika protesta 90-ih složilo se u potpunosti ili donekle sa tvrdnjom: „Demokratija je uvek i pod svim okolnostima poželjnija od bilo koje druge vrste vlasti”. Taj procenat je malo i porastao među učesnicima protesta 2000–2011. na 83% i među učesnicima protesta 2012–2022. taj procenat je još veći i iznosi 85,1%.

Dok, s druge strane, opada kumulativni procenat onih koji su razočarani u demokratiju – koji se uglavnom ili uopšte ne slažu sa iznetom tvrdnjom o superiornosti demokratije – takvih je među učesnicima protesta 90-ih 11,4%, među onima koji su protestovali nakon 2000. 10,8%, a onih koji su protestovali od 2012. do danas 8,8%. Dakle, sve vreme za ove tri decenije kako traje njegova borba, *homo politicus* ima veliku, neodustajnu veru u demokratiju kao najbolji sistem.

U još većem stepenu jača vera *homo politicusa* u pravnu državu i nezavisnu sudsku vlast koja ima moć kontrole nad političarima. Tvrdnju da bi sudovi trebalo da budu u stanju da spreče Vladu da deluje van svojih ovlašćenja, podržava 90,4% onih koji su učestvovali na protestima 90-ih i sličan procenat onih koji su učestvovali na protestima nakon 2000. godine – 90,6% – a taj procenat je i veći među onima koji učestvuju na protestima od 2012. do danas: 92,7% njih veruje u potrebu da sudovi vrše nadzor nad Vladom.

Ilustrativno je pogledati koliko *homo politicus* veruje u vođu. Činjenica je da su protesti u Srbiji pokretani protiv lidera na poziciji vlasti, tokom 90-ih protiv Miloševića, i, premda posle 2000. nisu bili toliko personalno orijentisani, opet su nakon 2012. bili usmereni protiv autokratske vlasti jednog čoveka – Aleksandra Vučića. Možemo da pratimo kako je odnos učesnika protesta prema instituciji vođe oscilirao u odnosu na tvrdnju: „Imati snažnog vođu u Vladi je dobro za Srbiju, čak i kada taj lider zaobilazi pravila kako bi obavio posao”. Sa prethodnom tvrdnjom se uglavnom ili uopšte ne slaže 91,7% onih koji su učestvovali u protestima nakon dolaska Vučića na vlast, od 2012. do 2022, dok je taj procenat među onima koji su tokom 90-ih protestovali za vreme vlasti Miloševića manji i iznosi 87,3% i u još manjem je procentu – 85,4% – među onima koji su protestovali 2000–2011, budući da tada nije bilo jednog jakog lidera, već se nekoliko njih održavalo na vlasti u kohabitaciji (Vojislav Koštunica, Zoran Đinđić, Boris Tadić). Dakle, što je neki vlastodržac sebe predstavljao kao većeg vođu i izgrađivao svoj kult ličnosti, to je izazivao veći animozitet među demonstrantima.

Naposletku, ali ništa manje važno, potrebno je postaviti i pitanje – zašto građani učestvuju u protestima? Iz političkih ili iz ekonomskih razloga? Zato ćemo da navedemo odgovore na pitanje: „Kako se menjao Vaš lični ekonomski standard” tokom tri decenije. Od onih koji su protestovali tokom 90-ih, 64,6% su rekli da se njihov lični ekonomski standard uglavnom ili veoma pogoršao. Manji je, ali još uvek natpolovično visok procenat (53,3%) onih koji su demonstrirali u deceniji 2012–2022. i koji su takođe iskusili pogoršanje. Izuzetak su oni koji su protestovali od 2000. do 2011. i koji su rekli da se u tom periodu njihov standard veoma ili donekle popravio: tako je konstatovalo 70,8% učesnika protesta. Ovi podaci govore, da *homo politicus* u Srbiji biva primiren kada je zadovoljniji svojim ekonomskim standardom – tada se ponaša kao *homo oeconomicus*.

Po svemu sudeći, primarni motivi građana Srbije da se bune i protestuju su bili i ostali politički. Zato posmatramo i blok normativnih varijabli koje su selektovane u uvodnom metodološkom okviru i odnose se na stepen ne/poverenja učesnika protesta u različite institucije političkog sistema. Polazimo od pretpostavke da bi osvešćeni građanin trebalo da ima nešto veći stepen poverenja u institucije nego što imaju politički nezainteresovani ili politički neaktivni građani. Zato ćemo videti kakav je stepen poverenja u institucije onih koji su učestvovali u protekle tri decenije u protestima, budući da su baš oni bili spremni ili motivisani da izađu na ulicu i pokrenu vaninstitucionalnu borbu. Naime, komparativne studije su pokazale da postoji pozitivna povezanost između poverenja u političke institucije i spremnost građana da izlaze na izbore. Glasači/glasačice pokazuju viši stepen poverenja u poređenju sa apstinentima i apstinentkinjama (Todosijević, 2020: 220). Da li je isti slučaj korelacije i u primeru onih koji učestvuju ili ne učestvuju u protestima? Polazimo od hipoteze da je ovde reč o izrazito negativnoj korelaciji između protesta i poverenja u institucije.

Isto kao i sa nepoverenjem u vođu, tako *homo politicus* ima i izrazito visok stepen nepoverenja prema ključnoj instituciji političkog sistema – prema Parlamentu. Indikativno je da najveći stepen nepoverenja učesnici protesta iskazuju za vreme Vučićeve vlasti – slovima i brojkama doslovno 0 ispitanika i 0 procenata onih koji su učestvovali na protestima u poslednjoj deceniji od dolaska SNS na vlast, od 2012. do danas kaže da „potpuno veruje” u Parlament, odnosno svega 3% kaže da veruje donekle. Čak 97% kaže da uopšte ne veruje, odnosno da ne veruje mnogo. Nešto veći stepen poverenja imali su učesnici protesta nakon 2000. godine: 6,7% je iskazivalo potpuno ili donekle poverenje u Parlament, dok su sličan procenat poverenja imali i učesnici protesta 90-ih: kumulativno 6,8%. Ovakva ocena građana

je u korelaciji sa analizom institucionalne neefikasnosti Parlamenta Srbije i još jedan u nizu pokazatelja ozbiljne krize parlamentarne demokratije u Srbiji u poslednjih deset godina (Vukomanović, 2020).

Još je veći procenat nepoverenja učesnika protesta prema Vladi. Čak 98% onih koji su učestvovali na protestima od 2012. do danas uopšte ne veruju ili ne veruju mnogo Vladi. Ovaj stepen nepoverenja je zaista rekordan, i među učesnicima protesta 90-ih kretao se od 92,2% do 93,6% među učesnicima protesta od 2000. do 2011. godine.

Paralelno sa gotovo potpunim nepoverenjem u Parlament i Vladu, kontinuirano je prilično visok stepen razočaranja učesnika protesta i u političke stranke – kreće se od 86,4% onih koji uopšte ili ne veruju mnogo partijama među učesnicima protesta 90-ih do 86,1% među učesnicima protesta nakon 2012. godine, a neznatno je bio smanjen samo među onima koji su učestvovali u protestima od 2000. do 2011. godine, 85,7%. Dakle, može se zaključiti da je kontinuirano negativan imidž političkih partija među učesnicima protesta, što se može objasniti i naknadnim osećajem izneverenih ciljeva protesta od strane političkih partija i na vlasti i u opoziciji.

Ipak, i pored razočaranja u partije, građani nisu odustali od borbe za fer izbore i priznanje njihovog glasa na izborima. Štaviše, borba protiv izbornih neregularnosti je konstantna motivacija izlaska na proteste u Srbiji. Najveći stepen nezadovoljstva prema nefer izborima iskazali su učesnici protesta od 2012. do danas – čak 92,4% njih se ne slaže uopšte ili uglavnom ne slaže da su izbori bili fer. Indikativno je da je čak i manji procenat učesnika protesta tokom 90-ih, njih 86,6%, ocenio da izborni uslovi tada nisu bili fer. Nasuprot ovim ocenama, većina od 63,6% učesnika protesta od 2000. do 2011. godine ocenila je da se donekle, odnosno potpuno slaže da su izborni uslovi u tom periodu bili fer. Dakle, najveći stepen nezadovoljstva izbornim uslovima je zabeležen u poslednjih deset godina, od 2012. do danas.

Uostalom, zalaganjem za fer izborne uslove učesnici protesta su se borili za očuvanje vrednosti njihovog glasa na izborima – možda i jedinog i najvećeg političkog kapitala sa kojim raspolažu građani i koji podjednako uvažavaju i oni na vlasti i oni u opoziciji.

Zaključak

Rezultati analize su pokazali značajne varijacije u frekvenciji učešća građana u protestima protokom vremena – uočene su razlike između prvog, drugog i trećeg talasa protesta (od 90-ih, tokom 2000-ih i od 2012. do danas). Na osnovu iznetih podataka moguće je izvesti određene zaključke koji identifikuju ključne karakteristike ideološko-političkog profila najaktivnijeg dela građana u Srbiji koji učestvuju u protestima.

Od kada se pojavio na istorijskoj pozornici početkom 90-ih godina, *homo politicus* koristi i menja različite, manje ili više „buntovne” ideološke boje, jer za vreme komunističkog jednopartijskog sistema, sem levičarske ideologije, nije životno iskusio većinu konkurentskih ideologija u praksi. Ideološka provenijencija učesnika protesta varira u širokom spektru samoidentifikacije, ali uočljivo je da ideološki srodne grupe pokazuju slične tendencije ne/ učestvovanja u tri različita talasa protesta. Slične obrasce protestne participacije reflektovali su Evropejci, socijaldemokrate, levičari i liberali, s druge strane ideološkog spektra nacionalisti, patriote i desničari, dok su takođe međusobno sličan obrazac ispoljili monarhisti i konzervativci.

Naposletku, moguće je izneti i određene zaključke o obrascu demokratske političke kulture učesnika protesta. Kada se pogleda lista analiziranih varijabli, selektovanih iz normativno-ekspresivnog domena, zaključci su sledeći: opšti visoki nivo zainteresovanosti za politiku, kao i dosledno visok stepen podrške demokratiji, izrazito negativni stavovi prema vođi, visok stepen nepoverenja u ključne institucije političkog sistema (Parlament, Vladu, u nešto manjem stepenu i prema političkim partijama), kao i visok stepen senzibilnosti prema evaluaciji izbornog procesa – sve su to značajni prediktori mobilizacije građana i za spremnost *homo politicusa* za učestvovanja u masovnim protestima u budućnosti. Takođe je u analizi detektovana pojava dugog talasa tihe demobilizacije protestne participacije građana od 5. oktobra 2000. do 2011. godine. Pokazalo se da je *homo politicus* u stanju da obuzda svoj primordijalni poriv *zoon politikona*, i da je naučio da svoj dezangažman interesno racionalizuje, sa stanovišta zadovoljstva statusom svog ličnog ekonomskog standarda u tom periodu.

Konačno, postavlja se pitanje da li trodecenijsko iskustvo sa protestnom političkom participacijom građana pokazuje izvesni sistemski trend? Budući da je ovde reč o preliminarnoj analizi podataka na ograničenom uzorku selektovanih varijabli, može se uočiti jedna generalizujuća tendencija: protesti su (p)ostali habituirani oblik političke participacije u Srbiji i perpetuirani oblik javnog diskursa na relaciji građani–političari. Opravdano je zaključiti da je protestna politička participacija podjednako važna kao i redovna, ritualna participacija u članstvu i aktivnostima političkih partija, u predizbornim kampanjama i na biračkim mestima (u svojstvu aktivnog/pasivnog birača) i da zahteva znatno veću pažnju u budućim istraživanjima u Srbiji.

LITERATURA

- Babović, M. et al. (ed.). (1997). *'Ajmo, tajde, svi u šetnju! građanski i studentski protest 96/97*. Beograd: Medija centar.
- Beissinger, R. M. (2007). Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer / Rose / Orange / Tulip Revolutions. *Perspectives on Politics*, 5(2), 259–276.
- Bermeo, N. (1997). Myths of Moderation. Confrontation and Conflict during Democratic Transitions. *Comparative Politics*, 29(3), 305–322.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. New York: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. & Wacquant, J. D. L. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Brancati D. (2016). *Democracy Protests : Origins, Features, and Significance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bratton, M. & van de Walle, N. (1992). Popular Protest and Political Reform in Africa. *Comparative Politics*, 24(4), 419–442.
- Bunce, J. V. & Wolchik, L. S. (2010). Defeating Dictators: Electoral Change and Stability in Competitive Authoritarian Regimes. *World Politics*, 62(1), 43–86.
- Callander, S. & Wilson, C. H. (2007). Turnout, Polarization, and Duverger's Law. *Journal of Politics*, 69(4), 1047–1056. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2007.00606.x>
- Casper, G. & Michelle, M. T. (1996). *Negotiating Democracy: Transitions from Authoritarian Rule*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Curry, L. J. & Göedl, D. (2012). Why 'Together We Are Strong' Does Not Work. *Communist and Post-Communist Studies*, 45(1–2), 65–76.
- Đurić, M. (1972). *Stihija savremenosti, Društenofilozofska razmatranja*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Higley, J. & Burton, M. (2006). *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Oxford: Rowman Littlefield.
- Huntington, P. S. (1984). Will More Countries Become Democratic?. *Political Science Quarterly*, 99(2), 193–218.
- Klaić, B. (1962). *Rječnik stranih riječi i izraza i kratica*. Zagreb: Zora.
- Lichbach, I. M. (1998). *The Rebel's Dilemma*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Lizardo, O. (2004). The Cognitive Origins of Bourdieu's Habitus. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34(4), 375–448.
- McAdam, D., Tarrow G. S. & Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. New York: Cambridge University Press.
- Milić, A. & Čičkarić, L. (1998). *Generacija u protestu: sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97. na Beogradskom univerzitetu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- O'Donnell, G., Schmitter, C. P. & Whitehead, L. (Eds) (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Slater, D. (2001). Revolutions, Crackdowns, and Quiescence: Communal Elites and Democratic Mobilization in Southeast Asia. *American Journal of Sociology*, 115(1), 203–254.
- Spasić I. (2004). *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Todosijević, B. & Pavlović, Z. (2015). „Struktura ideološke samoidentifikacije u Srbiji”. U: S. Marković i dr. (Ur.), *Empirijska istraživanja u psihologiji* (str. 150–157). Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Institut za psihologiju, Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.
- Todosijević, B. (2020). „Društvene i ideološke osnove izborne izlaznosti – Srbija 1990–2020”. U: M. Jovanović & D. Vučićević (Ur.), *Kako, koga i zašto smo birali: izbori u Srbiji 1990–2020. godine* (str. 203–248). Beograd: Institut za političke studije, Službeni glasnik.
- Turner, B. (1992). „Outline of a Theory of Citizenship”. In: Ch. Mouffe (Ed.), *Dimensions of Radical Democracy* (pp. 33–62). London & New York: Verso.
- Van der Brug, W., Franklin, M. & Tóka, G. (2008). One electorate or many? Differences in party preference formation between new and established European democracies. *Electoral Studies*, 27(4), 589–600.

- Vukomanović, D. (1993). Srpski nacionalni interes. *Gledišta*, 1–6, 123–138.
- Vukomanović, D. (1997). The Creation Arising of Political Parties – A Chronological Review, In: D. Janjić (Ed.), *Serbia Between the Past and the Future* (pp. 171–191). Belgrade Institute of Social Sciences, Forum for Ethnic Relations, (second edition).
- Vukomanović, D. (2010). *Obnova partijskog pluralizma u Srbiji krajem XX veka*. Beograd: Institut za političke studije.
- Vukomanović, D. (2011). *Ideologija političkih partija u Srbiji i Crnoj Gori krajem XX veka*. Beograd: Institut za političke studije.
- Vukomanović, D. (2021). Institucionalna efikasnost parlamenta Srbije (2008–2020). *Politička revija*, 68(2), 105–127. <https://doi.org/10.22182/pr.6822021.5>
- Weber, M. (2013). *Politika kao poziv*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.

Dijana Vukomanović

IDEOLOGICAL AND POLITICAL PROFILE OF PROTEST PARTICIPANTS IN SERBIA 1990–2022

Abstract

The analysis is aimed at researching the values of the participants of the mass protests in Serbia over the past three decades and reconstructing their ideological and political profile. The protest political participation of citizens is observed in three time-distinctive periods (1990–1999; 2000–2011; 2012–2022) in accordance with the periodization of the key power changes in Serbia. The use of the analytical construct of *homo politicus* as an abstract, ideal type of protest-active citizen follows the evolution of this type of revolutionary citizenship in Serbia. The evolutionary path is also reconstructed by analysing the categories of ideological

self-perception of the protest participants belonging to different ideological families: Europeans, Social Democrats, Leftists, Liberals, Monarchists, Conservatives, Nationalists, Patriots and Rightists. The analysis shows that the 1990s were the “golden age” of political protest activism, followed by a wave of demobilization of civic activism in the decade after October 5, 2000. Protest political participation is compared with the normative-expressive attitudes of the protest participants towards the key institutions of the political system: democracy, leader, parliament, government, judiciary, parties and electoral conditions. The conclusion of the analysis points to a negative correlation between these variables: a lesser degree of trust in institutions implies greater mobilization of citizens to protest.

Keywords: protests, citizens, *homo politicus*, protest political participation, ideology

MILICA JOKOVIĆ PANTELIĆ

Naučna saradnica

Institut društvenih nauka, Beograd

BRANKA MATIJEVIĆ

Istraživačica saradnica

Institut društvenih nauka, Beograd

Politička korupcija u Srbiji*

Sažetak

U radu su obrađeni oblici i uzroci političke korupcije u Srbiji. Posebno je razmatran odnos sistemske i političke korupcije, kao i posledice političke korupcije na politički i institucionalni život. Analizom je obuhvaćen i odnos medija prema značaju i borbi protiv političke korupcije. Cilj rada je da prikaže kako građani i građanke Srbije doživljavaju političku korupciju. Oslanjajući se na podatke iz anketnog onlajn istraživanja „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, ova studija je usmerena na proveravanje hipoteza koje se odnose na percepciju rasprostranjenosti političke korupcije, njenu povezanost sa političkim poverenjem, autoritarnošću i poverenjem u tradicionalne medije. Rezultati su pokazali da građani i građanke smatraju da je politička korupcija raširena pojava. Istraživanje je potvrdilo da ispitanici koji smatraju da je politička korupcija raširenija imaju manje poverenje u političke institucije i političke partije. Takođe, poverenje u tradicionalne medije je manje ukoliko su ispitanici istog stava. Rezultati su pokazali i da ispitanici sa manjim skorom na skali autoritarnosti u većoj meri percipiraju političku korupciju kao raširenu pojavu.

Ključne reči: politička korupcija, političko poverenje, političke institucije, političke partije, mediji, autoritarnost

Uvod

Od nastanka do danas, korupcija se razvijala na različite načine, obuhvatajući različite oblasti čovekovog života, zahvatajući ponekad kompletna društva, države, imperije i civilizacije. Ova pojava se tokom istorije pokazivala u različitim oblicima. Ti oblici su uticali na nastanak i ukorenjivanje korupcije u različitim segmentima državnog i društvenog života. Oblici korupcije tokom istorije pokazivali su se u obliku dominacije nekih oblasti zahvaćenih njome preko kojih se korupcija prelivala u druge oblasti društvenog i političkog života. Jedan od oblika korupcije jeste *politička korupcija*, koja se javlja još u davnoj prošlosti, formiranjem prvih država. Njeno sistematično i dominantno delovanje, međutim, ispoljava se u modernim, posebno savremenim društvima. U savremenim društvima politička korupcija se pokazuje kao najopasniji i, istovremeno, najmoćniji oblik korupcije. Politička korupcija prelazi i okvire država, pa u savremenom svetu postaje globalni dominantan fenomen.

U drugoj polovini XX veka počela su temeljna istraživanja korupcije koja su se prilično razvila ne samo u razvijenim nego i u nerazvijenim zemljama. To je bio izazov za istraživače korupcije da sastave prve tipologije korupcije (Јоковић, 2018). U okviru tih tipologija neki

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

autori navode i izdvajaju i političku korupciju. Tako Vito Tanci (Vito Tanzi) u tipologiji u kojoj razlikuje nekoliko vrsta korupcije na prvo mesto izdvaja birokratsku korupciju, u kojoj razlikuje sitnu i krupnu korupciju, i upravo krupnu korupciju označava političkom korupcijom (Tanzi, 1998: 565). I u tipologiji korupcije Rasme Karklins (Rasma Karklins) kao posebna korupcija u okviru političkih institucija izdvojena je politička korupcija (Karklins, 2007: 29). Andrej Šlajfer (Andrei Shleifer) i Robert Višni (Robert Ward Vishny) razlikuju korupciju bez krađe i korupciju uz krađu, a neki autori su njihovoj tipologiji dodali i korupciju povezanu s promenom zakona koju su nazvali političkom korupcijom (Shleifer & Vishny, 1993: 601–602; Antić i dr., 2001: 21). Korupcija bez krađe označena je belom, korupcija uz krađu sivom, a korupcija koja zloupotrebljava zakone i propise crnom korupcijom (Ledeneva, 2006: 206). Upravo su crnu korupciju označavali političkom korupcijom. Inge Amundsen (Inge Amundsen) u okviru svoje tipologije razlikuje političku i birokratsku, odnosno krupnu i sitnu korupciju (Amundsen, 1999: 3–4). Ovaj autor političku korupciju vezuje za krupnu jer smatra da njome ljudi na političkim položajima pribavljaju ogromnu materijalnu dobit. Sve to oni čine tako što utiču na donošenje zakona koji omogućavaju određenim interesnim grupama sticanje enormne dobiti. Amundsen smatra da je politička korupcija pogubna po institucije vlasti jer izaziva institucionalno urušavanje i raspad institucija. Na taj način se uništava i politički život jedne države. Grupa autora u zajedničkom radu razlikuje četiri oblika korupcije: mito, proneveru, prevaru i iznudu (Andvig i dr., 2001: 8–9). Oni, pored mita i iznude, dodaju dva nova oblika: proneveru i prevaru. Proneverom označavaju krađu koju funkcioneri počine u javnoj instituciji u kojoj rade. Prevaru povezuju sa manipulacijom informacijama, podacima i stručnošću javnih funkcionera radi lične dobiti. U okviru tri tipologije koje je sačinio Johan Lambsdorf, on u trećoj tipologiji razlikuje političku i administrativnu korupciju (Lambsdorff, 2007: 20). Političku korupciju povezuje sa političarima, a administrativnu sa državnim službenicima. Grejem Bruks (Graham Brooks), Dejvid Volš (David Walsh), Kris Luis (Chris Lewis) i Hakjong Kim (Hakkyong Kim) izdvojili su sedam vrsta korupcije od kojih je jedna politička korupcija. Oni političku korupciju povezuju sa političkim funkcionerima, odnosno njihovim podmićivanjem (Brooks i dr., 2013: 21–23). Primer ove korupcije jeste zloupotreba položaja, odnosno političke moći, koja omogućava lično bogaćenje. Od naših autora izdvaja se tipologija Čedomira Čupića, koji je u okviru drugog tipa korupcije, prema kriterijumu sistema, izdvojio političku korupciju kao poseban tip (Čupić, 2016: 115). Prema njemu, političku korupciju karakteriše zloupotreba političkih institucija u režiji političara, posebno onih na vlasti.

Sve ove karakteristike političke korupcije kao tipa označavaju i osvetljavaju različite strane i uvide u delovanje političke korupcije.

Politička korupcija – pojam i određenja

Politička korupcija je posebno opasan oblik korupcije jer zloupotrebljava položaj političara, političkih vođa, ali i njihovih saradnika u svrhu pribavljanja lične ili grupne koristi i dobitka. Izvorište političke korupcije je vlast, posebno delovi izvršne vlasti. Drugim rečima, političku korupciju podstiče izvršna vlast, odnosno vlada. Ona obuhvata i druge dve grane vlasti – zakonodavnu i sudsku. Smatra se da je politička korupcija najopasniji oblik koruptivnog ponašanja u državi. Ona podstiče sve druge oblike i vrste koruptivnog delovanja i, što je kao posledica najopasnije, zaustavlja bilo koji vid otpora i borbe.

Politička korupcija, kada je u pitanju politički poredak, uništava vrednosti na kojima taj poredak počiva i još konkretnije – institucije koje garantuju taj politički poredak. Politička korupcija dovodi u pitanje prvenstveno univerzalne vrednosti: pravdu, dobro, slobodu i ravnopravnost. Navedene univerzalne vrednosti su značajne za odvijanje normalnog političkog života u društvu. Uništavanjem ovih vrednosti, politička korupcija razara i celokupan institucionalni deo države.

Koruptivno ponašanje političara koje je dobilo enorman zamah ne razara samo političke institucije nego i sve druge državne institucije koje u lične i posebne svrhe zloupotrebljavaju oni koji su u datom trenutku na vlasti. Drugi momenat, kada su u pitanju institucije, jeste da se na čelo institucija postavljaju poslušni ljudi koji će sprovoditi zloupotrebe političara i koji će nadzorom i kontrolisanjem onemogućavati zaposlene u institucijama da obavljaju posao u skladu sa zakonima i propisima. Treći momenat jeste da se institucije parališu tako što prestaju da reaguju i funkcionišu.

Politička korupcija funkcioniše manifestno i latentno. Manifestno funkcionisanje političke korupcije, kao i njeno širenje, odvija se u okviru vlasti. Latentno funkcionisanje političke korupcije odvija se u okviru svih političkih subjekata u političkom životu države. Tako se pokazuje da često politička korupcija postaje i jedan od načina funkcionisanja opozicije, ali i nekih navodno nezavisnih, nadzornih i kontrolnih organa. Latentno funkcionisanje političke korupcije najčešće je nevidljivo i obavijeno tajnom. Ono se pokazuje tek kada politički akteri stupe na vlast.

Pored navedenog, oni koji su se bavili političkom korupcijom dali su i specifičnija određenja koja su sužena (svedena) samo na jednu vrstu političkog ponašanja. Tako, na primer, Karklins smatra da je politička korupcija ponašanje koje se odvija u okviru javnih institucija (Karklins, 2007: 116), a Amundsen da je politička korupcija „odstupanje od racionalno-legalnih vrednosti i principa moderne države” i da uništava institucije u državi (Amundsen, 2018: 3–4). Grupa autora političku korupciju određuje kao manipulaciju političara političkim institucijama i manipulaciju procedurama kako bi ostvarili ličnu korist, a istovremeno zloupotrebili instituciju (Andvig i dr., 2001: 44). Klaudio Feraz (Claudio Ferraz) i Frederiko Finan (Frederico Finan) političku korupciju definišu kao „svaku nepravilnost u vezi sa prevarama u nabavkama”, odnosno preusmeravanje javnih sredstava u lične ili posebne svrhe, kao i prekomerno fakturisanje kojim politički subjekti takođe pribavljaju ličnu korist (Ferraz & Finan, 2008: 262). Svako od ovih određenja pogađa neki deo zloupotrebe političkih funkcija političkih aktera koji narušavaju funkcionisanje države i javno dobro ili javni interes radi lične dobiti (Јоковић, 2015: 86).

Oblici političke korupcije

Politička korupcija se javlja u različitim oblicima. Dva elementarna oblika su iznuda i primanje mita (Čupić, 2016: 115). Prema nekim autorima postoje i drugi oblici poput izvlačenja rente ili resursa radi lične svrhe političkih subjekata i forsiranje klijentelizma u ekonomskom životu države preko kojeg se takođe kao protivusluga izvlači lična korist (Fukuyama, 2018: 54). Jedan od oblika političke korupcije izvršne vlasti jeste i stvaranje veštačkih oskudica (Fukuyama, 2018: 54). Još jedan vid je zloupotreba carinskih službi ograničavanjem uvoza, što omogućava ličnu korist davanjem dozvola samo određenim uvoznim

kompanijama. Kao poseban oblik političke korupcije jedan broj autora označava terminom „trgovina uticajem” (Goati, 2008: 239).

Politička korupcija u obliku iznude i u obliku primanja mita koristi se za donošenje selektivnih zakona i propisa, za različite privilegije, kao i monopolisanje kada su u pitanju državne investicije, ali i za druge oblike pritiska na institucije: da rade van zakonskih okvira, odnosno da omogućavaju nelegalne aktivnosti. Političkom korupcijom unosi se neravnopravnost kada su u pitanju zakoni i propisi, ali i poslovanje u svim društvenim delatnostima.

Iskustva i primeri, u svetu i kod nas, pokazuju da politički subjekti mogu da zloupotrebe vlast tako što od zainteresovanih iznuđuju mito za sebe ili za svoju političku stranku. Iznuđivanje mita obavlja se perfidno. Političari zainteresovanima najčešće nude izgovor da daju određenu sumu kao donatori partija, zadržavajući deo iznuđenog za sebe. To je jedna vrsta „reketa”, posebno kada su u pitanju privrednici. Takođe, mito se iznuđuje i zbog neefikasnosti funkcionisanja institucija, pa političari tu neefikasnost eliminišu. Drugi oblik političke korupcije, primanje mita, takođe proizilazi iz iskustva zainteresovanih za rešavanje njihovih potreba ili interesa da ponude mito i da time reše svoj problem. Pojedinci u vlasti mogu da koriste položaj „radi sticanja prednosti prilikom dobijanja poslova finansiranih iz javnih, budžetskih sredstava. Na taj način se zloupotrebljava položaj u vlasti radi pribavljanja privatne dobiti” (Joković, 2017: 465).

Izvlačenje rente takođe je jedan od oblika političke korupcije. Ono se najčešće obavlja tako što javni funkcioneri stvaraju veštačko stanje oskudice i na osnovu toga enormno podižu cene prirodnih resursa, a njihovo crpljenje postaje mnogo jeftinije od prodajne cene proizvoda (Fukuyama, 2018: 54). Ovakvim rentiranjem izvlači se ogromna korist i dobit za lične ili posebne svrhe. Funkcioneri upravo korupcijom „iskrivljuju proces odlučivanja u javnom sektoru da bi obezbedili veliki rente za sebe i proizveli neefikasne i nepravedne javne politike” (Rouz-Ejkerman, 2007: 49). Političari u izvršnoj vlasti mogu da koriste i uredbe kojima se ograničava uvoz i na osnovu tog ograničenja omogućavaju samo određenima privilegije koje se onda koriste za podmićivanje. Carinskim ograničavanjem uvoza stvaraju se mogućnosti za rentu koja bi trebalo da pripada državi, ali koju najčešće iskoriste političari spremni na koruptivne radnje. Drugim rečima, oni državnu dobit stavljaju u vlastite džepove.

Jedan od oblika političke korupcije jeste „trgovina uticajem”. Svi na vlasti pored profesionalnih dužnosti i odgovornosti imaju i uticaj kako će odgovorno delovati da bi vlast racionalno i efikasno funkcionisala. Uticaj bi trebalo da bude profesionalno definisan, kao i da se odnosi na produktivnost i efikasnost organa vlasti u kojem deluju nosioci javnih funkcija. U tom značenju uticaj je izuzetno bitan za realizaciju poslova u okviru organa koji se njima bavi. Uticaj je, međutim, paradoksalan jer se može iskoristiti i van profesionalnih standarda i zloupotrebiti tako da utiče da se nešto realizuje izvan i suprotno zakonu. Upravo takvo delovanje je zloupotreba uticaja u funkcionisanju državnog organa. Ta zloupotreba završava u jednoj vrsti trgovine koja se može označiti formulom „ja tebi – ti meni”. Kada ova formula ovlada u okviru vlasti i institucija, onda nastaje stanje „trgovine uticajem”. „Trgovina uticajem” je „situacija u kojoj osoba zloupotrebljava svoj uticaj na proces donošenja odluka za treću stranu (osobu, instituciju ili vladu) u zamenu za svoju lojalnost, novac ili bilo koju drugu materijalnu ili nematerijalnu neprikladnu prednost” (Slingerland, 2010: 2). Majkl Džonston (Michael Johnston) razlikuje u okviru „trgovine uticajem” korupciju kojoj je u centru moć, odnosno dobijanje funkcije koja raspolaže moći, a ta moć omogućava uticaj i

korupciju kojom se na osnovu uticaja potražuje bogatstvo (Johnston, 2005: 42–43). Korupcija kojom se potražuje bogatstvo usmerena je na „vladine ugovore, sprovođenje politike, ili specifične aspekte zakona” (Johnston, 2005: 43). Opasno stanje, kada je u pitanju „trgovina uticajem”, „jeste kada ona poprimi sistemski karakter, odnosno kada postane „kolektivno stanje”. To je primer usmerenosti „trgovine uticajem” na institucije. Ova usmerenost ne zadržava se samo na tome da se spolja utiče na instituciju da se nelegalno ponaša već se obrazac „trgovine uticajem” useljava unutar institucije i razara je. Svako organizovanje, posebno napredovanje u instituciji, podleže „trgovini uticajem”.

„Trgovina uticajem” širi se i van vlasti i može da obuhvati sve političke subjekte u političkom poretku. Oni koji su spremni da koruptivnim radnjama rešavaju svoje probleme, bave se i projekcijom neposrednog budućeg političkog ustrojstva. Drugim rečima, odmeravaju šanse onih na vlasti na sledećim izborima i koje bi partije mogle da osvoje vlast. U toj računici oni ne samo što obavljaju koruptivne radnje sa političkim subjektima koji su trenutno na vlasti već počinju da investiraju i u buduće subjekte za koje smatraju da bi vlast mogli osvojiti. Postoje interesne grupacije koje su u stanju da ulažu i u one koji trenutno nemaju šanse, ali svojim ulaganjima postaju ozbiljni činioци u političkom takmičenju. To je posebno karakteristično za kriminalne interesne grupacije, odnosno mafiju, koja počinje da ulaže veliki novac u neku od partija čiji čelnici prihvataju njihovu ponudu i velikim ulaganjem neretko uspevaju da te partije osvoje mesta u parlamentu – nekada i da same formiraju vlast, a nekada kao koalicioni partneri koji će dobiti određena mesta u okviru izvršne vlasti (ministarstva).

Ako se ne prati i ne sprečava trgovina uticajem, ona može da završi tako što preko političke korupcije potpuno uspostavlja koruptivni obrazac ponašanja u državi. Trgovinom uticajem opasne interesne grupacije predlažu i nameštaju donošenje zakona koji će odgovarati njihovim potrebama ili donošenjem uredbi koje će im omogućiti privilegovanu i monopolnu poziciju u unosnim poslovima. Trgovine uticajem nisu pošteđene ni demokratske zemlje, čak su one u tom pogledu najrizičnije. U autoritarnim vladavinama trgovina uticajem je ograničena jer autoritarne vođe same iznuđuju ili podstiču mito i podmićivanje. Takođe, oni samovoljno određuju koje će interesne grupe dobijati poslove jer ih na osnovu toga reketiraju. I kada se služe mafijom, oni je drže u rukama.

Uzroci političke korupcije

Pored opštih uzroka političke korupcije, mogu se izdvojiti i posebni: a) pohlepa političkih vođa i funkcionera na vlasti; b) samovolja vlastodržaca i c) finansiranje političkih partija.

Pohlepa političkih vođa i funkcionera na vlasti jeste prvi uopšteni uzrok korupcije, pohlepa kao svojstvo ljudske prirode. Svi istraživači političke korupcije trebalo bi da imaju na umu da je pohlepa svojstvo svakoga čoveka, sastavni deo njegove i biološke i mentalne strukture ličnosti, pa ni funkcioneri u vlasti i institucijama nisu pošteđeni ovog svojstva ljudske prirode (Čupić, 2016: 13). U dobro uređenim društvima to svojstvo se najpre ograničava vaspitanjem i obrazovanjem, potom socijalizacijom i važnim sredstvima kao što su nadzor i kontrola, posebno vlasti i institucija. Ako pohlepa nije zaustavljena i ako pojedinci ne mogu da je kontrolišu vaspitanjem i obrazovanjem, onda se to socijalizacijom dela društvenog života postiže spoljašnjim sredstvima. To su dobri zakoni i propisi, efikasno i racionalno

funkcionisanje institucija i stalni nadzor i kontrola. Ukoliko to izostane, pokazaće se u punoj meri ovo svojstvo ljudske prirode onih na važnim političkim položajima i biće jedan od uzroka razvijanja i širenja političke korupcije.

Drugi uzrok je samovolja vlastodržaca koju razotkrivaju diktatorske i tiranske karakteristike koje se zakonski ne zaustavljaju ili gde tirani i diktatori manipulacijama suspenduju ili ignorišu zakone i legalnost. Samovolja političkih vođa izuzetno je opasna jer generiše koruptivno delovanje cele piramide vlasti i institucionalnog funkcionisanja. To je primer kako se uzurpira vlast i celokupni sistemi vlasti podređuje ličnoj volji čelnika države. Tamo gde vladavina zakona i institucije funkcionišu, šanse za samovolju svode se na najmanju meru, a i ako se pojave, brzo su sankcionisane i na taj način se zaustavlja ovaj uzrok širenja političke korupcije.

Treći uzrok političke korupcije je finansiranje političkih partija. Pojedini savremeni autori koji se bave partijama, izbornim sistemima i korupcijom, smatraju finansiranje političkih partija jednim od značajnih uzroka političke korupcije. Ovaj uzrok političke korupcije nastaje sa pojavom političkih partija, posebno u višepartijskim sistemima. Za održanje neke političke partije, pored njene ideologije, organizacije, političke volje, bitna je i finansijska strana i za njeno osnivanje i za održavanje i razvijanje. U savremenim okolnostima nezamislivo je formiranje i organizovanje političke partije bez finansijske potpore. Nesporno je da je teško održati partiju bez „novčanih sredstava, čiji iznos zavisi od veličine i tipa partije, brojnosti stanovništva i prostranstva zemlje, 'vertikalne decentralizacije', odnosno broja nivoa na kojima se biraju politički predstavnici, broja organizacionih nivoa same partije, tipa izbornog sistema” (Goati, 2008: 195).

Finansijska sredstva bitno utiču na moć i položaj političke partije u političkom poretku. Finansiranje političke partije pokazuje da se u njenom unutrašnjem životu, na osnovu uvida u sredstva, izdvajaju pojedinci i grupe. Raspolaganjem finansijama oni zadobijaju unutrašnju moć i kontrolu nad celokupnim unutrašnjim životom partije. To podstiče neravnopravnost pri odlučivanju i određivanju politike stranke. Partijske afere često pokazuju da ih oni koji raspolažu finansijama lako zloupotrebljavaju za račun sopstvenog interesa, ali i uticaja u partiji. Oni finansijama učvršćuju i svoje pozicioniranje van partijskog života, posebno kada partija osvoji vlast. Takođe, pokazuje se da je posedovanje materijalnih sredstava podjednako značajno „za politički život kao i birački glas” (Čupić, 2016: 121). Političke partije često koriste novac i za nezakonite radnje poput kupovine glasova. Drugim rečima, novcem se mogu počinuti i nepravde u unutrašnjem životu partije i izazvati velike negativne posledice u političkom životu.

Paradoksalno je da se bez finansijskih sredstava ne može, ali istovremeno da se njima mogu počinuti mnoge nelegalne, odnosno štetne radnje po društvo i državu. Iz navedenih razloga, u uređenim demokratskim porecima zakonski se reguliše finansiranje političkih partija i uvode nadzorni i kontrolni mehanizmi i organi koji prate finansijsku stranu partijskog života. U društvima u kojima to nije dobro ozakonjeno i u kojima ne postoje prateći nadzorni i kontrolni organi, finansiranje političkih partija može da ugrozi demokratski politički život. Finansiranjem političkih partija interesne grupe (i kriminalne među njima) utiču na politički život države. Taj uticaj završava u političkoj korupciji koja se postepeno širi i obuhvata celokupno društvo.

Politička korupcija – generator sistemske korupcije i pokretač koruptivnih radnji u državi

Politička korupcija se preko vlasti i institucija prenosi na primarne sisteme države (Čupić, 2016: 127–128). Drugim rečima, ona završava kao sistemska korupcija čija je karakteristika da prožima i zahvata sve sisteme na organizovan i sistematičan način. Sistemska korupcija pokazuje kolika je politička korupcija u državi i na koji način se ona manifestuje u primarnim sistemima. Politička korupcija se najpre širi u okviru političkog sistema osvajanjem političkih institucija i upuštanjem u nelegalne radnje i zloupotrebe javnih funkcionera i zaposlenih u institucijama. Politička korupcija razvija nešto najopasnije – sistem ucena. Svi učesnici u političkoj korupciji manje ili više su međusobno učenjeni. Upravo ucena utiče na održavanje korupcije i smanjuje mogućnosti pojave bilo kojeg vida otpora prema njoj unutar političkih institucija. Posebno je toksična korupcija uz podršku partija, odnosno partijskih funkcionera na pozicijama vlasti ili u javnom sektoru.

U ekonomskom sistemu ova korupcija omogućava monopolne pozicije, posebno u granama bitnim za funkcionisanje privrede. Monopol ukida ili smanjuje na najmanju moguću meru konkurenciju i zdravo privređivanje. Takođe, raznim mahinacijama i nelegalnostima ova korupcija utiče na robne rezerve, javne nabavke i funkcionisanje nadzornih, kontrolnih i inspeksijskih službi privrednog poslovanja. Kada politička korupcija obuhvati ekonomski sistem, onda dovodi u pitanje i tržište i normalno poslovanje. Takođe i ceo bankarsko-finansijski sistem kada je zahvaćen korupcijom, ostavlja neizbrisive posledice po normalno funkcionisanje celokupnog ekonomskog života. Često ova korupcija izaziva inflaciju pomoću koje se za kratko vreme ostvaruje ogromna dobit. Širenje korupcije u ova dva sistema pogubno je i tragično za socijalni državni sistem. Korupcija unutar socijalnog sistema izaziva velike društvene nejednakosti i povećanje broja siromašnih i istovremeno utiče na normalnu politiku zapošljavanja. Korupcija u socijalnom sistemu izaziva ogromne društvene napetosti između društvenih slojeva i između pojedinaca. U okviru socijalnog sistema posebno su korupcijom pogođeni obrazovni i zdravstveni podsistemi. Od ovih podsistema zavisi razvoj i budućnost društva. Širenje korupcije u njima zaustavlja i razara normalne životne tokove.

Korupcija iz socijalnog sistema preliva se i utiče na jedan od najosetljivijih sistema – vrednosni. Kada se vrednosti poremete, narušavaju se kriterijumi i mere koje služe kao ventili koji pokazuju u kakvom su stanju društvo i država. Obesmišljavanje vrednosti stvara uslove za pojavu opasnih patoloških pojava: kriminala, prevara, falsifikata i načina života koji postaje nerazuman.

Mediji i politička korupcija

U preventivnom delovanju, ali i u sprečavanju i borbi protiv korupcije, pored nezavisnih državnih organa poput Agencije za sprečavanje korupcije, Državne revizorske institucije, Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti i Zaštitnika građana, važnu ulogu imaju i mediji. Mediji kao posrednici između građana i vlasti, kao i javnih institucija, ali i kao sredstva preko kojih se prenose sve informacije od javnog značaja, imaju posebnu ulogu u razotkrivanju koruptivnih radnji u državi. Mediji bi trebalo da obelodanjuju

sve nelegalne aktivnosti javnih funkcionera i onih kojima je povereno javno dobro, odnosno javni interes. Istinitim i tačnim izveštavanjem o svemu što ugrožava javno dobro mediji ne samo da preventivno deluju već pomažu i državnim organima, posebno tužilaštvu i policiji, da razotkriju i istraže koruptivne aktivnosti.

Mediji imaju i usmeravajuću funkciju jer, upoznavanjem sa korupcijom i njenim štetnim posledicama po celokupno društvo, podižu nivo svesti građana da aktivno reaguju na koruptivne pojave. Na taj način utiču na formiranje demokratske političke kulture svih građana (Čupić, 2010: 73). U savremenim okolnostima posebna je uloga i značaj elektronskih medija koji brzim izveštavanjem mogu da omoguće svim građanima i građankama da se informišu o stvarima bitnim za javno dobro.

Kompletan medijski sistem trebalo bi da bude uključen u praćenje patoloških pojava koje ugrožavaju slobode i prava građana i stvaraju stanje društvene nestabilnosti. Kada mediji funkcionišu prema profesionalnim standardima, stvara se javnost koja je u stanju da sve loše i opasno po društvo i državu zaustavi. Uloga medija je i da uputi, označi i podstakne državne organe zadužene za praćenje nelegalnih aktivnosti i opasnih pojava među kojima je korupcija. Uz pomoć medija umrežava se preventiva, sprečava korupcija i podstiče borba protiv nje. Treba imati u vidu da među elektronskim medijima najveći značaj imaju televizije sa nacionalnom frekvencijom, posebno televizija koja ima ulogu javnog servisa. Upravo u ovom istraživanju ispitanici su davali svoje viđenje uloge javnog servisa u sprečavanju i borbi protiv korupcije u Srbiji.

Posledice političke korupcije u Srbiji

Dve su bitne posledice dominacije političke korupcije u državi: urušavanje institucionalnog poretka u državi i onemogućavanje bilo kakvog suprotstavljanja, otpora ili borbe protiv korupcije. Kad je reč o urušavanju institucionalnog poretka, ono se u prvom redu odnosi na najznačajnije državne organe koji bi trebalo da prate i sprečavaju ovu opaku pojavu: policiju, tužilaštvo i sudove. Drugom redu ovog urušavanja institucionalnog poretka pripadaju poreski i carinski organi, inspeksijske službe i nadzorni i kontrolni organi – i u institucijama i u okviru državnog poretka (Čupić, 2016: 90–91). Nefunkcionisanje ovih organa urušava celokupan institucionalni poredak kada je u pitanju vladavina prava i funkcionisanje institucija prema zakonima i propisima. Istraživanja pokazuju da se nivo osećanja sigurnosti građana povećava u državama u kojima je veće njihovo poverenje u institucije (Matijević i dr, 2022: 105).

Kada se parališu institucije koje igraju ključnu ulogu u borbi protiv korupcije, onda se korupcija u državi širi i vertikalno i horizontalno. Vertikalno u okviru vlasti (od centralne do lokalne), a horizontalno zahvata sve organe i institucije i građane koji treba da zadovolje svoje potrebe i interese, što bi trebalo da regulišu zakoni i propisi. Vertikalno širenje omogućava široki horizontalni razvoj korupcije koji uključuje sve građane. Na taj način korupcija postaje način života i, što je najgore, ona se neretko prihvata tako što se ništa protiv nje ne preduzima. Da bi zadovoljio neku potrebu koja zavisi od nadležnih državnih organa, građanin podrazumeva da je potrebno učestvovati u koruptivnoj radnji tako što prihvata iznudu zaposlenih u državnim organima ili sam nudi mito da bi što pre ostvario svoj interes (Vasović, 2000: 211).

Posledica političke korupcije jeste i stvaranje posebnog društvenog sloja vezanog za učešće u vlasti – kleptokratski sloj. Za taj sloj je karakteristično da svoju funkcije obavlja tako što se lično okoristi, odnosno lično bogati. To bogatstvo koje nosioci vlasti stiču počiva na njihovoj realnoj moći na osnovu funkcije koju obavljaju. Za kleptokrate je specifično da urušavaju zakonodavni okvir države donošenjem selektivnih zakona punih neodređenosti i uredbi koje omogućavaju monopolisanje u privrednom poslovanju, što takođe donosi veliku ličnu dobit. Kleptokratski oblik vladavine oslanja se na centralizaciju svega u državi, kao i na širenje javne administracije koja u svojoj glomaznosti postaje potpuno neefikasna (Čupić, 2016: 116–117).

Slabo plaćena administracija koristi kleptokratski oblik vladavine kako bi popravila svoj materijalni položaj, upuštajući se u koruptivne aktivnosti i uvlačeći u njih veliki broj građana. I u kleptokratskoj vladavini korupcija se raspodeljuje tako što su nosioci najvećih državnih funkcija ujedno i najveći koruptivni dobitnici, a oni na nižoj lestvici uvlače se u sitnu korupciju kojom nadomešćuju niske plate (Čupić, 2016: 116). Na taj način stvara se začarani koruptivni krug iz kojeg se teško izlazi i kojem teško spolja može bilo ko da se suprotstavi ili pruži otpor. Politička korupcija na ovaj način gura građane u osećaj straha, ravnodušnosti i, što je najgore, nemoći. Ona utiče na „potencijal političkog delovanja“ (Zafirović i dr., 2021: 351). Iz navedenih razloga posledice političke korupcije opasne su ne samo po sadašnjost nego zatvaraju i neposrednu budućnost tako što je predaju budućima koji će na koruptivan način organizovati život u državi.

Metodološke karakteristike analize

Analiza percepcije javnog mnjenja o zastupljenosti političke korupcije u Srbiji zasniva se na podacima empirijskog istraživanja „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja Instituta društvenih nauka. Reč je o anketnom istraživanju gde je kao sredstvo za prikupljanje podataka korišćen strukturisani onlajn upitnik. U cilju sagledavanja percepcije građana o zastupljenosti i raširenosti političke korupcije u Srbiji, formulisano je niz pitanja koja su obuhvatila mišljenja građana o zastupljenosti političke korupcije u Srbiji; političko poverenje; poverenje u političke partije; poverenje u izvore informisanja i autoritarnost (Matijević i dr., 2021: 48). Kako bi se što bolje razumela percepcija javnog mnjenja po pitanju političke korupcije, primenjujući korelacionu analizu, sagledali smo njenu povezanost sa političkim poverenjem¹, poverenjem u izvore informisanja, kao i sa stepenom autoritarnosti.

Na osnovu postojeće pregledane literature i postavljenog teorijskog okvira, formulisane su sledeće hipoteze:

H1: *O zastupljenosti političke korupcije – većina građana smatra da je politička korupcija raširena pojava u Srbiji;*

H2: *O povezanosti percepcije političke korupcije i političkog poverenja – građani koji smatraju da je politička korupcija raširena imaju manji stepen političkog poverenja;*

¹ Pod političkim poverenjem podrazumevamo dva tipa poverenja: poverenje u političke institucije i poverenje u političke partije.

H2a: O povezanosti između percepcije političke korupcije i političkog institucionalnog poverenja – građani koji smatraju da je politička korupcija raširena imaju manji stepen poverenja u političke institucije;

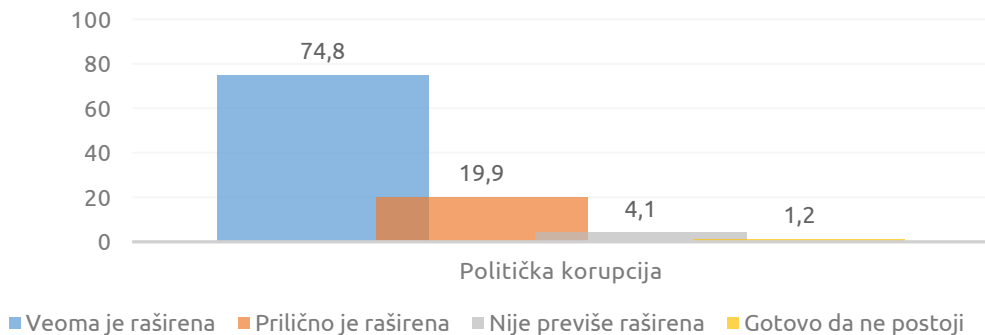
H2b: O povezanosti između percepcije političke korupcije i poverenja u političke partije – građani koji smatraju da je politička korupcija raširena imaju manji stepen poverenja u političke partije;

H3: O povezanosti percepcije političke korupcije i poverenja u tradicionalne medije – građani koji percipiraju da je politička korupcija raširena pojava imaju manje poverenja u tradicionalne medije;

H4: O povezanosti autoritarnosti i percepcije političke korupcije – građani koji smatraju da je politička korupcija veoma zastupljena pojava verovatnije imaju manje skorove na skali autoritarnosti.

Zastupljenost političke korupcije u Srbiji – rezultati istraživanja

Analizu smo započeli deskriptivnom statistikom gde su na grafikonu 1 predstavljeni odgovori o zastupljenosti političke korupcije. Ovi podaci pokazuju da ispitanici imaju uvid o postojanju i značaju političke korupcije.

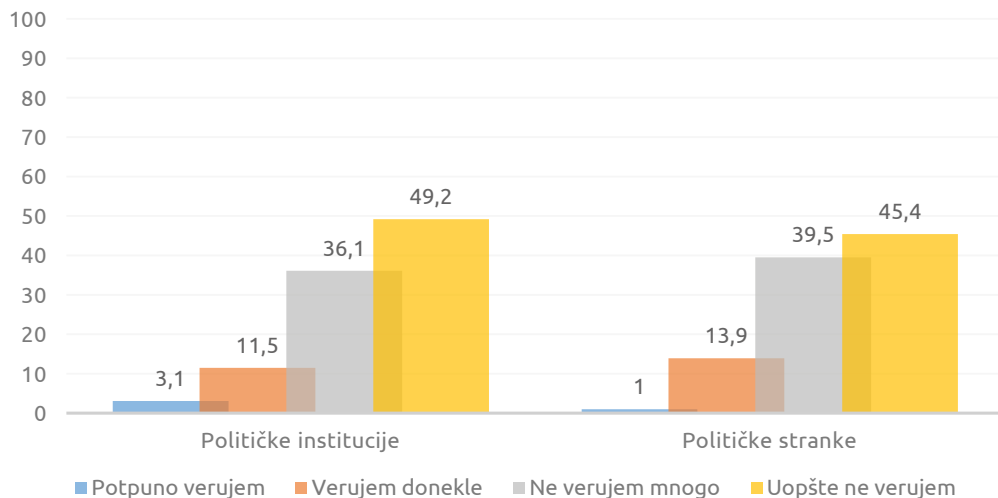
Grafikon 1. Rezultati ispitanika na pitanje: „Šta mislite, koliko je raširena korupcija, kao što je uzimanje mita, među političarima u Srbiji?“ (u %)

Rezultati grafikona 1 pokazuju da najveći procenat ispitanika smatra da je korupcija među političarima i političarkama raširena pojava (94,7%), od čega čak 74,8% ispitanika smatra da je veoma raširena. Da nije preterano raširena, smatra njih 4,1%, dok stav da korupcija gotovo ne postoji, ima samo 1,2% ispitanika. Moglo bi se reći da postoji svest o opasnosti od političara kada je u pitanju njihovo učešće u nelegalnim, odnosno koruptivnim radnjama, što potvrđuje našu osnovnu hipotezu o percipiranju političke korupcije kao raširene pojave u Srbiji.

Na grafikonu 2 predstavljeni su odgovori na skali poverenja u političke institucije i političke partije. Pre formiranja skale poverenja u političke institucije, koja se sastoji od

tri stava,² urađena je analiza njene pouzdanosti. Ukupna vrednost Cronbach's Alpha iznosi 0,823, što ukazuje na pouzdani merni instrument.

Može se primetiti da većina ispitanika nema poverenja ni u političke institucije (85,3%), ni u političke partije (84,9%), od čega uopšte nema poverenja 49,2% i 45,4% ispitanika (Grafikon 2). Samo 14,6% ispitanika ima poverenje u političke institucije, a 14,9% u političke stranke.

Grafikon 2. Rezultati ispitanika na pitanje: „Koliko imate poverenja u određene institucije i grupe?“ (u %)

Kada je u pitanju umešanost političkih partija u koruptivne radnje, istraživanje pokazuje da je u percepciji građana i građanki ta umešanost velikih razmera. Političke partije su jedan od uzroka kada je u pitanju politička korupcija. Ako su političke partije sklone da na koruptivan način učestvuju u političkom životu, onda bi one u okviru parlamenta mogle da utiču na donošenje selektivnih zakona tako što će ih predlagati. Takođe, partije na vlasti mogle bi da utiču da se korupcija u vladi praktikuje i da se pomoću nje pojedincima, ali i partijama, omogućava dobit nelegalnim putem.

Nepoverenje je izuzetno visoko (Grafikon 2). U slučaju skale poverenja u političke institucije, rezultati se razlikuju kada se odvoje Parlament, Vlada i sudstvo. Istraživanja mnogih autora koji su se bavili korupcijom pokazuju da je korupcija u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti velikog obima i često najmanje vidljiva. Politička korupcija u Parlamentu snažno utiče na sve druge institucije. Kao najznačajnija institucija političkog života, Parlament bi trebalo da služi kao uzor i primer ostalim institucijama kako da funkcionišu. Ako u tu krovnu instituciju države prodre korupcija, ona se posle piramidom institucionalizma širi na dole i zahvata sve institucije vlasti. Upravo percepcija građana o najznačajnijoj zakonodavnoj instituciji pokazuje da građani smatraju da je korupcija velika u parlamentu – čak 57,9% uopšte nema poverenja, 26% nema mnogo, donekle 11,7%, a samo 3,7 % ima potpuno poverenje u Parlament.

² **Stav 1** – Sada bismo Vam postavili pitanje o tome koliko imate poverenja u određene institucije i grupe: PARLAMENT;

Stav 2 – Sada bismo Vam postavili pitanje o tome koliko imate poverenja u određene institucije i grupe: VLADA;

Stav 3 – Sada bismo Vam postavili pitanje o tome koliko imate poverenja u određene institucije i grupe: SUDSTVO.

Kad je reč o Parlamentu, posebno je opasno nameštanje i kupovina zakona u kojoj je izražena „trgovina uticajem”. Iza nepravičnih zakonskih rešenja krije se po obimu najveća korupcija.

Ovo istraživanje pokazuje da građani i građanke imaju u vidu i veliku razmeru korupcije u Vladi, najznačajnijoj izvršnoj instituciji u državi. Podaci pokazuju da više od polovine (58,7%) ispitanika uopšte nema poverenja u tu instituciju, nema mnogo 24,1 %, donekle 4,8 %, dok joj potpuno veruje 12,5% ispitanika. Korupcija u okviru ove institucije vezana je za najosejtljiviji finansijski deo države – budžet, potom za javne nabavke i državne rezerve. Korupcija u okviru Vlade povezana je sa podmićivanjem ili iznuđivanjem mita radi dobijanja dozvola ili drugih pogodnosti koje traže oni koji za to nemaju zakonsku osnovu. Preko mita i iznuđivanja izvršna vlast, odnosno Vlada, upada u razne vrste ucena koje produbljuju korupciju u državi.

Najosejtljiviji deo kada je u pitanju ne samo politička korupcija nego i svi drugi oblici koruptivnih radnji vezan je za sudsku instituciju. Na osnovu deskriptivne statistike, može se primetiti da je nešto veće poverenje u sudstvo u odnosu na prethodne dve pomenute institucije: 35,9% ispitanika nema poverenja u sudstvo, 40,4% mu ne veruje mnogo, 21,2% donekle, a samo 2,5% u potpunosti ima poverenja.

Kada se raširi i posebno zahvati sud i sudije, korupcija postaje dominantna i snažna pojava koja potpuno uništava društvo. U našoj tradiciji navedena iskustva našla su svoje mesto u izrekama i poslovicama poput: „Kadija te tuži, kadija ti sudi” (Марковић, 2005: 128). Savremeni primeri pokazuju da su velike mogućnosti za korupciju u sudu. Sudije mogu na razne načine da manipulišu vremenom tokom sudskih procesa, odnosno da odugovlače ili ubrzavaju sudske postupke i na taj način prikrivaju učešće u koruptivnim radnjama. Za odugovlačenje ili ubrzavanje sudskog postupka sudija ima na raspolaganju i niz ovlašćenja diskrecione prirode. Sudije sklone podmićivanju imaju na raspolaganju i neke procesne pogodnosti – da manipulišu predmetom i izvrđavaju donošenje pravične presude. To su neretko odlaganja ročišta zbog čestih sprečenosti neke od stranaka ili svedoka, iako sudija ima pravo da vodi postupak bez prisustva onoga ko je uredno pozvan a nije opravdao izostanak. Kad god to sudije čine, ostavljaju sumnju da nešto nije u redu u sudskom postupku koji vode. Ono što treba posebno istaći, jeste da građani u sudu vide poslednju odbranu pravde i da, kada ta odbrana izostaje, onda nastupa ne samo nepoverenje u sud nego i u državu, odnosno kompletne političke institucije. Sud je poslednja odbrana prava građana i građanki koja mogu biti ugrožena.

Kako bismo proverili hipotezu o povezanosti percepcije političke korupcije sa političkim poverenjem, primenili smo neparametarsku korelacionu analizu (Tabela 1). Možemo primetiti da postoji statistički značajna povezanost percepcije političke korupcije i sa poverenjem u političke institucije ($r = -,52$, $p = ,00$), kao i sa poverenjem u političke partije ($r = -,29$, $p = ,00$).

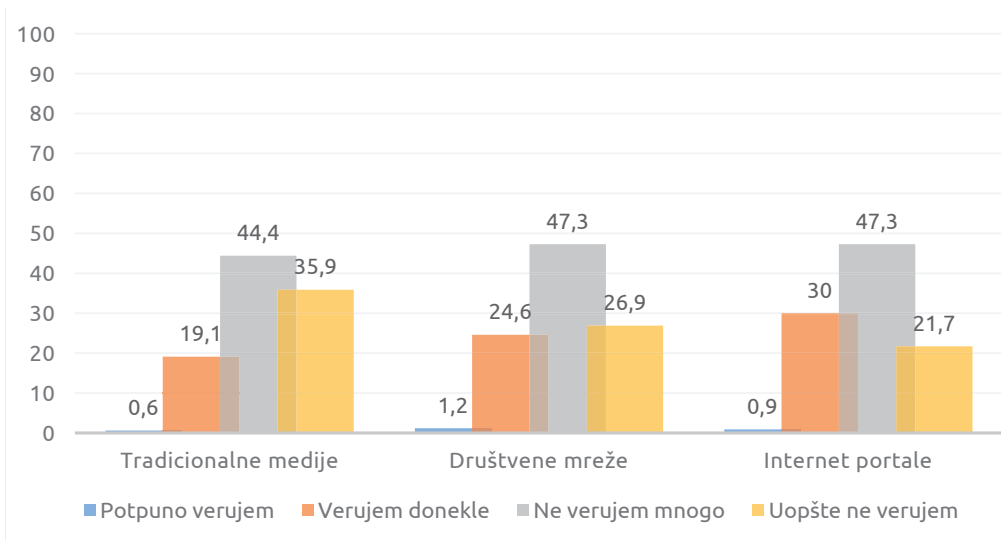
Tabela 1. Korelacioni koeficijenti za varijable percepcija političke korupcije, poverenje u političke institucije, poverenje u političke partije

	Poverenje u političke institucije		Poverenje u političke partije	
	JMS 2022			
Percepcija političke korupcije	r	-,52		-,29
	p	,00**		,00**
	N	2.045		2.461

Napomena: *nivo značajnosti $p < ,05$; ** nivo značajnosti $p < ,01$ (2-tailed)

Reč je o inverznoj vezi u oba slučaja – ispitanici koji smatraju da je politička korupcija raširena imaju manji stepen poverenja i u političke institucije i u političke partije. Suprotno, oni koji smatraju da je korupcija manje raširena imaju veći stepen poverenja. Na osnovu navedenog, osnovna hipoteza 2 je u potpunosti potvrđena.

Na narednom grafikonu (broj 3) predstavljeno je poverenje ispitanika u različite izvore informisanja: tradicionalne medije, društvene mreže i internet portale.

Grafikon 3. Rezultati ispitanika na pitanje: „Koliko imate poverenja u određene institucije i grupe?“ (u %)

Većinski, ispitanici imaju manji stepen poverenja u sva tri izvora informisanja – tradicionalne medije (80,3%), društvene mreže (74,2%), internet portale (69%), u odnosu na one koji imaju veći stepen poverenja – 19,7%, 25,8% i 30,9% ispitanika.

I u slučaju povezanosti percepcije političke korupcije sa poverenjem u tradicionalne medije primenili smo korelacionu analizu (Tabela 2).

Tabela 2. Korelacioni koeficijenti za varijable percepcija političke korupcije, poverenje u tradicionalne medije, poverenje u internet portale, poverenje u društvene mreže

	Poverenje u tradicionalne medije		Poverenje u internet portale		Poverenje u društvene mreže	
	<i>r</i>	<i>P</i>	<i>r</i>	<i>P</i>	<i>r</i>	<i>P</i>
Percepcija političke korupcije	<i>r</i>	-,26	-,04		-,03	
	<i>P</i>	,00**	,04*		,16	
	N	2.461	2.452		2.464	

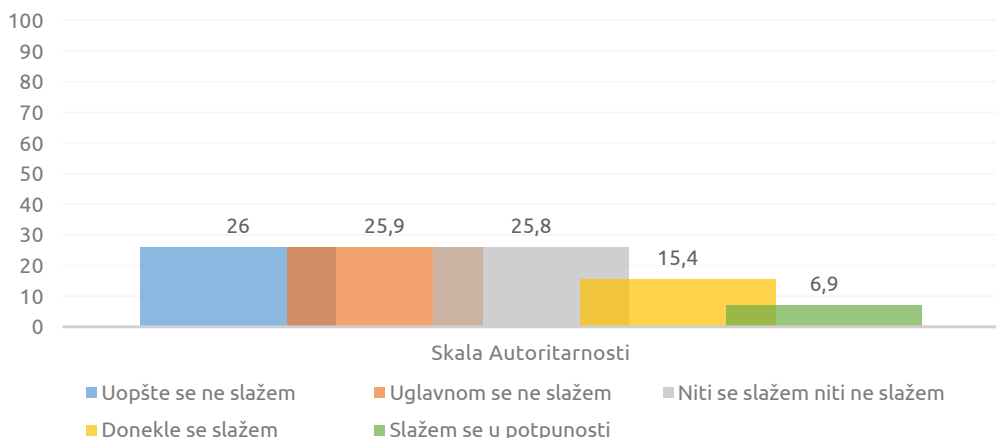
Napomena: *nivo značajnosti $p < ,05$; ** nivo značajnosti $p < ,01$ (2-tailed)

Percepcija političke korupcije je u negativnoj korelaciji sa poverenjem u tradicionalne medije ($r = -,26$, $p < ,01$), što govori o tome da ispitanici koji smatraju da je politička korupcija više zastupljena imaju manje poverenja u tradicionalne medije. S druge strane, povezanost percepcije političke korupcije i poverenja u internet portale jeste statistički

značajna ($p < ,05$), ali se ne može reći da postoji bitna veza između ove dve pojave ($r = ,04$). Ne postoji statistički značajna povezanost percepcije političke korupcije sa poverenjem u društvene mreže ($p > ,05$).

Navedeni rezultati mogu ukazati na to da je politička korupcija duboko prodrla ne samo u državne institucije nego i u medijski sistem. Politika je prisutna u tradicionalnim medijima tako što se meša u medijsku scenu i medijima manipuliše, stvarajući pomoću njih stanje u kojem se korupcija ili prećutkuje ili joj se ne daje nikakav javni značaj. To pokazuje saradnju medija sa političarima i njihovu dominaciju kada je u pitanju mešanje u profesionalno obavljanje njihovog posla. Drugim rečima, mediji učestvuju u prikrivanju pravog stanja kada su u pitanju koruptivne afere ili u prećutkivanju onoga što se dešava na javnoj sceni a vezano je za različite oblike koruptivnog delovanja institucija i svih koji su povezani sa korupcijom u institucijama.

Proverena je još jedna analiza pouzdanosti i to skale autoritarnosti. Vrednost Cronbach's Alpha veća je od ,7 ($= ,76$), što i u ovom slučaju ukazuje na pouzdani merni instrument. Skala se sastoji od četiri stava³ oblika petostepene Likertove skale (1 – potpuno neslaganje do 5 – potpuno slaganje). Na grafikonu broj 4 predstavljeni su skorovi na skali autoritarnosti.

Grafikon 4. Skorovi ispitanika na skali autoritarnosti (u %)

Nešto više od polovine ispitanika (51,9%) ima niže skorove na skali autoritarnosti. Približno trećina ispitanika je sa srednjim skorom (niti se slažem niti se ne slažem – 25,8%), dok više skorove ima 22,3% ispitanika.

Jedan od četiri uzroka korupcije, pored ljudske pohlepe, siromaštva i imperijalnih sila koje se mešaju u male države, jeste autoritarnost (Čupić, 2016: 116). Istraživanja koja su sprovedena u svetu i kod nas pokazuju da veća autoritarnost povećava mogućnost za koruptivne

³ Navedite u kojoj meri se slažete sa navedenim tvrdnjama:

Stav 1 – Najvažnije vrline koje deca treba da nauče jesu poslušnost i poštovanje autoriteta;

Stav 2 – Stanje nemoralna u našem društvu je delom posledica i toga što su i učitelji i roditelji zaboravili da je fizičko kažnjavanje ipak najbolji način vaspitavanja;

Stav 3 – Bilo bi bolje za sve kada bi vlasti cenzurisale štampu, filmove i druge medije, tako da se „smeće“ drži podalje od mladih;

Stav 4 – Ljude je moguće podeliti u dve grupe: na jake i slabe.

radnje. Političke vođe, odnosno oni na čelu državne vlasti, autoritarnošću mogu da se, uz pomoć koruptivnih radnji, što duže zadrže na funkcijama. Autoritarnosti pogoduju ne samo autoritarne vođe i njihovi najbliži saradnici nego i autoritarne ličnosti među građanima. Što je više autoritarnih ličnosti, to je manja sposobnost da se uvide koruptivne radnje i da se korupcija osuđuje. Autoritarne ličnosti su podložne vladajućoj ideologiji i iz ideološkog „slepila” ne mogu uopšte da zamisle i vide ono što se u stvarnosti događa kada je u pitanju korupcija.

Poslednju korelacionu analizu primenili smo u svrhu ispitivanja povezanosti percepcije političke korupcije sa skalom autoritarnosti. Postoji statistički značajna povezanost percepcije političke korupcije sa skalom autoritarnosti, iako je reč o slaboj vezi ($r = ,15$, $p < ,01$).

Tabela 3. Korelacioni koeficijenti za varijable percepcija političke korupcije, skala autoritarnosti

	Skala autoritarnosti	
	JMS 2022	
Percepcija političke korupcije	r	-,13
	p	,00**
	N	2.045

Napomena: *nivo značajnosti $p < ,05$; ** nivo značajnosti $p < ,01$ (2-tailed)

Veza je inverznog smera, što sugerise da ispitanici koji smatraju da je korupcija raširena imaju manji skor na skali autoritarnosti i obrnuto. I ovo istraživanje pokazuje da autoritarne ličnosti manje percipiraju političku korupciju kao zastupljenu pojavu u Srbiji i obrnuto, antiautoritarne ličnosti su kritičnije kada je u pitanju korupcija i one upravo pokazuju da je stepen raširenosti političke korupcije u Srbiji velikih razmera, što je u skladu sa našom hipotezom broj 4.

Zaključna razmatranja

Posledice koruptivnih radnji političkih subjekata snose svi građani. One se odnose na urušavanje političkih i drugih institucija i kompletnog političkog sistema. Politička korupcija utiče i na ekonomski sistem, uzrokuje socijalne nejednakosti i urušava sistem vrednosti. Značajno je ukazati i da politička korupcija usporava i zaustavlja bilo koji pokušaj borbe protiv tog velikog društvenog zla. Ta blokada je sistematična i systemska i zato su njene posledice pogubne po pojedince i celokupno društvo. Posledica političke korupcije je međusobna ucena svih njenih aktera, posebno u privrednom ambijentu države, i to što pothranjuje opasan obrazac političkog i društvenog života – „trgovinu uticajem”.

Istraživanje je pokazalo da građani smatraju da je zastupljenost političke korupcije u Srbiji izuzetno veliko, kao i da su svesni njene uništavajuće uloge po institucije, društvo i državu. Takođe je pokazalo veliko nepoverenje u zakonodavnu i izvršnu vlast, odnosno u Parlament i Vladu. Porazna je činjenica, koja proizilazi iz deskriptivne statistike, da građani i građanke nemaju poverenje ni u pravosuđe. Upravo je sud poslednja odbrana građana od nepravdi, pa i nepravdi proisteklih iz koruptivnih radnji. Istraživanje je pokazalo da zbog političke korupcije institucije i političke partije ne uživaju poverenje građana. I kad je o medijima reč (posebno tradicionalnim), ispostavilo se da građani imaju manji stepen poverenja u njih. Istraživanje je još pokazalo da su autoritarne ličnosti nekritične prema postojanju političke

korupcije u Srbiji, odnosno da je ne primećuju. Suprotno, ličnosti sa nižim skorovima na skali autoritarnosti verovatnije su stava da je politička korupcija izuzetno prisutna.

Ukupni rezultati istraživanja pokazuju da su u percepciji građana najznačajnije državne institucije podložne političkoj korupciji, kao i da su one jedan od izvora i uzroka širenja korupcije kroz sve državne sisteme. Građani smatraju da na zadovoljavanje njihovih interesa znatno utiču nezakonite i koruptivne radnje. Na osnovu ranijih istraživanja i ovog, moglo bi se zaključiti da je korupcija kao pojava u Srbiji izuzetno prisutna, kao i to da je postala obrazac i način života.

LITERATURA

- Amundsen, I. (1999). *Political Corruption: An Introduction to the Issues*. Bergen: Michelsen Institute. www.cmi.no/publications/file/1040-political-corruption.pdf (pristupljeno 2. februara 2023).
- Andvig, C. J., Fjeldstad, H. O., Amundsen, I., Sissener, T. & Søreide, T. (2001). *Corruption: A Review of Contemporary Research*. Bergen: Michelsen Institute <https://www.cmi.no/publications/file/861-corruption-a-review-of-contemporary-research.pdf> (pristupljeno 14. februara 2023).
- Антонић, Д. и др. (2001). *Корупција у Србији*. Београд: Центар за либерално-демократске студије.
- Brooks G., Walsh, D., Lewis, C. & Kim, H. (2013). *Preventing Corruption: Investigation, Enforcement and Governance*. New York: Palgrave Macmillan.
- Čupić, Č. (2010). *Medijska etika i medijski linč*. Београд: Čigoja štampa.
- Čupić Č. (2016). *Politika i pohlepa*. Београд: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa.
- Goati, V. (2008). *Političke partije i partijski sistemi*. Podgorica: Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore.
- Ferraz, C. & Finan, F. (2018). „Fighting Political Corruption: Evidence from Brazil”. In: K. Basu & T. Cordella (Eds.), *Institutions, Governance and the Control of Corruption* (pp. 253–284). Cham: Palgrave Macmillan.
- Fukuyama, F. (2018). „Corruption as a Political Phenomenon”. In: K. Basu & T. Cordella (Eds.), *Institutions, Governance and the Control of Corruption* (pp. 51–74). Cham: Palgrave Macmillan.
- Johnston, M. (2005). *Syndromes of Corruption: Wealth, Power, and Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Јоковић, С. М. (2015). Употреба демократије и државе у популистичке и тоталитарне сврхе савремених властодржаца. *Српска јолићичка мисао*, 48(2), 71–89. <https://doi.org/10.22182/spm.4822015.3>
- Joković, M. (2017). Interests and Corruption. *Sociological Review*, 51(3), 457–476. <https://doi.org/10.5937/socpreg51-15212>
- Јоковић, М. (2018). Типологије корупције. *Српска јолићичка мисао*, 62(4), 267–284. <https://doi.org/10.22182/spm.6242018.13>
- Karklins, R. (2007). *Sistem me je naterao: korupcija u postkomunističkim društvima*. Београд: Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji.
- Lambsdorff, J. G. (2007). *The Institutional Economics of Corruption and Reform: Theory, Evidence, and Policy*. New York: Cambridge University Press.
- Ledeneva, V. A. (2006). *How Russia Really Works: The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Марковић, Д. Р. (2005). *Српске народне јословице и изреке*. Београд: Војноиздавачки завод.

- Matijević, B., Ostojić, I., & Jovanović, P. (2022). „Institutional trust and perceived sense of security – a comparative analysis”. In N. Dujovski (Ed.) *45 Years Higher Education in the area of security – educational challenges and security perspectives* (pp. 97–106). Bitola, Skopje: University „St. Kliment Ohridski”, Faculty of Security.
- Matijević, B., Zafirović, J. & Magdalenić, I. (2021). „Percepcija građana o spoljopolitičkom opredeljenju Srbije: Čija podrška će unaprediti socioekonomske prilike u Srbiji, Evropske unije ili Rusije?”. U: B. Todosićević (Ur.), *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije: javno mnjenje Srbije 2018 – JMS 2018* (str. 44–57). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Rouz-Ejkerman, S. (2007). *Korupcija i vlast – uzroci, posledice i reforma*. Beograd: Službeni glasnik.
- Shleifer, A. & Vishny, R. W. (1993). Corruption. *The Quarterly Journal of Economics*, 108(3), 599–617.
- Slingerland, W. (2010). *Trading in influence: Corruption revisited. How a better understanding of the systemic character of trading in influence can help the Council of Europe and its Member States choosing the right instruments to tackle this form of corruption*. Paper presented in the meeting of the EGPA Study Group on Ethics And Integrity Of Governance, Toulouse, France, September 8–10. https://www.law.kuleuven.be/integriteit/egpa/egpa2010/slingerland_trading-in-influence.pdf (pristupljeno 2. februara 2023).
- Tanzi, V. (1998). Corruption Around the World: Causes, Consequences, Scope, and Cures. *Staff Papers – International Monetary Fund*, 45(4), 559–594.
- Vasović, M. (2000). „Moralna klima, anomija i korupcija”. U: V. Vukotić (Ur.), *Sistem i korupcija* (str. 205–217). Beograd: Centar za ekonomska istraživanja, Institut društvenih nauka.
- Zafirović, J., Matijević, B. & Filipović, B. (2021). Institutional trust, political participation, and corruption: A European comparative perspective. *Sociologija*, 63(1), 336–354. <https://doi.org/10.2298/SOC2102336Z>

Milica Joković Pantelić, Branka Matijević
POLITICAL CORRUPTION IN SERBIA

Abstract

The paper deals with the forms and causes of political corruption in Serbia. The relationship between systemic and political corruption is particularly considered, including the consequences of political corruption for political and institutional life. The analysis also covers the role media is having in paying attention to the importance of and the fight against political corruption respectively. The paper is aimed at showing the way that Serbian citizens perceive political corruption. Relying on the data from the “Value Attitudes of the Citizens on the Democratic Transformation of Serbia in the Past Three Decades (1990–2022)” online research, conducted by the Centre for Political

Research and Public Opinion of the Institute of Social Sciences, this study is directed towards examining the hypothesis regarding the perception of prevalence of political corruption, and its connections to political trust, authoritarianism and the trust in traditional media. The results show that the citizens find political corruption to be a widespread phenomenon. The research confirms that the respondents who think that political corruption is spread wider have less trust in political institutions and political parties. Moreover, trust in traditional media is lower among these respondents. The results also show that the respondents with a lower score on the authoritarianism scale are more likely to believe that political corruption is a widespread phenomenon.

Keywords: political corruption, political trust, political institutions, political parties, media, authoritarianism

BOJAN TODOSIJEVIĆ

Naučni savetnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Individualna autoritarnost kao prediktor izbornih preferencija u Srbiji, od 1990. do 2022. godine*

Sažetak

U ovom radu se proverava teza o značaju dimenzije autoritarnosti za diferenciranje glasača suprotstavljenih političkih tabora u Srbiji na sistematičan i obuhvatan način. Analiziraju se podaci iz niza istraživanja koje je sproveo IDN u periodu od 1990. godine pa do danas. U prvom delu su analizirani podaci koji se odnose na prisećanje ispitanika/ca o tome za koga su glasali na ranijim izborima. U drugom delu se iznose rezultati iz istraživanja koja su sprovedena u vreme (neposredno pre ili posle) određenih izbora. Analizirani podaci se odnose na 12 izbora, a sprovedeno je ukupno 22 pojedinačne analize, od kojih se 9 odnosi na predsedničke a 11 na parlamentarne izbore. Autoritarnost je operacionalizovana na više načina, a najčešće u vidu kratke skale sa pitanjima koja se mogu dovesti u vezu sa izvornom operacionalizacijom autoritarne orijentacije Adorna i saradnika (1950).

Izneseni rezultati dosledno pokazuju da glasačice i glasači stranaka koje karakteriše tradiconalizam, konzervativizam, nacionalna orijentacija, a često i otpor demokratizaciji društva, generalno pokazuju natprosečno visoke skorove na merama autoritarnosti. Glasači i glasačice koji podržavaju stranke socijalno-liberalne i demokratske orijentacije generalno se odlikuju nižim prosečnim skorovima. Izborni apstinenti (osim kada su među njima i oni koji bojkotuju izbore), kao i glasači stranaka umerene i demokratske desnice, takođe su oko nacionalnog proseka. Opšti zaključak je da povezanost između autoritarne orijentacije i izbornih preferencija predstavlja generalnu karakteristiku izbornog ponašanja u Srbiji tokom poslednje tri decenije. *Ključne reči:* Srbija, autoritarnost, izbori, glasanje, demokratija

Uvod

Višestranački izbori se održavaju u Srbiji već više od trideset godina (ne računajući period pre Drugog svetskog rata). Karakter ovih izbora je bio nekad više nekad manje demokratski, fer i slobodan. Nakon ovako dugog perioda, logično je da se postavi pitanje: koje se promene u vezi sa izborima mogu zapaziti, a u kojim domenima nema promena? Jasno je da je u nekim domenima bilo velikih promena. Relativna izborna uspešnost pojedinih partija se menjala. Socijalistička partija Srbije je ušla u novi period višepartijstva kao dominantna, a danas je relativno mala ali uticajna stranka. I mnoge druge partije su nastajale i nestajale, slabile i jačale. Ideološki profili partija i cele partijske scene su se menjali, kao i aktuelna politička pitanja koja su uticala na izbore. Građani i građanke su u većoj ili manjoj meri izlazili na izbore ili ih bojkotovali. Međutim, nejasno je u kojoj meri su se dešavale promene na nivou glasača i glasačica, njihovih preferencija, ideoloških orijentacija i generalno političkog pogleda na svet.

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Da bi se i taj domen političkih transformacija tokom prethodne tri decenije bar donekle osvetlio, u ovom radu pažnja je usmerena na faktore koji utiču na glasačko opredeljivanje glasača i glasačica. Dakle, istraživački problem kojim se ovde bavimo je objašnjenje individualnih razlika u izbornom ponašanju. Drugim rečima, bavimo se individualnim faktorima glasačkog opredeljivanja ili izborne orijentacije. Konkretni fokus je na ulozi autoritarnosti – varijable koja predstavlja prepolutičku dispoziciju i u literaturi se često navodi kao jedan od važnih faktora za razumevanje političkih stavova (najčešće predrasuda, etnocentrizma, nacionalističke ideologije), uključujući i partijske preferencije.

U literaturi se može naći poduža lista individualnih faktora na koje su istraživači obraćali pažnju u cilju boljeg razumevanja izbornog opredeljivanja. Ta raznolikost se najčešće sistematizuje u okviru tri opšta pristupa ili modela: sociološki (tzv. Kolumbijska škola), psihosocijalni ili sociopsihološki (tzv. Mičigenska škola) i racionalni model (poznat i kao Ročesterska škola), koji se javljaju u više varijanti (za prikaz teorijskih modela izbornog ponašanja videti, npr., Bartels, 2010; Atunes, 2010; Todosijević & Pavlović, 2020). Za sociološki pristup karakteristično je isticanje značaja socijalnih i sociodemografskih karakteristika u objašnjenju izbornog ponašanja. Izborna odluka je po ovom gledištu pod presudnim uticajem socijalne grupe kojoj birač pripada, poput klase, etničke pripadnosti, konfesionalne pripadnosti ili rase. S druge strane, Mičigenska škola ističe ulogu subjektivnih faktora, u prvom redu afektivne vezanosti za političke partije, tj. partijsku identifikaciju. Konačno, racionalistički model ističe značaj racionalnog odmeravanja koristi i štete od pobeđe različitih izbornih aktera.

Faktori koji se odnose na individualne dispozicije, poput autoritarnosti, imaju donekle ambivalentan status u okviru navedena tri opšta pristupa. Na primer, u okviru modela socioekonomskog rasepa (*cleavage model*), takvi faktori bi se mogli svrstati u 'političku svest', onaj sloj koji posreduje između socijalne strukture i političke artikulacije, tj. položaja u okviru političkih institucija i partija. Autoritarnost bi mogla da se uklopi i u tzv. levak kauzalnosti iz Mičigenskog modela, verovatno među distantne faktore kao što su vrednosne orijentacije. U izvornom racionalističkom modelu dispozicioni faktori nemaju ulogu. Međutim, u proširenim modelima mogu da nađu mesto među varijablama koje imaju ekspresivnu funkciju.

Bez obzira na klasične modele, u vreme postsocijalističkog uvođenja demokratije u Srbiji, u literaturi je već bilo u toku isticanje značaja političkih rasepa zasnovanih na vrednostima ili na kulturološkim podelama (Van der Waal & dr., 2007; Kriesi, 2010; Inglehart & Flanagan, 1987). Inglehart (Inglehart, 1990) je započeo seriju istraživanja gde se ističu političke razlike između materijalističkog i postmaterijalističkog pogleda na svet. Kriesi (1998), u sličnom tonu, govori o levičarsko-libertarijanskoj nasuprot desničarsko-autoritarnoj orijentaciji, što je u suštini zajedničko za većinu srodnih modela (videti, na primer, Inglehart & Flanagan, 1987; Flanagan & Lee, 2003; Stubager, 2013; Pless, Tromp & Houtman, 2020; Todosijević & Pavlović, 2020). Najkraće rečeno, zapaženo je da je za levičarske partije karakterističan libertarni, postmaterijalistički pogled na svet, dok je autoritarni i materijalistički više rasprostranjen na političkoj desnici.

Stubager (2008, 2009, 2013), na primer, smatra da se na početku 21. veka glavni društveni rasep u razvijenim zemljama pomerio sa klase na obrazovanje. Po tom viđenju, obrazovne razlike se dalje pretvaraju u vrednosti, a to je autoritarno-liberalni ili libertarni rasep, koji je od ključne važnosti za političko ponašanje u savremenom razvijenom svetu. U jednom nedavnom istraživanju podrška za Stubagerov model je utvrđena i u nekoliko postJugoslovenskih država, kao što su Srbija, Hrvatska i Slovenija (Pavlović i dr., 2019).

Slični nalazi o vezi između izbornog opredeljivanja i dimenzije autoritarnosti zabeleženi su i u Srbiji, uprkos velikim socijalnim, ekonomskim, istorijskim razlikama između Srbije i Zapadne Evrope. Partijske preferencije u Srbiji se, prema mnogim ranijim istraživanjima, polarizuju oko dimenzije autoritarnosti naspram liberalnosti. U pojedinim izveštajima autoritarnost se navodi eksplicitno kao važan faktor političkih preferencija (Pantić, 2002, 2003; Pantić & Pavlović, 2009; Mihailović, 1991, 2006; Kuzmanović, 2010).¹ Po sadržaju slične, ali pod različitim imenima, javljaju se dimenzije i konstrukti koji opisuju ključne razlike između pristalica suprotstavljenih političkih tabora kao što su: liberalizam–konzervativizam (Pantić, 2002, 2003; Pantić & Pavlović, 2009), tradicionalizam–modernizam (Pantić, 2002, 2003), podela na liberalno-demokratski nasuprot socijalnacionalnom bloku (Mihailović, 2006). Do sličnih nalaza se došlo i mapiranjem pozicija birača i biračica u višedimenzionalnom prostoru definisanom nekim ključnim dimenzijama, srodnim gore navedenim (Pantić, 2002; Pantić & Pavlović, 2009; Todosijević, 2006, 2013). Politički tabori koje te dimenzije diferenciraju se generalno navode kao liberalni, demokratski i modernistički blok (okupljen oko DS-a i srodnih partija i koalicija), nasuprot konzervativno, nacionalno, tradicionalistički orijentisanim biračima koji, pre svega, inkliniraju ka SPS-u, SNS-u i SRS-u (Mihailović, 2006; Pantić, 2002; Pantić & Pavlović, 2009; Pavlović, 2017; Todosijević, 2006, 2013; Todosijević & Pavlović, 2020). Veza između autoritarnosti i stranačkih preferencija javlja se i u najnovijim istraživanjima (npr., Milivojević, 2022; Jakšić & Kovačević, 2022).

Dakle, postojeća istraživanja jasno ukazuju na značaj stavovsko-vrednosnih varijabli za političko opredeljivanje birača u Srbiji. Međutim, navedeni rezultati dolaze iz istraživanja koja nisu međusobno sinhronizovana kako po metodologiji tako ni po konceptima i teorijskim pristupima na koje se oslanjaju. Kad se takvi rezultati ovako narativno sumiraju, lako je moguće da se javi uticaj subjektivnih faktora kod onog ko sumira te rezultate, te da vidi više ili manje sličnosti među njima nego što bi bilo opravdano. Zbog toga će se u ovom radu na sistematski način pregledati raspoloživi podaci o uticaju individualne autoritarnosti na izorno opredeljivanje u toku prethodne tri decenije (i par godina više).

Razumevanje političke uloge autoritarne orijentacije je važno iz više razloga. Autoritarnost kao dispoziciona varijabla može da pomogne u razumevanju trajnijih karakteristika političkog pogleda na svet i izbornog ponašanja i kako trajnije individualne vezanosti uz određene političke preferencije tako i stabilnosti političkih preferencija tokom vremena. Na širem društvenom planu može da pomogne u razumevanju, na primer, trajne relativne popularnosti desničarskih politika, novog talasa širenjapopulizma ili kolebljivog prihvatanja osnovnih demokratskih normi.

Posebna heuristička vrednost koncepta autoritarnosti je u tome što može da poveže niz različitih faktora koji se obično posmatraju odvojeno u koherentnom obuhvatnijem modelu. Autoritarnost može da se poveže sa ranom socijalizacijom, kao kod originalnih autora (Adorno i dr., 1950), zatim sa ulogom obrazovanja (npr., Stubager, 2013, 2008), klasnim položajem (Lipset, 1959; Napier & Jost, 2008) i opštijim socioekonomskim kontekstom (e.g., Gabennesch, 1972), kao i percepcijom međugrupnih odnosa (na primer, doživljaja pretnje, Feldman & Stenner, 1997; Jarmakowski & Radkiewicz, 2021).

¹ Kuzmanović, na primer, na osnovu istraživanja sprovedenog 2010. godine, zaključuje da autoritarnost „u izvesnoj meri diferencira pristalice različitih stranaka. Najviše su autoritarne pristalice Srpske napredne stranke [...], a najmanje pristalice Demokratske stranke“ (2010: 103). Istina, isti prosečni nivo kao kod potencijalnih glasača DS-a je zabeležen i kod kategorije „Ostali članovi vladajuće koalicije + LDP“.

Opisanom problemu će se pristupiti iz dva ugla. Jedan se odnosi na to kako ispitanici/e danas izveštavaju o tome za koga su glasali na ranijim izborima. Ispitanici/e koji su učestvovali u istraživanju JMS 2022/65 smo pitali za koje partije/kandidate su glasali na najvažnijim izborima prethodnih godina, pri čemu im je takođe zadata i kratka skala autoritarnosti. Drugi pristup je kroz analizu postojećih podataka koji su prikupljeni u ranijim periodima. Deo tih podataka su analizirali raniji istraživači i poslužili su kao osnova za pojedine od gore citiranih rezultata. Međutim, ovde će analize biti sprovedene na konzistentan način, tako da bi se specifična uloga autoritarnosti jasnije videla.

Osnovna hipoteza koja proizilazi iz prethodnog uvoda je jednostavna – pretpostavlja se da dimenzija autoritarnosti značajno diskriminiše glasače/ice najuticajnijih stranaka na srpskoj političkoj sceni od samog početka sadašnjeg multipartizma. Na strani izraženije autoritarne orijentacije bi bile partije konzervativne, etnocentričke i tradicionalističke desnice (SNS, SRS i srodne partije), kao i 'konzervativne levece'² (SPS od 1990. pa do sada). Na drugoj strani, sa relativno nižim prosečnim nivoom autoritarnosti, očekuju se pristalice partija i kandidata liberalnije i demokratske orijentacije (DS i srodne partije, organizacije i pokreti, a posebno organizacije sa radikalnijim i nekonvencionalnim nastupom, na primer Moramo u najskorijem periodu). Što se tiče pristalica manjih partija, o njima je teže steći pouzdanu sliku jer ih je manje među ispitanicima/ama, često nedovoljno da bi se statistički pouzdani zaključci mogli doneti. Opšti prosek glasača/ica i neglasača/ica se očekuje da bude između dve navedene grupe, na taj način svedočeći o polarizaciji političkog prostora po dimenziji autoritarnosti—libertarijanizma.

Metod

Prvi deo rezultata je baziran na podacima prikupljenim u okviru projekta JMS 2022/65. Ovde će se prikazati asocijacije između autoritarnosti i toga kako su ispitanici/e glasali na izborima 2022. godine, kao i na nekima od ranijih ključnih izbora. Fokus je na 'najznačajnijim' izborima koji se mogu smatrati prelomnim ili 'ključnim' u određenim periodima, jer je za takve izbore veća verovatnoća da će učesnici zapamtiti da li su glasali i za koga, nego na izborima koji su bili manjeg političkog značaja.

U drugom delu slede rezultati bazirani na podacima prikupljenim u ranijim istraživanjima koje je sproveo IDN samostalno ili u saradnji sa istraživačima/cama iz drugih institucija. Metodološki detalji istraživanja JMS 2022/65 (uzorak, metod anketiranja, itd) su prikazani u uvodnom poglavlju ovog zbornika. Osnovne metodološke karakteristike drugih istraživanja će biti ukratko prikazane kada budu odgovarajući rezultati prikazivani. Kriterijum za odabir specifičnih istorijskih izbora koji će se uključiti u ove analize je ovde prvenstveno raspoloživost podataka, a to je uslovljeno vremenskom blizinom između određenih izbora i perioda prikupljanja podataka.

² U istraživanjima iz 90-ih godina 20. veka jasno su se ocrtavale dve posebne stavovske ili ideološke dimenzije – socijalistički konzervativizam i desničarski konzervativizam (npr., Todosijević, 2004, 2005, 2006, 2008). Vremenom su se partije koje zastupaju te orijentacije politički približile, ali je nejasno da li su se i te dve orijentacije na nivou stavova građana stopile u jedno ili se i dalje mogu identifikovati kao posebne dimenzije.

Skala autoritarnosti

Ključna nezavisna varijabla je individualna autoritarnost, koja je u istraživanju JMS 2022/65 operacionalizovana skalom od pet pitanja. Taj skup pitanja je korišten u nizu ranijih domaćin istraživanja ali i u inostranstvu (e.g., Todosijević & Enyedi, 2008). Sastoji se od pitanja koja su razvijena još u originalnoj studiji pre 70 godina (Adorno i dr., 1950) i javljaju se i dalje u nizu istraživanja, iako često ne u formi skale kao ovde.³

U sadašnjem istraživanju (JMS 2022/65) pouzdanost skale autoritarnosti je na veoma zadovoljavajućem nivou (Alfa = ,75). U Tabeli 1 su navedeni svi elementi te skale, kao i osnovni pokazatelji njihovih pojedinačnih učinaka u okviru sumirane skale. Vidi se da su svi 'ajtemi' dobro povezani sa skalom u celini, tj. da čine homogenu skalu. Čini se da se posebno ističe ranije pomenuto pitanje o autoritarnom vaspitanju dece (te stoga nije čudno da je upravo to pitanje i uključeno u ESS 10 upitnik).

Tabela 1. Skala autoritarnosti primenjena u istraživanju JMS 2022/65

	Korelacija između stavke i ukupnog skora	Kronbahova alfa bez datog pitanja
Aut1 Većina naših društvenih problema bi se rešila kada bismo se nekako otarasili nemoralnih i poremećenih pojedinaca	,54	,70
Aut2 Najvažnije vrline koje deca treba da nauče jesu poslušnost i poštovanje autoriteta	,58	,69
Aut4 Stanje nemoralna u našem društvu je delom posledica i toga što su i učitelji i roditelji zaboravili da je fizičko kažnjavanje ipak najbolji način vaspitavanja	,52	,71
Aut5 Bilo bi bolje za sve kada bi vlasti cenzurisale štampu filmove, i druge medije, tako da se smeće drži podalje od mladih	,49	,72
Aut6 Ljude je moguće podeliti u dve grupe: na jake i slabe	,49	,72

Rezultati

Asocijacije između autoritarnosti i partijskih preferencija u istraživanju JMS 2022/65

Zavisne varijable: Izborno opredeljenje i partijska identifikacija (PID)

Partijske preferencije na koje ovde obraćamo pažnju su izražene na dva načina: glasačko opredeljenje na prethodnim izborima i kao glasačka namera kada je reč o istraživanjima sprovedenim neposredno pre izbora. U nekim slučajevima, kao dodatno svedočanstvo, prikazaće se i rezultati u pogledu partijske identifikacije.

Glasačko opredeljenje i partijska identifikacija (PID) su blisko povezani indikatori – obično se glasa za partiju/kandidata koja se smatra bliskom (identifikacija). Ipak, radi se

³ Na primer, pitanje u tabeli 1 označeno kao Aut2 („Najvažnije vrline koje deca...“) se javlja i u ESS 10 istraživanju (istraživanje je sprovedeno 2021–2022. godine).

o različitim konceptima. Na izborima često učestvuju koalicije, a predsednički kandidati i kandidatkinje su često podržani od više partija. Zbog toga PID može da predstavlja 'čistiji' stav prema partijama nego opredeljivanje na izborima. S druge strane, na izborima se ponekad glasa za neku stranku iako se nijedna ne doživljava naročito bliskom. Takođe, razlozi za izbornu apstinenciju nisu jednaki kao i razlozi za nepostojanje partijske identifikacije. Najupečatljiviji primer je plansko bojkotovanje izbora, kada neučešće na izborima može da bude znak izrazitije partijske identifikacije.

Ovde takođe ne obraćamo pažnju na stepen simpatija prema političkim partijama (tipično u formi 'termometar skale' i slično). Prednost te operacionalizacije je to što tu svi ispitanici/e izražavaju stav prema svakoj (relevantnoj) partiji, što može da bude prednost za određene vrste analiza. Međutim, glasanje na izborima, kao normativno ključni akt reprezentativne demokratije koji je dostupan svim članovima političke zajednice, diskretan je izbor između raspoloživih alternativa, te se zbog toga ovde fokusiramo na odgovarajuće varijable/operacionalizacije partijskih preferencija.

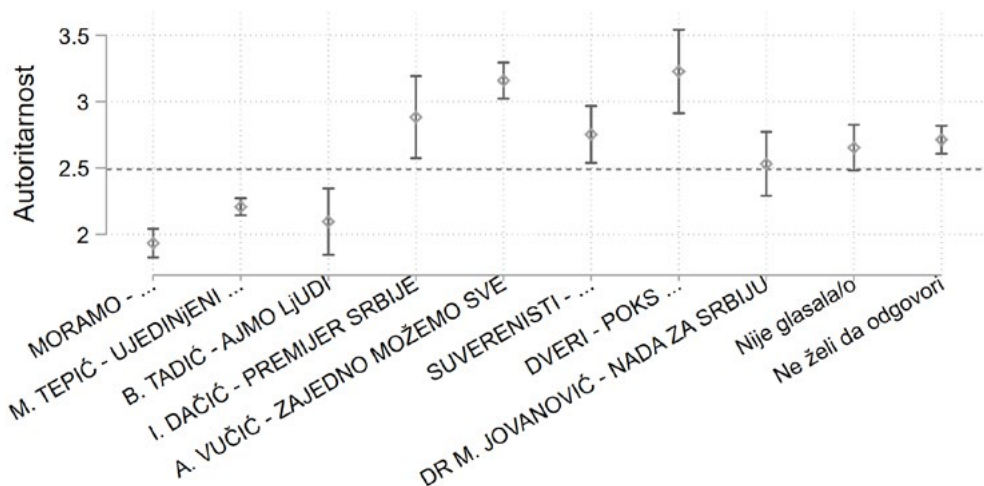
Autoritarnost i partijske preferencije, 2022.

Parlamentarni izbori, 2022.

Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti, zajedno sa intervalima poverenja, kod glasača/ica različitih izbornih lista na parlamentarnim izborima 2022. godine, prikazani su na grafikonu 1.⁴ Najviši skorovi su zabeleženi kod glasača/ica SNS-a i njihovih koalicionih partnera (SPS, lista 'Dačić – Premijer Srbije'), kao i drugih partija desne, nacionalne orijentacije (Zavetnici, Dveri). Prosečni skor je sličan kod glasača/ica svih tih partija i nijedna od njih se ne razlikuje značajno od proseka za glasače/ice SNS-a.

Statistički značajno niže prosečne skorove u poređenju sa onima kod SNS imaju glasači partija koje bismo mogli okarakterisati kao 'demokratska desnica'. To su glasači/ce liste „M. Jovanović – Nada za Srbiju” i Suverenisti. Na tom nivou je i prosečan skor onih koji nisu želeli da odgovore na pitanje o glasanju na tim izborima kao i izborni apstinenti/kinje. Treću grupu izbornih aktera čine liste koje pripadaju onome što se naziva demokratska ili liberalna opozicija. Tu su oni i one koji su glasali za listu predvođenu Marinikom Tepić, zatim za listu predvođenu Borisom Tadićem i lista Moramo. Pri tome, glasači/ce liste Moramo imaju statistički značajno niži skor od onih koji su glasali za koalicionu listu Marinike Tepić.

⁴ Razlike između grupa su statistički značajne kada se intervali poverenja ne prekrivaju međusobno. Intervali poverenja su generalno širi gde je broj ispitanika/ca u grupi manji (i gde je varijansa unutar grupe veća, naravno).

Glasanje na parlamentarnim izborima 2022.

Aritmetičke sredine i intervali poverenja (95%).

Izvor: JMS2022/65

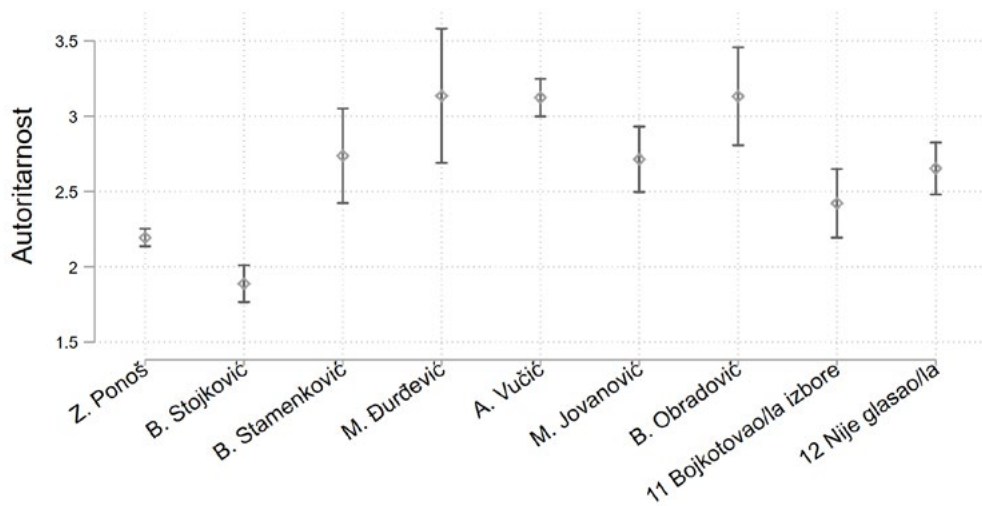
Isprekidana horizontalna linija označava prosečnu vrednost na celokupnom uzorku.

Grafikon 1. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača/ica različitih izbornih lista na parlamentarnim izborima 2022. godine

Dakle, može da se zaključi da je autoritarnost varijabla koja značajno diskriminiše glasače i glasačice koji su učestvovali na parlamentarnim izborima 2022. godine. Diskriminacija se donekle odnosi na pojedinačne partije, ali prvenstveno na politički i ideološki specifične grupe partija. Partije koje čine sadašnju vlast ili su bliske njoj (SNS, SPS, Zavetnici) imaju najviše skorove, slično kao i partije nacionalne desnice (Dveri). Najniže skorove imaju predstavnici tzv. liberalne opozicije, pri čemu najniži skor ima grupa sa najmlađim članstvom i nekonvencionalnim nastupom (Moramo). Partije umerene ili demokratske desnice su po prosečnom nivou autoritarnosti svojih glasača između ove dve grupe izbornih aktera i blizu opšteg proseka, označenog isprekidanom horizontalnom linijom na grafikonu, gde se uklapaju i oni koji nisu glasali ili ne žele da izraze svoje glasačko opredeljenje. Dakle, ovi rezultati su u potpunosti saglasni sa očekivanjima – tj. opštom polaznom hipotezom.

Predsednički izbori 2022.

Rezultati, s obzirom na predsedničke izbore 2022. godine, prikazani na grafikonu 2 su vrlo slični prethodnima. Najviše prosečne skorove imaju oni koji su glasali za kandidata koalicije formirane oko SNS-a (A. Vučić), a po nivou autoritarnosti se opet ne razlikuju glasači i glasačice koji su podržali Boška Obradovića ili Milicu Đurđević Stamenkovski. Najniži nivo autoritarnosti je zabeležen kod glasača/ica koji su podržali B. Stojković, a nešto viši prosečni skor karakteriše one koji su svoj glas poverili Z. Ponošu. Ostale kategorije (demokratska desnica, apstinenti/kinje, oni/e koji ne žele da odgovore) su generalno između ta dva ekstrema, dakle, oko opšteg proseka.

Glasanje na predsedničkim izborima 2022.

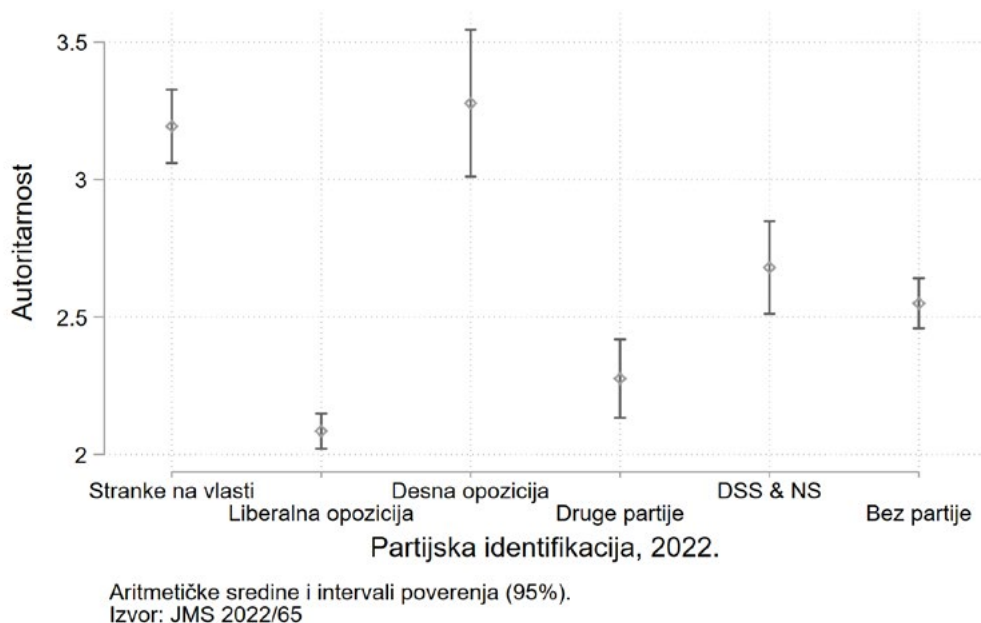
Aritmetičke sredine i intervali poverenja (95%).
Izvor: JMS 2022/65.

Grafikon 2. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica različitih kandidata na predsedničkim izborima 2022. Na grafikonu su navedena imena kandidatkinja i kandidata, bez naziva predlagača

Partijska identifikacija, 2022.

Još jasnija slika može da se vidi kad se analizira partijska identifikacija. Partijska identifikacija je ovde operacionalizovana u potpunosti u duhu Mičigenske škole, kao odgovor na pitanje o tome da li ispitanik/ca oseća da mu/joj je neka partija „naročito bliska“. Oni koji su odgovorili da im nijedna partija nije bliska su grupisani pod imenom „Bez partije“. Oni koji su naveli da im je blizak SNS ili neka druga partija koja učestvuje u sadašnjoj vlasti su kategorisani kao „Partije na vlasti“. „Desna opozicija“ su oni kojima su bliske stranke Dveri, Zavetnici, POKS. „Liberalna opozicija“ su pristalice stranaka kao što su DS, Moramo i SSP. U kategoriju „Druge partije“ spadaju oni i one koji su naveli stranke koje se ne mogu grupisati u preostale kategorije, kao što su, na primer, manjinske stranke.

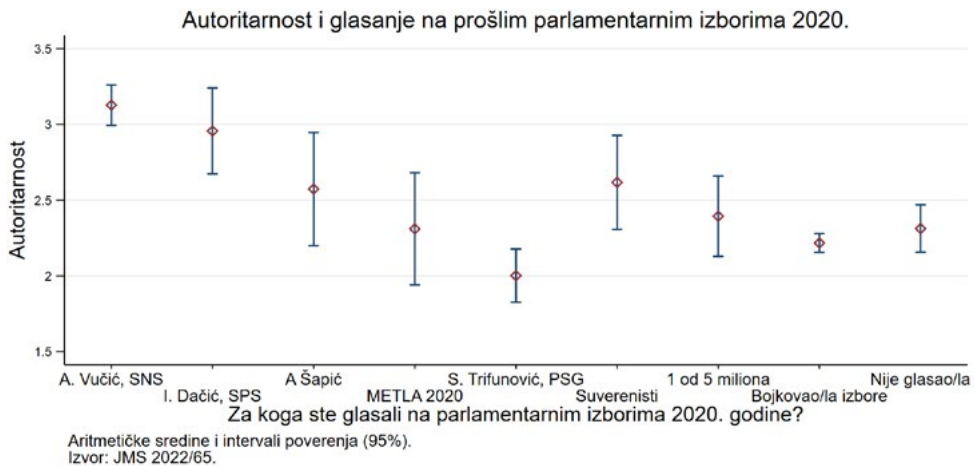
Grafikon 3 pokazuje ono što je viđeno na prethodna dva grafikona ali još jasnije. Partijska scena Srbije je u 2022. godini bila vrlo jasno izdiferencirana na osnovu prosečnog nivoa na skali autoritarnosti. Na jednom ekstremu su simpatizeri/ke partija na vlasti (prvenstveno SNS-a), a na drugoj pristalice tzv. liberalne opozicije. Između su oni kojima nijedna partija nije bliska, a donekle i umerena desna opozicija.

Grafikon 3. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti i partijska identifikacija, 2022.

Parlamentarni izbori, 2020.

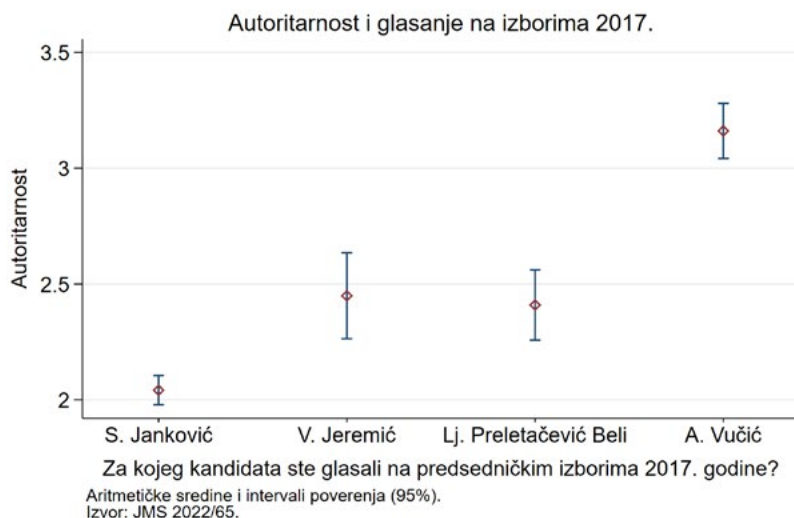
Ispitanicima/ama je takođe postavljeno i pitanje o glasanju na parlamentarnim izborima održanim 21. juna 2020. godine. Partijska 'ponuda' je na tim izborima bila nešto kompleksnija i fragmentisanija nego 2022. godine, što se i vidi na grafikonu 4. Štaviše, neke od opozicionih partija i organizacija su bojktovala te izbore. Uprkos razlikama, povezanost glasačkog opredeljenja sa nivoom autoritarnosti je slična kao i dve godine ranije. Najviši skorovi su zabeleženi kod onih koji/e su glasali za SNS i SPS. Glasaci/ce liste predvođene A. Šapićem imaju nešto niži prosečni skor i ta razlika je statistički značajna (tada predvodnik te liste još nije bio član SNS-a). Zapravo, glasači/ice svih partija, osim SPS-a, imaju statistički značajno niže prosečne skorove u poređenju sa SNS glasačima/cama. Među njima, najniži prosečni skorovi karakterišu glasače/ice liste koju je predvodio S. Trifunović (podržan od PSG itd). Slično niske skorove vidimo i kod onih koji su bojktovali izbore i koji nisu izašli na izbore, ali ne navode da je razlog bojkot. Razlike između ovih grupa nisu međusobno statistički značajne. Dakle, slično diferencirana slika partijske scene prema nivou autoritarnosti glasača je zabeležena i u vezi sa izborima 2020. godine.

Grafikon 4. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica odabranih stranaka i izbornih lista na parlamentarnim izborima 2022. godine. Na grafikonu su navedene partijske skraćenice i/ili mena partijskih vođa

Predsednički izbori 2017.

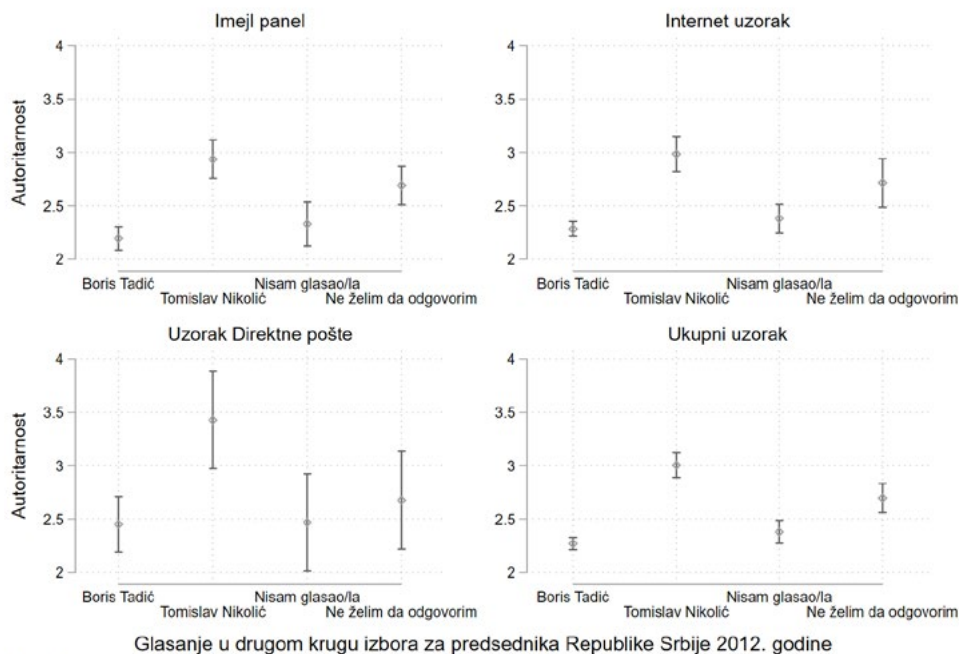
Kada se ispitanici/e grupišu na osnovu prisećanja za koga su glasali na predsedničkim izborima 2017. godine, dobiju se rezultati prikazani na grafikonu 5. Jedna od karakteristika tih izbora je bila kandidovanje nezavisnog kandidata koji je nastupao pod imenom Ljubiša Preletačević Beli (pravo ime mu je Luka Maksimović). Radi se o kandidatu sa šaljivim, sarkastičnim nastupom, usmerenom na parodiju partijske politike u Srbiji. Međutim, slika suprotstavljenih političkih blokova po dimenziji autoritarnosti nije narušena. Na jednoj strani su glasači kandidata A. Vučića, a na drugoj glasači nominalno nezavisnog kandidata, ali podržanog od strane partija i organizacija liberalne opozicije, Saše Jankovića. Oko proseka se nalaze glasači Vuka Jeremića i Belog.

Grafikon 5. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica različitih kandidata na predsedničkim izborima 2017. godine

Predsednički izbori 2012.

Kako je bilo na predsedničkim izborima 2012. godine, kada je došlo do smene ne samo partije na vlasti nego promene šire ideološke i političke orijentacije vlasti? Prema sećanju naših ispitanika/ca u vezi sa tim za koga su tada glasali i njihovih skorova na skali autoritarnosti, vidi se da je i tada postojala značajna razlika između suprotstavljenih političkih tabora. Grafikon 6 prikazuje te rezultate. Pri tome, ukupan uzorak je podeljen na tri glavna poduzorka studije JMS 2022/65, radi metodološke provere.

Aritmetičke sredine i intervale poverenja (95%).
Izvor: JMS 2022/65. Ponder: W2.

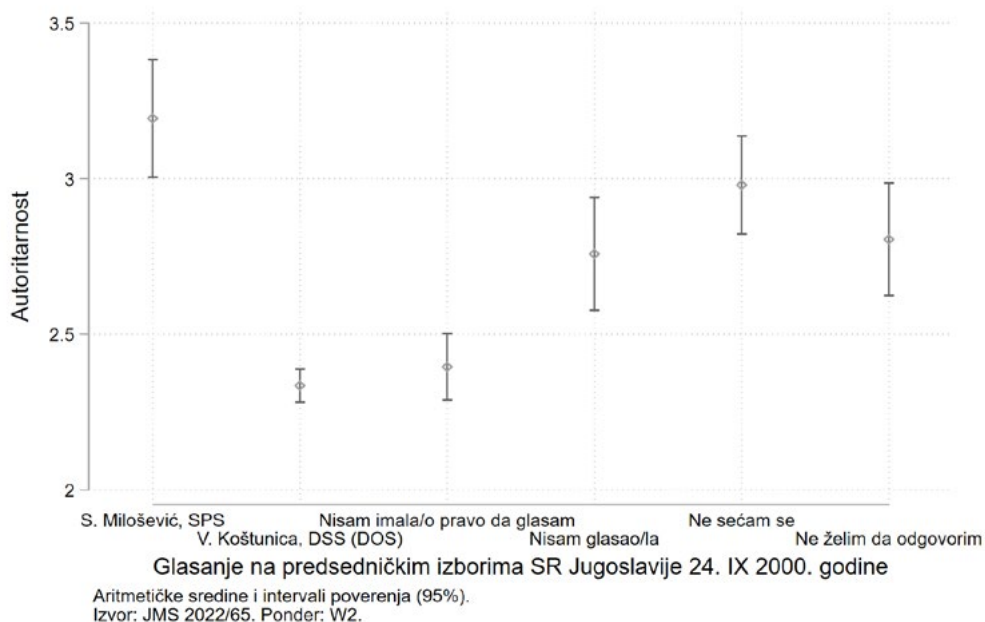
Grafikon 6. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica odabranih kandidata na predsedničkim izborima 2012. godine, posebno prikazani na tri poduzorka

I pre deset godina, na tim prelomnim izborima, razlike u nivou autoritarnosti su karakterisale glasače/ice koji su podržali kandidate Tadića i Nikolića (prikazani su rezultati u vezi sa drugim krugom predsedničkih izbora). Na grafikonu takođe vidimo da bi se isti zaključak doneo o razlici između glasača Borisa Tadića (tada predsednik DS-a) i Tomislava Nikolića (SNS), bez obzira koji od glavnih poduzoraka bismo posmatrali.

Predsednički izbori 2000.

Predsednički izbori 2000. godine sigurno nisu bili manje prelomni nego oni 2012. godine. Svakako ih je karakterisala vrlo visoka polarizacija i politička tenzija (nasilne demonstracije, konflikti). Rezultati koje prikazuje grafikon 7 ukazuju da ni na tim izborima diferencijacija po dimenziji autoritarnosti nije bila manje izražena nego na izborima tokom narednih dvadeset godina. Prosečni nivo autoritarnosti kod onih koji su tada glasali za

V. Koštunicu (podržanog od strane koalicije DOS) nesumnjivo je niži nego kod onih koji su podržali tadašnjeg predsednika S. Miloševića. Kada se uzmu u obzir sve kategorije prikazane na grafikonu, vidi se ne samo da su razlike između podržavalaca ta dva politička tabora velike i značajne nego i da su to polarizovane pozicije u odnosu na šire građanstvo. Apstinenti, oni koji ne žele da odgovore, ili se ne sećaju, svi su u proseku između glasača/ica ova dva politička protivnika.

Grafikon 7. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica različitih kandidata na predsedničkim izborima 2000. godine

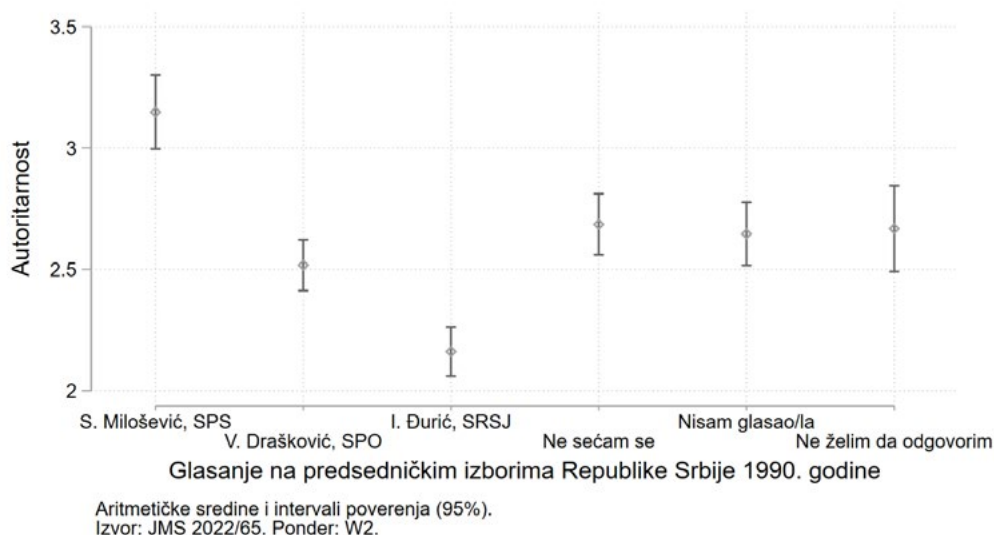
Učesće na protestima 1996. i na Predsedničkim izborima 1990.

Jedan od najinteresantnijih političkih događaja tokom 90-ih su građanski protesti koji su održavani tokom 1996. godine, povodom nepriznavanja rezultata lokalnih izbora od strane tadašnje vlasti (na čelu sa SPS-om). Kao što bi se moglo očekivati, zabeležene su izrazite (i statistički značajne) razlike između onih koji su podržavali te proteste i onih koji nisu. Ove druge karakterise značajno viši prosečni nivo autoritarnosti (ovaj put bez grafičke prezentacije).

Preostaje još pitanje da li je autoritarnost bila značajan faktor pri glasačkom opredeljivanju na samom početku obnovljenog višestranačja u Srbiji? S obzirom na novost koju su višestranački izbori predstavljali za tadašnje potencijalne glasače, naviknute na jednopartijske ili bezpartijske izbore, moglo bi se očekivati da su neki drugi faktori igrali važniju ulogu u svrstavanju tadašnjih glasača/ica.

Grafikon 8 pokazuje da je već tada diferencijacija u pogledu autoritarnosti bila uočljiva. Najviši prosečni skor je zabeležen kod glasača/ica koji su podržali kandidata SPS-a (preimenovanog Saveza komunista Srbije). Statistički značajno niži skor karakteriše glasače/

ice koji su podržali tada najpopularnijeg opozicionog kandidata Vuka Draškovića i SPO. Sličan prosečni nivo na skali autoritarnosti je zabeležen i kod 'nepartijskih' kategorija – onih koji nisu glasali, ne sećaju se ili ne žele da odgovore. Konačno, najniži prosečni skor karakteriše glasače koji su podržali kandidata Saveza reformskih snaga Jugoslavije, Ivana Đurića.⁵ Ovde, dakle, možemo da zapazimo sličnost sa rezultatima koji se odnose na period od tri decenije kasnije. Naime, pokazalo se da nacionalistička opozicija (kada je u formi demokratskog izazivača autoritarne vlasti) pronalazi podršku koju odlikuje relativno niži nivo autoritarnosti u poređenju sa onima koji podržavaju autoritarnu vlast (tada SPS, sada SNS i SPS), ali i nešto viši nivo kada se poredi sa glasačima/cama koji podržavaju liberalnu ideološku orijentaciju.

Grafikon 8. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica različitih kandidata na predsedničkim izborima 1990. godine

Asocijacije između autoritarnosti i partijskih preferencija u ranijim istraživanjima

Do sada izneti rezultati daju prilično uniformnu sliku o ulozi autoritarnosti u individualnom partijskom opredeljivanju. Međutim, ono što se opravdano može zameriti je da se prikazani rezultati odnose na odgovore istih ispitanika, baziranih na njihovom sećanju o tome za koga su glasali na ranijim izborima. Sećanje, naravno, nije nepogrešivo. Moguće je da sadašnje preferencije utiču na sećanje o prošlim događajima. To bi svakako uticalo na izraženiju uniformnost u rezultatima. Takođe, ako je uzorak pristrasan i uključuje relativno više osoba koje su zainteresovane za politiku i imaju možda jasnija i čvršća politička opredeljenja (bez obzira na političke preferencije), takav uzorak bi opet proizveo uniformnije rezultate.

⁵ O relativnoj brojnosti podrške koju su uživali navedeni kandidati govore rezultati na tim izborima. Kandidat SPS-a je osvojio blizu 68% glasova, Vuk Drašković je osvojio 17% glasova, a Ivan Đurić nešto manje od 6%.

Kao vid kontrole pristrasnosti uzorka, rezultati u vezi sa izborima iz 2012. godine su prikazani odvojeno za različite poduzorke. Pokazalo se da bi zaključci bili isti i da je analiziran bilo koji od ta tri poduzorka (imejl panel, internet uzorak i direktna pošta). To svedoči o tome da eventualne pristrasnosti usled specifičnih postupaka regrutacije ispitanika/ca nisu uticale na utvrđivanje povezanosti između autoritarnosti i izborne orijentacije. Iste procene na odvojenim poduzorcima su sprovedene i u preostalim analizama iz studije JMS 2022/65, ali nisu ovde prikazane zbog uštede prostora.

Ipak, nikakva provera samih podataka ne može da zameni analizu podataka koji bi bili prikupljeni u vreme samih izbora na koje se ti rezultati odnose. U narednim odeljcima prikazujemo upravo takve rezultate – na podacima prikupljenim u vreme održavanja relevantnih izbora, na nezavisnim uzorcima.

Evropsko društveno istraživanje, 10. runda (ESS 10, 2021–22. godina)

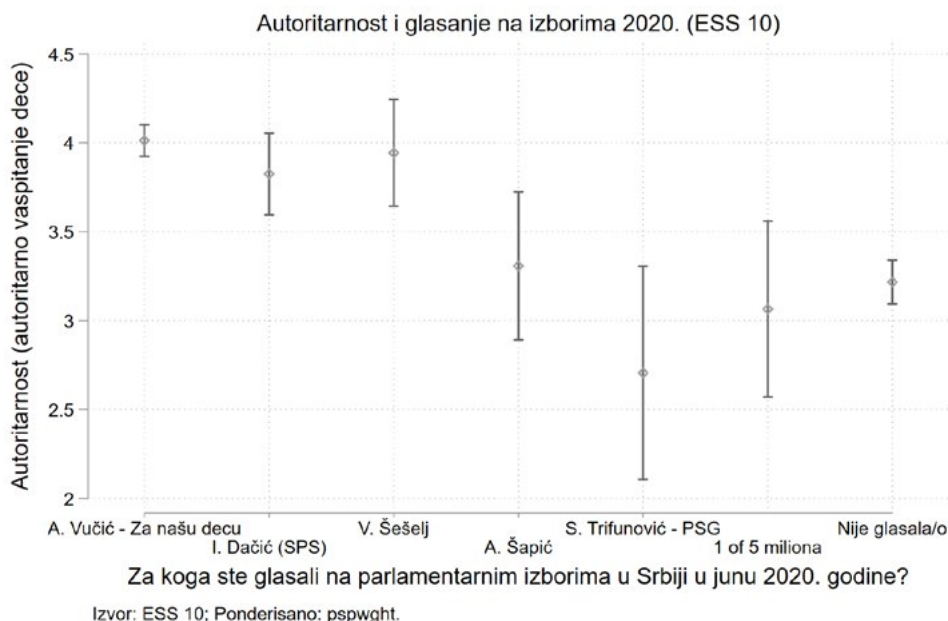
Podaci iz Evropskog društvenog istraživanja (European Social Survey, ESS) spadaju u najkvalitetnije podatke o javnom mnjenju koji postoje za Srbiju. Deseta runda Evropskog društvenog istraživanja je u Srbiji sprovedena krajem 2021. i početkom 2022. godine.⁶ Slučajni uzorak domaćinstava je pribavljen od Republičkog zavoda za statistiku (RZS). Ispitanici/e su regrutovani dostavljanjem poziva putem pošte, a upitnik su mogli da popune bilo onlajn bilo da zatraže štampani upitnik.

Ovde će biti predstavljeni rezultati u vezi sa pitanjem o glasanju na parlamentarnim izborima održanim 21. juna 2020. Izbori su održani u ranom periodu pandemije virusa korona. Zbog toga, kao i zbog neadekvatnih izbornih uslova, znatan deo liberalno orijentisanih opozicionih partija i pokreta je bojkotovao izbore.

Što se tiče autoritarno-liberalnog (ili libertarnog) raskola zapaženog u podacima iz studije JMS 2022/65, on se javlja i u ovoj metodološki vrlo rigoroznoj studiji (Grafikon 9). Na liberalnoj strani se nalaze glasači/ce Pokreta slobodnih građana, tada predvođenih glumcem S. Trifunovićem, kao i onih koji/e su birali listu „1 od 5 Miliona“. Zbog bojkota izbora vidimo da je kategorija „Nije glasala/o“ pomerena ka nižim vrednostima na skali autoritarnosti.

Interesantno je zapaziti da se tada glasači/ce koji su se opredelili za listu A. Šapića nalaze oko ukupnog proseka, i to statistički značajno niže na dimenziji autoritarnosti u poređenju sa glasačima SNS-a. Pored toga što je ista konfiguracija zapažena i na studiji JMS 2022/65 (na neprobabilističkom uzorku i sa drugačijom operacionalizacijom dimenzije autoritarnosti), jasno je da je ta lista bila privlačna za one glasače koji se nalaze između liberalnog i autoritarnog pola u Srbiji. To je, naravno, bilo pre nego što se stranka A. Šapića spojila sa SNS-om (u maju, 2021). Na isti generalni zaključak ukazuje i analiza ESS 10 podataka sa varijablom partijske identifikacije, ali zbog uštede prostora ovde detalji nisu prikazani.

⁶ ESS je akademsko, međunarodno istraživanje javnog mnjenja koje se sprovodi svake dve godine u Evropi od 2001. godine. Istraživanje se bavi stavovima, mišljenjima i ponašanjem različitih kategorija stanovništva u više od trideset zemalja. Više o ESS projektu, kao i javno dostupni podaci mogu se pronaći na internet stranici <https://www.europeansocialsurvey.org/>.

Grafikon 9. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica različitih stranaka i izbornih lista na parlamentarnim izborima 2020. godine (ESS 10 podaci)

Evropsko društveno istraživanje, 9. runda (ESS 9, 2018, godina)

Deveta runda ESS istraživanja u Srbiji je sprovedena tokom 2018. godine, metodom anketiranja licem u lice uz pomoć elektronskog upitnika (CAPI metod), na reprezentativnom uzorku ispitanika/ca, odabranih na osnovu uzorka adresa domaćinstava selekcionisanih metodom slučajnog izbora od strane RZS. Pitanje o glasanju na prethodnim izborima je ovako glasilo: „Za koga ste glasali na parlamentarnim izborima u aprilu 2016. godine?“

Primenjeni upitnik nije uključio skalu autoritarnosti. Međutim, u upitnik je bila uključena Švarcova skala vrednosti (npr. Schwartz, 1992; Pavlović, 2021). Ta skala se sastoji od 21. pitanja. Svako pitanje se sastoji od dve rečenice koje daju opis ličnosti s obzirom na to šta je toj osobi važno. Odgovara se na šestostepenoj skali, gde ispitanik/ca odgovara u kojoj meri taj opis njoj/njemu odgovara.

Na primer:

Tradicija mu je važna. Trudi se da sledi verske običaje ili običaje svoje porodice.

Veoma je nalik meni	Nalik je meni	Donekle je nalik meni	Pomalo je nalik meni	Nije nalik meni	Uopšte nije nalik meni	(Odbija da odgovori)	(Ne zna)
1	2	3	4	5	6	7	8

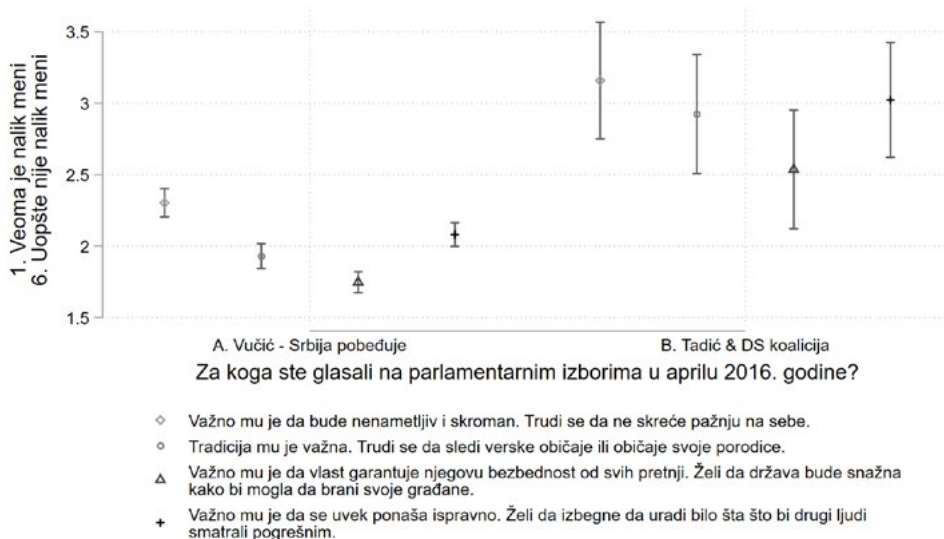
Nekoliko pitanja iz te skale vrednosti mogu da se iskoriste kao indikatori autoritarnosti (kao indikatori subdimenzija autoritarnosti – autoritarne submisivnosti, konvencionalizma, tradicionalizma). Pored gore navedenog pitanja, u indikator autoritarnosti za potrebe ove analize uključeni su i sledeći opisi:

- *Važno mu je da bude nenametljiv i skroman. Trudi se da ne skreće pažnju na sebe.*
- *Važno mu je da vlast garantuje njegovu bezbednost od svih pretnji. Želi da država bude snažna kako bi mogla da brani svoje građane.*
- *Važno mu je da se uvek ponaša ispravno. Želi da izbegne da uradi bilo šta što bi drugi ljudi smatrali pogrešnim.*

Ovaj pristup merenju autoritarne orijentacije odstupa od onog primenjenog u drugim analizama prikazanim u ovom radu. Razlog za uključivanje u ovakve analize je u tome da se problemu povezanosti autoritarnosti i izbornog ponašanja pristupi na metodološki širi način, kroz operacionalizaciju autoritarnog pogleda na svet na jedan drugačiji način. Ovde se radi o varijablama koje predstavljaju apstraktnije vrednosne orijentacije, koje se manje odnose na politički domen nego neki od indikatora političke autoritarnosti, a takođe se razlikuju od koncepta osobine ličnosti iz izvornog modela Adorna i saradnika (Adorno i dr., 1950).

Prevremeni parlamentarni izbori održani aprila 2016. godine su bili karakteristični po relativno niskoj kompetitivnosti. Glavne neizvesnosti su bile oko toga da li će SNS osvojiti apsolutnu većinu u parlamentu i koje opozicione liste će prekoračiti izborni prag. Naravno, sve u kontekstu nefer izbornih uslova, kao što je poznato. Rezultat izbora je bio u skladu sa time: tri liste sa najvećim procentom glasova su sve politički i ideološki međusobno bliske, predvođene SNS-om, SPS-om i SRS-om. Liberalna opozicija je nastupila, kako se to kaže, 'u dve kolone', jedna formirana oko DS-a (nosilac izborne liste beše B. Pajtić), a druga gde je nosilac liste bio Boris Tadić (uključujući SDS, LDP, LSV).

Grafikon 10 prikazuje prosečne vrednosti na indikatorima autoritarne vrednosne orijentacije kod onih koji su glasali za listu predvođenu SNS-om i onih koji su glasali za liste liberalne opozicije. Koalicije formirane oko Borisa Tadića i oko DS-a su prikazane kao jedna kategorija zbog malog broja ispitanika/ca u uzorku koji su glasali/e za te liste, a i zbog njihove slične ideološke orijentacije. Na tim prevremenim izborima, uz prilično nisku izlaznost (56%), te dve izborne liste su osvojile tek nešto više od 11% glasova.

Izvor: ESS 9; 95% intervali poverenja. Ponder: pspwght.

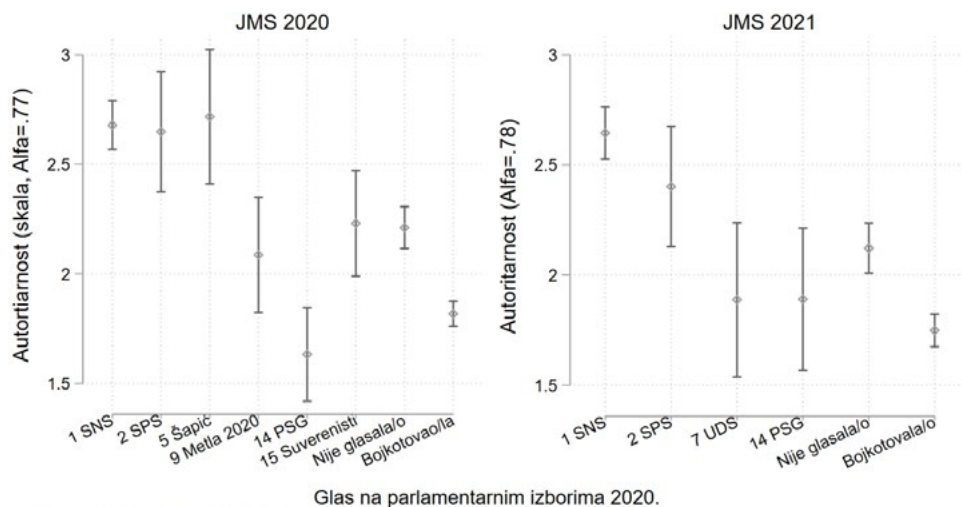
Grafikon 10. Prosečne vrednosti na indikatorima autoritarnosti iz Švarcove skale vrednosnih orijentacija kod glasača i glasačica različitih stranaka na parlamentarnim izborima 1990. godine

I ovi rezultati, kroz drugačiju definiciju autoritarne orijentacije, ukazuju da se radi o dimenziji koja dosledno razlikuje pristalice glavnih političkih tabora u Srbiji. Konvencionalizam, tradicionalizam, submisivnost, kao elementi šire autoritarne orijentacije su značajno više zastupljeni među glasačima/cama liste formirane oko SNS-a, nego među onima koji su podržali dve navedene liste iz tabora liberalne opozicije.

Ranija istraživanja IDN-a – parlamentarni izbori 21. juna 2020. godine

Parlamentarni izbori 2020. godine su pokriveni i sa dve posebne IDN studije – JMS 2020 kao i JMS 2021. Obe studije su bazirane na nezavisnim prigodnim uzorcima, koristeći kombinovane metode regrutacije ispitanika/ca slično kao i JMS 2022/65.

Rezultati proizišli iz ove dve metodološki vrlo slične studije (identične skale autoritarnosti) su vrlo slični i u skladu sa svime do sada prikazanim. Grafikon 11 pokazuje da se na strani relativno više autoritarnosti nalazi prosek glasača SNS-a i SPS-a. Prema rezultatima ankete JMS 2020, tu je bilo i glasačko telo A. Šapića.⁷ Na strani relativno niže prosečne autoritarnosti su oni predstavnici liberalne opozicije koji su učestvovali na izborima – UDS (Ujedinjena demokratska Srbija) i PSG (sa S. Trifunovićem kao nosiocem liste), kao i oni koji su naveli da su bojkotovali te izbore. I ovi rezultati pokazuju da se glasači/ce stranaka Suverenisti i tadašnje koalicije Metla 2020 prema prosečnim skorovima na skali autoritarnosti nalaze oko opšteg proseka.

Grafikon 11. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica različitih stranaka na parlamentarnim izborima 2020. godine (u dve nezavisne ankete)

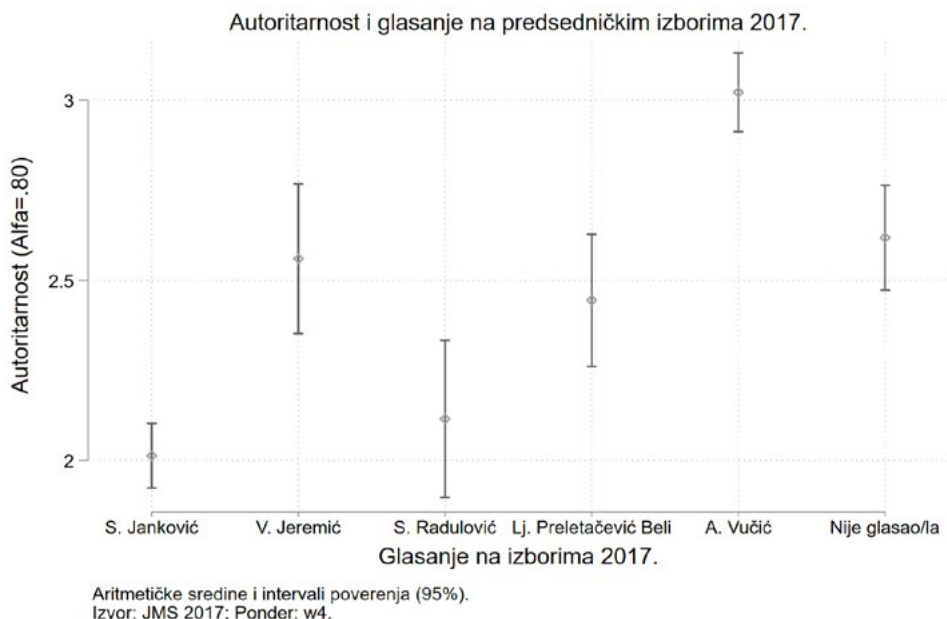
⁷ Prema rezultatima studije ESS 10, kao i prema sećanjima iz studije JMS 2022/65, glasači/ice koji/e su podržali/e A. Šapića su pokazali nešto niži prosečni skor u odnosu na SNS glasače (ali ne i u odnosu na SPS glasače/ice). U svakom slučaju, to glasačko telo se u tom periodu nalazilo bliže autoritarnoj nego liberalnoj strani.

Ovde još treba istaći da su utvrđene statistički značajne razlike između onih koji nisu glasali na tim izborima zbog bojkota i onih koji nisu glasali iz drugih razloga. Ovi drugi su po prosečnom skor na skali autoritarnosti bliski proseku ukupnog uzorka, dok je prosek onih koji su bojkotovali izbore niži i blizak liberalnoj opoziciji.

Ranija istraživanja IDN-a – JMS 2017.

Godine 2017. sprovedeno je prvo istraživanje javnog mnjenja na IDN-ovom imejl panelu. Da ponovimo, radi se o neprobabilističkom panelu koji je poslužio i kao osnova za uzorke u kasnijim IDN istraživanjima gde je to navedeno (u ovom radu se navode onlajn istraživanja JMS 2017, JMS 2020, JMS 2021, JMS 2022/65).

Ta anketa je sprovedena neposredno nakon predsedničkih izbora 2. aprila 2017. godine. Na grafikonu 12 ponavlja se slika viđena na prethodnim stranicama. Glasači koji su podržali kandidata SNS-a A. Vučića pokazuju najviši prosečni skor na skali autoritarnosti, dok su na drugom polu glasači koji su podržali kandidata S. Jankovića iz Pokreta slobodnih građana, kao i glasači S. Radulovića. Relativno niži skorovi su zabeleženi kod glasača nekonvencionalnog kandidata Luke Maksimovića (poznat i kao Preletačević, Beli), te Vuka Jeremića, a takođe i izborni apstinenti.⁸ Uglavnom, rezultati su vrlo bliski rezultatima baziranih na sećanjima ispitanika/ca iz ankete JMS 2022/65, prikazanim ranije.

Grafikon 12. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica različitih stranaka na predsedničkim izborima 2017. godine

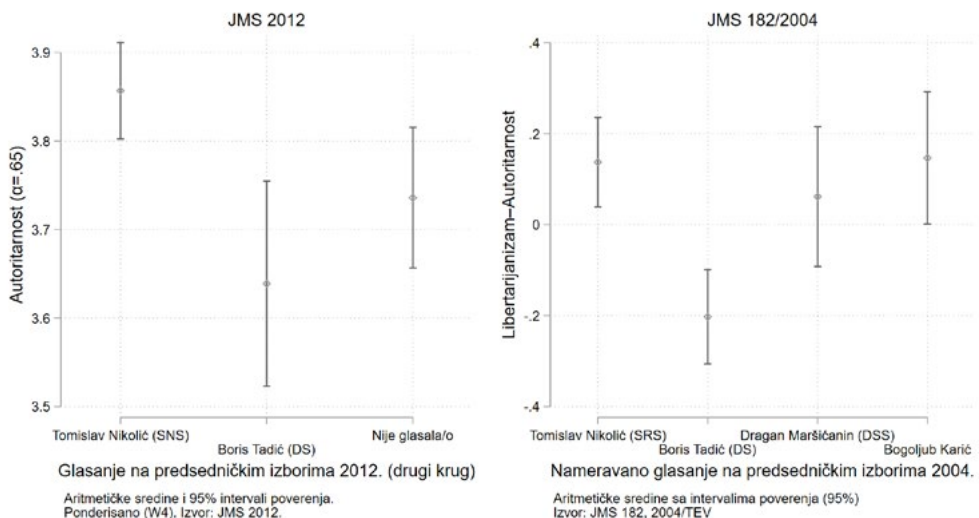
⁸ Ovaj i slični grafikonu ne prikazuju rezultate za sve kandidate/partije, nego samo za one sa dovoljnim brojem ispitanika u uzorku.

Ranija istraživanja IDN-a – JMS 2012. i JMS 182/2004.

U ovom poglavlju prikazujemo zajedno rezultate koji se odnose na izbore održane 2012. godine i one održane 2004. godine. Karakteristično za te izbore je to da je u vreme održavanja istih na vlasti bila koalicija predvođena DS-om i srodnim partijama, istina uz učešće SPS-a. Ovo je važno zbog toga što bi se u tim uslovima moglo očekivati da će prosečni nivo autoritarnosti biti povišen zbog priliva podrške glasača koji su ranije podržavali druge opcije ili nisu učestvovali na izborima. S druge strane, razlike između suprotstavljenih tabora ne bi morale da se smanje, jer se može pretpostaviti da bi oni glasači/ce sa izraženijom autoritarnom orijentacijom bili manje skloni da se priključe partijama liberalnije orijentacije, pa makar one bile na vlasti (mada, očekuje se da će autoritarne osobe vlast sama po sebi privlačiti).

Nakon izbora 2012. godine, istraživači IDN-a su sproveli istraživanje javnog mnjenja tradicionalnom metodom anketiranja licem u lice, na nacionalnom probabilističkom uzorku (CAPI metod). U ovo istraživanje je takođe bila uključena skala autoritarnosti kao i u ranije navedenim IDN anketama (ovaj put skala se sastojala od 6 pitanja).

Na levom panelu grafikona 13 prikazani su rezultati s obzirom na ishod drugog kruga predsedničkih izbora 2012. godine. Glasaci koji su podržali kandidata Tomislava Nikolića, ispred koalicije formirane oko SNS-a i SPS-a, pokazali su značajno viši prosečni nivo autoritarnosti u poređenju sa glasačima protivkandidata Borisa Tadića, podržanog od strane DS-a i srodnih partija. Izborni apstinenti i ovde imaju značajno niži prosečni nivo autoritarnosti u poređenju sa kandidatom Nikolićem. Dakle, javlja se očekivana razlika između glavnih političkih tabora i u momentu kada je liberalna politička opcija bila na vlasti, iako je razlika u apsolutnom iznosu manja nego u drugim periodima).⁹

Grafikon 13. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica različitih stranaka na predsedničkim izborima 2012. i 2004. godine (dve nezavisne)

⁹ Opseg skale primenjene u istraživanju iz 2012. je od 1 do 6, a u kasnijim IDN onlajn anketama uključujući JMS 2022/65 je od 1 do 5.

Rezultati na osnovu istraživanja JMS 182/2004. se odnose na predsedničke izbore održane 13. i 27. juna 2004. godine. Tada je na izborima pobedio Boris Tadić (DS) u drugom krugu sa 54% osvojenih glasova. Važno je napomenuti da ga je u drugom krugu podržao B. Karić, koji je u prvom krugu bio treći, sa 18% glasova. U prvom krugu kandidat sa najvećim procentom osvojenih glasova (oko 31%) je bio Tomislav Nikolić (SRS). Izbore je takođe karakterisala niska izlaznost (48%) i bojkot pojedinih političkih aktera. Na drugom panelu grafikona 13 su prikazani rezultati s obzirom na prvi krug glasanja.¹⁰ Zaključak je jasan i očekivan: najniži prosečni skor je zabeležen kod glasača/ica koji su podržali kandidata liberalne orijentacije. Proseci glasača preostala tri najpopularnija kandidata su svi značajno viši.

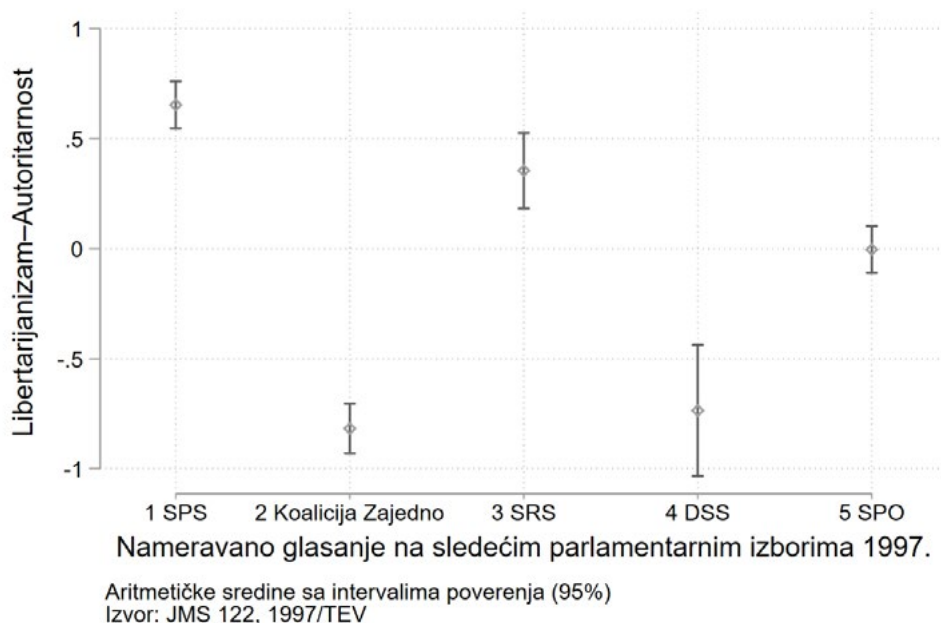
U drugom krugu kandidat B. Tadić je pobedio uz podršku B. Karića. Tu bi bilo interesantno da se vidi da li će liberalni kandidat, čija je stranka na vlasti u vreme izbora i koji je dobio podršku kandidata čije je biračko telo sklonije autoritarnom pogledu na svet, privući nešto autoritarnije glasače, jer se za njih i očekuje da budu skloniji prilaženju taboru koji ima moć. Nažalost, na to ne može da se odgovori, jer je JMS 182/2004. predizborna studija i nije bilo moguće postaviti pitanje o glasanju u drugom krugu.

Ranija istraživanja IDN-a – JMS 122/1997.

Istraživanje JMS 122 je sprovedeno 1997. godine, pre izbora koji su održani 21. septembra te godine. Dakle, radi se u predizornoj studiji i, stoga, o indikatoru izborne namere a ne o izveštaju o glasačkom aktu. Te izbore je najveći deo liberalne opozicije bojkotovao, ali su potencijalni glasači/ce tih stranaka prikazani na grafikonu 14, jer je pitanje postavljeno pre izbora, pre objavljivanja odluke o bojkotu. U uzorku iz ove studije je bilo oko 28% onih koji su izrazili nameru da glasaju za opozicione, liberalne partije (oko 25% za koaliciju Zajedno i još nešto preko 3% za DSS). Stranke sa relativno autoritarnijim biračkim telom su osvojile tada oko 60% glasova.

Autoritarnost je u ovoj anketi – projektu – definisana uz pomoć 5 pitanja. Jasno se vidi da se liberalna i demokratska opozicija značajno razlikuje od glasača SPS-a i SRS-a, pri čemu su glasači SPO-a u prostoru između, ali značajno se razlikujući i od jednog i od drugog pola. Ovde su se radikalski potencijalni glasači/ce već približili/e glasačima/cama SPS-a i udaljili od liberalne opozicije (vidi naredna poglavlja o ranijim izborima). Dakle, jasnije se profilisao autoritarni i nacionalistički karakter te stranke, a faktor novog i nepoznatog, koji je ranije mogao da utiče na relativno niži položaj na dimenziji autoritarnosti koji je zabeležen kod te stranke imao je sve manju ulogu.

¹⁰ U ovoj analizi autoritarnost je operacionalizovana uz pomoć dva pitanja od kojih je jedno poznato – o vaspitanju dece. Ordinata prikazuje standardizovane faktorske skorove.

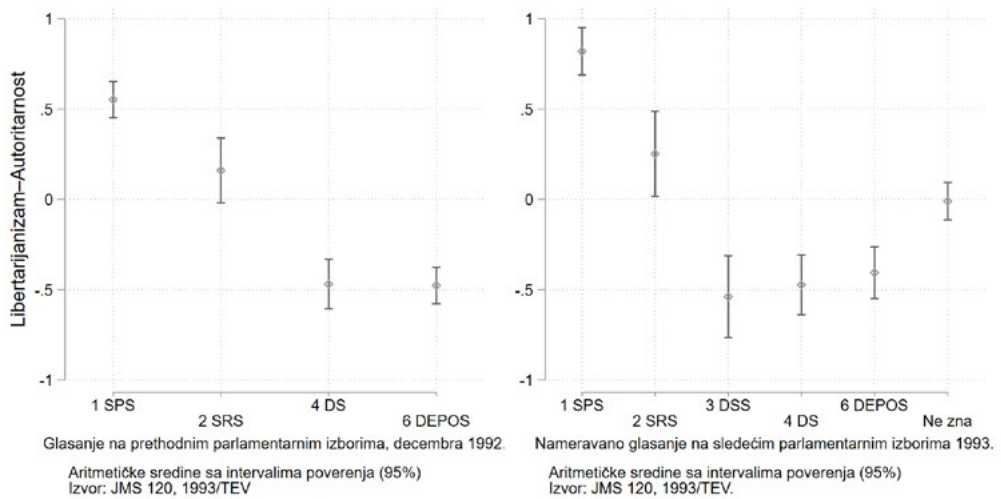
Grafikon 14. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica različitih stranaka na parlamentarnim izborima 1997. godine

Biračko telo SPO-a takođe ovde postaje autoritarnije nego na ranijim izborima (videti narednih nekoliko grafikona). Prema ovim rezultatima, njihov prosečni skor je na nivou proseka celog uzorka (i prema procenjenom proseku svih koji su nameravali da glasaju te godine). Dakle, ovde se već jasno ocrta polarizacija po dimenziji autoritarnosti koja karakteriše stranački prostor u Srbiji već preko tri decenije.

Ranija istraživanja IDN-a – JMS 120/1993.

U istraživanje JMS 120 iz 1993. godine bilo je uključeno pitanje o izbornoj nameri na dolazećim parlamentarnim izborima te godine, kao i pitanje o glasanju na prethodnim izborima održanim 1992. godine. Autoritarnost je operacionalizovana uz pomoć dva pitanja, a varijabla je predstavljena faktorskim skorovima.

Na oba panela grafikona 15 vidimo da relativno niži prosečni skor na varijabli autoritarnosti karakteriše glasače DS-a, DSS-a, i DEPOS-a, koji je tada bio predvođen od strane SPO-a. Ovde možemo zapaziti da se po visokom prosečnom skoru na skali autoritarnosti ne ističu desničarske i nacionalističke stranke, nego SPS kao 'konzervativna levica'. Glasajući Radikalne stranke su oko tadašnjeg opšteg proseka, dok je SPO/DEPOS na istom nivou kao i druge stranke tadašnje 'demokratske opozicije'.

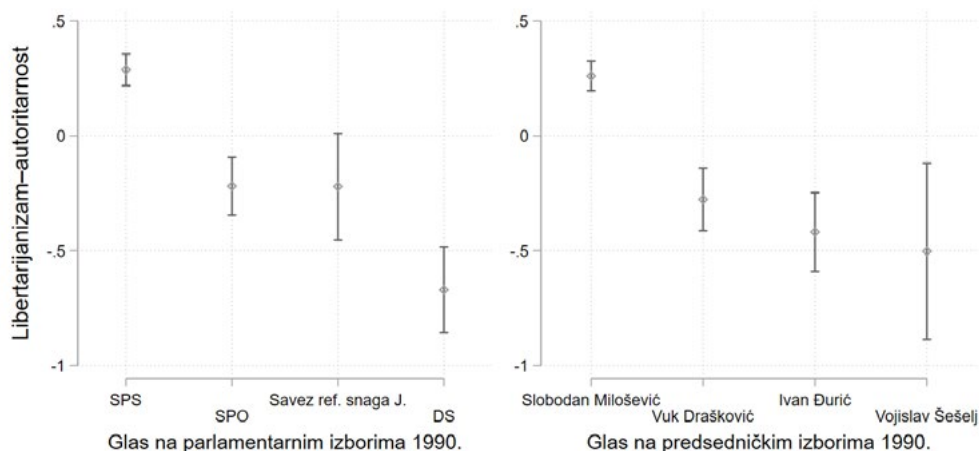
Grafikon 15. Prosečne vrednosti na skali autoritarnosti kod glasača i glasačica različitih stranaka na parlamentarnim izborima 1992. godine

Ranija istraživanja IDN-a – JMS 117/1990.

Konačno, stižemo i do samog početka višepartijskih izbora. Istraživanje JMS 117 sadrži pitanja o glasanju na parlamentarnim i predsedničkim izborima održanim 1990. godine. U upitnik je bila uključena i skala autoritarnosti – libertarijanizma od 5 pitanja, ovde kodiranih prema modelu usvojenom u okviru projekta *The True European Voter*¹¹ (nekoliko pitanja istih ili sličnih kao u skali koju IDN koristi u novijim istraživanjima). Na ordinati na grafikonu 16 je skala sa faktorskim skorovima, gde viši skor ukazuje na viši nivo autoritarne orijentacije.

Prema prikazanim rezultatima, distribucija prosečnih skorova je vrlo slična kad se posmatraju odgovori u vezi sa predsedničkim i parlamentarnim izborima. Po visokom prosečnom skorov jasno se izdvajaju glasači SPS-a. Prosečni skorovi svih ostalih glavnih aktera tih izbora se nalaze ispod opšteg proseka (skor 0 na ordinati; 'opšti prosek' uključuje i one koji nisu učestvovali na tim izborima). Dakle, svi izazivači tadašnje vlasti su u proseku reprezentovali manje autoritarni segment srpske populacije. Ipak, izvesna diferencijacija može da se zapazi u tom segmentu. Naime, tadašnji glasači i glasačice Demokratske stranke na parlamentarnim izborima se izdvajaju po nižem prosečnom nivou autoritarne orijentacije i u poređenju sa glasačima/cama Srpskog pokreta obnove (tada izrazito nacionalističke orijentacije), kao i sa glasačima/cama Saveza reformskih snaga Jugoslavije, koji je predstavljao umerenu reformističku perspektivu.

¹¹ Za više detalja o ovom projektu, vidi Schmitt (2021).

Aritmetičke sredine sa intervalima poverenja (95%)
Izvor: JMS 117, 1990/TEV

Grafikon 16. Prosečne vrednosti na dimenziji autoritarnosti kod glasača i glasačica različitih stranaka na izborima 1990. godine

Slična slika se dobija i kada se pregledaju rezultati za predsedničke izbore. Opet svi izazivački kandidati su bili podržani od strane glasačaica relativno manje autoritarne orijentacije. Ivan Đurić, tada podržan od strane više stranaka liberalne orijentacije, podržan je i od glasača čiji se prosečni skorovi ne razlikuju od onih koje pokazuju birači/ce koji su podržali V. Draškovića ili V. Šešelja. To je, u stvari, nalaz koji najviše odstupa od uobičajenih nalaza u vezi sa kasnijim izborima. Ovde vidimo da se još nije pojavila diferencijacija između više liberalno i više nacionalistički ili nacionalno orijentisanih birača. Verovatno je tu značajna uloga faktora promene političkog sistema kada su sve nove partije delovale kao nešto novo, nepoznato i potencijalno preteće iz ugla konvencionalizma i generalizovane podrške vlasti karakteristične za viši nivo autoritarne orijentacije.

U kasnijem periodu, posebno tokom poslednje decenije, izrazitije se javlja i diferencijacija između glasača/ica koji podržavaju autoritarno-desničarske i nacionalističke aktere i onih koji podržavaju stranke umerenije ili demokratske nacionalne desnice.

Diskusija i zaključci

U ovom radu se pošlo od pitanja: Koje to promene, ili njihovo odsustvo, mogu da se zapaze u vezi sa izbornim opredeljivanjem tokom prethodne trideset dve godine? Imajući u vidu rezultate pojedinih istraživanja objavljenih tokom prethodne tri decenije, izneta je hipoteza da u jednoj stvari *nije* došlo do promene, a to je uloga autoritarnosti u diferenciranju glavnih suprotstavljenih političkih tabora u Srbiji.

Pošto se postojeća istraživanja odnose na pojedinačne analize u vezi sa specifičnim periodima, sprovedene primenjujući različite metode i koristeći različite koncepte i teorijske interpretacije, nije moguće doneti jedinstveni zaključak o ulozi individualne autoritarnosti u glasačkom opredeljivanju. Ne postoji nijedan rad koji bi na sistematski način proverio

validnost te teze kroz ceo period obnovljene višepartijnosti u Srbiji. To jest, nije postojao do sada. Zbog toga je pred ovde prikazanu analizu postavljen zadatak da se iznese iscrpan pregled empirijske zasnovanosti teze o značaju dimenzije autoritarnosti za diferencijaciju glasača i glasačica najvažnijih političkih stranka u Srbiji tokom prethodne tri decenije.

Da bi se realizovao taj zadatak, analizirani su podaci iz devet istraživanja koje je sproveo IDN i dva istraživanja koja su sprovedena u okviru ESS projekta, u kojima je IDN takođe jedan od učesnika. Analizirani su podaci bazirani na prisećanju ispitanika/ca o tome kako su glasali u ranijim periodima, kao i podaci prikupljeni neposredno pre ili nakon određenih izbora. Analizirani podaci se odnose na 12 izbora, a sprovedeno je ukupno dvadeset dve pojedinačne analize, od kojih se 9 odnosi na predsedničke a 11 na parlamentarne izbore (pojedini izbori su bili predmet više analiza). Pri tome su još analizirani i rezultati s obzirom na partijsku identifikaciju i na stav prema protestima 1996. godine.

U svim analizama ključna varijabla je autoritarnost, ali operacionalizovana na više načina. Najčešće se radi o skupu ('skali'), od nekoliko pitanja (tipično 3 do 6) koja se mogu dovesti u vezu sa izvornom operacionalizacijom autoritarne orijentacije Adorna i saradnika (1950), kao i sa kasnijim uticajnim modelima (npr. Altemeyer, 1996). U jednoj studiji je kao mera autoritarne orijentacije poslužio skup od 5 pitanja iz Švarcove skale opštih vrednosnih orijentacija. Ta neujednačenost u merenju autoritarne orijentacije bi se mogla uzeti kao metodološka manjkavost prikazanih analiza. Ona sa druge strane može da se posmatra kao svedočanstvo da je generalni zaključak o povezanosti te orijentacije i izbornih preferencija u Srbiji robustan i ne zavisi od detalja specifičnih pristupa merenju autoritarnosti.

Iako je u radu prikazan priličan broj analiza, opšti nalaz je lako rezimirati. Sa jedne strane, istraživačko pitanje je jednostavno – da li povezanost između autoritarne orijentacije i izbornih preferencija koje su identifikovane u nekim ranijim radovima predstavlja generalnu karakteristiku diferencijacije stranačke podrške u Srbiji tokom poslednje tri decenije? Sa druge strane, nalazi su jednolični – glasači stranaka koje karakteriše tradicionalizam, konzervativizam, nacionalna orijentacija a često i otpor demokratizaciji društva, generalno pokazuju natprosečno visoke skorove na merama autoritarnosti. Glasači i glasačice koji podržavaju stranke socijalno-liberalne i demokratske orijentacije generalno se odlikuju nižim prosečnom skorovima. Izborni apstinenti (osim kada su među njima i oni koji bojkotuju izbore), kao i glasači stranaka umerene i demokratske desnice, takođe su oko nacionalnog proseka.

Izvesna evolucija ovog odnosa je zabeležena u prvim godinama novog višestranačja. Naime, u tom periodu, posebno na prvim izborima 1990, stranke nacionalističke orijentacije (SPO i SRS) su okupljale glasače sa relativno niskim skorovima na skali autoritarnosti, slično kao i građanski orijentisane partije (DS). Verovatno se tu radi o uticaju konzervativizma i konvencionalizma, što se tada ispoljavalo kao privrženost poznatom SPS-u. Ipak, ubrzo se očekivani odnos autoritarnosti i partijskih preferencija ustalio, tako da partije sa nacionalističkom agendom generalno privlače glasače relativno više autoritarnosti.

Koje su implikacije ovih rezultata? Polarizacija oko dimenzije autoritarnosti može da pomogne u razumevanju stabilnosti stranačke konfiguracije u Srbiji, uprkos kontinuiranom nastajanju novih i nestajanju i transformaciji postojećih partija. Ovakva konfiguracija takođe daje mogućnost spekulacijama o tome kako bi moglo doći do radikalnije političke promene u Srbiji. Pošto se individualne dispozicije teže i sporije menjaju, jedna od mogućnosti je promena dimenzije oko koje se politička polarizacija konstituiše. Recimo, ukoliko bi ekonomska

dimenzija prevagnula, moglo bi doći do podele po tradicionalnoj dimenziji leve–desnice (iako je i ta dimenzija često slabije ili jače povezana sa dimenzijom autoritarnosti).

Ovi rezultati su značajni i zbog toga što ističu važnost političke psihologije za razumevanje političkog ponašanja. Sa jedne strane, važno je obratiti pažnju na subjektivne, psihološke faktore koji utiču na formiranje političkih preferencija i o kojima govori socijalnopsihološka literatura – od osećanja ugroženosti koje mobilise autoritarne tendencije (npr. Cohrs & Ibler, 2009; Feldman & Stenner, 1997), pa do uloge bazičnijih osobina ličnosti u formiranju autoritarne orijentacije, a time i šireg pogleda na politički svet (npr. Ludeke & Krueger, 2013; Heaven & Bucci, 2001).

S druge strane, istraživači su odavno ukazivali na to da autoritarna orijentacija ima ne samo personalne korene nego da je ukorenjena i u socijalni milje (Lipset, 1959; Gabennesch, 1972; Rot & Havelka, 1973). Zbog toga je i dalje važno u istraživanjima uzimati u obzir i varijable socijalnog konteksta. U mnogim istraživanjima, posebno se ističe uloga obrazovanja (npr. Pavlović i dr., 2019), međutim, svakako bi bilo preporučljivo da se ide dalje ka razvoju potpunijeg 'levka kauzalnosti', da pozajmimo rečnik Mičigenske škole.

I na kraju, politikologija može da ukaže na politički kontekst koji pogoduje političkoj mobilizaciji autoritarnih tendencija, kao i na faktore koji mogu da umanje njihov značaj, da se polarizacija smanji i zasniva manje na sukobu nesamerljivih pogleda na svet, a više na konstruktivnijem pristupu rešavanju društvenih, ekonomskih i političkih pitanja. Ovi nalazi su bitni i za one koji se bave pitanjem unapređenja demokratskog karaktera političke kulture u Srbiji. Čini se da rezultati sugerišu da taj proces neće ići bez teškoća ni u bližoj budućnosti, jer autoritarnost implicira lakše prihvatanje nedemokratskih alternativa u politici.

LITERATURA

- Adorno, T., Frenkel-Brunswick, E., Levinson D. & Sanford, R. (1950). *The authoritarian personality*. New York, NY: Harper & Row.
- Altemeyer, B. (1996). *The authoritarian specter*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Antunes, R. (2010). Theoretical models of voting behaviour. *Exedra*, 4(1), 145–70.
- Bartels, L. M. (2010). The study of electoral behavior. In: J. Leighley (Ed.), *The Oxford handbook of American elections and political behavior* (pp. 239–261). Oxford: Oxford University Press.
- Cohrs, J. C. & Ibler, S. (2009). Authoritarianism, threat, and prejudice: An analysis of mediation and moderation. *Basic and applied social psychology*, 31(1), 81–94.
- Feldman, S. & Stenner, K. (1997). Perceived threat and authoritarianism. *Political Psychology*, 18(4), 741–770.
- Flanagan, S. C. & Lee, A. R. (2003). The new politics, culture wars, and the authoritarian-libertarian value change in advanced industrial democracies. *Comparative Political Studies*, 36(3), 235–270.
- Gabennesch, H. (1972). Authoritarianism as world view. *American Journal of Sociology*, 77(5), 857–875.
- Heaven, P. C. & Bucci, S. (2001). Right-wing authoritarianism, social dominance orientation and personality: An analysis using the IPIP measure. *European Journal of Personality*, 15(1), 49–56.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. & Flanagan, S. C. (1987). Value change in industrial societies. *American Political Science Review*, 81(4), 1289–1319.

- Jakšić, I. & Kovačević, D. (2022). Struktura i prediktori stranačkih evaluacija za vreme izbora 2022. godine u Srbiji. *Politički život: časopis za analizu politike*, 23, 71–100. https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2022.23.5
- Jarmakowski, T. & Radkiewicz, P. (2021). Why do immigrants make us more authoritarian? The impact of direct and normative threat to social order from outgroupers on ingroup authoritarianism. *Basic and Applied Social Psychology*, 43(6), 354–365.
- Kriesi, H. (1998). The transformation of cleavage politics: The 1997 Stein Rokkan lecture. *European journal of political research*, 33(2), 165–185.
- Kriesi, H. (2010). Restructuration of partisan politics and the emergence of a new cleavage based on values. *West European Politics*, 33(3), 673–685.
- Kuzmanović, B. (2010). Autoritarnost – vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom. In: S. Mihailović (Ur.), *Kako građani Srbije vide tranziciju – istraživanje javnog mnjenja tranzicije* (str. 87–103). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Lipset, S. M. (1959). Democracy and working-class authoritarianism. *American Sociological Review*, 24(4), 482–501.
- Ludeke, S. G. & Krueger, R. F. (2013). Authoritarianism as a personality trait: Evidence from a longitudinal behavior genetic study. *Personality and Individual Differences*, 55(5), 480–484.
- Mihailović, S. (1991). Izbori '90: mnjenje građana Srbije. U: S. Mihailović & V. Goati (Ur.), *Od izbornih rituala do slobodnih izbora: sondaža javnog mnjenja uoči prvih višestranačkih izbora u Srbiji* (str. 27–126). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (2006). Vrednosne orijentacija stranačkih pristalica. U: Z. Lutovac (Ur.), *Demokratija u političkim strankama Srbije* (str. 143–168). Beograd: Institut društvenih nauka & Friedrich Ebert Stiftung.
- Milivojević, B. (2022). Prediktori glasanja za Srpsku naprednu stranku. *Politički život: časopis za analizu politike*, 22, 37–49. https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2022.22.3
- Napier, J. L. & Jost, J. T. (2008). The antidemocratic personality” revisited: A cross-national investigation of working-class authoritarianism. *Journal of Social issues*, 64(3), 595–617.
- Pantić, D. (2002). Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine. U: V. Goati (Ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000. godine* (str. 79–130). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pantić, D. (2003). Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisanja u Srbiji. U: J. Komšić, Z. Slavujević & D. Pantić (Ur.), *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji* (str. 95–128). Beograd: Institut društvenih nauka & Friedrich Ebert Stiftung.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2009). *Political culture of voters in Serbia*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2017). *Ogledi o političkoj kulturi*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Pavlović, Z. (2021). *Psihologija vrednosti*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Pavlović, Z., Todosijević, B. & Komar, O. (2019). Education, authoritarianism, and party preference in the Balkans. *Problems of Post-Communism*, 66(6), 402–417.
- Pless, A., Tromp, P. & Houtman, D. (2020). The “New” Cultural Cleavage in Western Europe: A Coalescence of Religious and Secular Value Divides?. *Politics and Religion*, 13(3), 445–464.
- Rot, N. & Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju & Institut društvenih nauka.
- Schmitt, H. (2021). *The True European Voter*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA5054 Data file Version 1.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.13601>
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In: M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 1–65). San Diego, CA: Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60281-6](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6)
- Stubager, R. (2008). Education effects on authoritarian-libertarian values: a question of socialization. *British Journal of Sociology*, 59(2), 327–350.

- Stubager, R. (2009). Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict. *European Journal of Political Research*, 48(2), 204–233.
- Stubager, R. (2013). The Changing Basis of Party Competition: Education, Authoritarian–Libertarian Values and Voting. *Government and Opposition*, 48, 372–397. doi:10.1017/gov.2013.13
- Todosijević, B. (2004). Nationalism and Socialist Ideology: The Case of Yugoslavia. In: M. M. Kovács & P. Lom (Eds.), *Studies on Nationalism from CEU* (pp. 219–236). Budapest: Central European University.
- Todosijević, B. (2005). Authoritarianism and Socialist Ideology: The Case of Yugoslavia, 1995. In: R. F. Farnen, H. Dekker, C. De Landsheer, H. Sünker, & D. B. German (Eds.), *Democratization, Europeanization, and Globalization Trends: Cross-National Analysis of Authoritarianism, Socialization, Communications, Youth, and Social Policy* (pp. 229–254). Frankfurt/M: Peter Lang.
- Todosijević, B. (2006). Politics in Serbia 1990–2002: A cleavage of world views. *Psihologija*, 39(2), 121–146.
- Todosijević, B. (2008). *Politics of world views: Ideology and political behavior in Serbia 1990–2002*. Saarbrücken: VDM Verlag.
- Todosijević, B. (2013). Serbia. In: S. Berglund, J. Ekman, K. Deegan-Krause & T. Knutsen (Eds.), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe, Third Ed* (pp. 523–566). Cheltenham: Edward Elgar.
- Todosijević, B. & Enyedi, Z. (2008). Authoritarianism without dominant ideology: Political manifestations of authoritarian attitudes in Hungary. *Political Psychology*, 29(5), 767–787.
- Todosijević, B. & Pavlović, Z. (2020). *Pred glasačkom kutijom: Politička psihologija izbornog ponašanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Van der Waal, J., Achterberg, P. & Houtman, D. (2007). Class is not dead—it has been buried alive: class voting and cultural voting in postwar western societies (1956–1990). *Politics & Society*, 35(3), 403–426.

Bojan Todosijević

Individual authoritarianism as a predictor of electoral preferences in Serbia, from 1990 to 2022

Abstract

In order to verify the thesis about the importance of the dimension of authoritarianism for differentiating the voters of opposing political camps in Serbia in a systematic and comprehensive way, data from a series of public opinion surveys conducted since 1990 were analysed. The first part of the analysis deals with the recalls of respondents' vote choices over the previous three decades. The second part presents the results of the studies conducted at the time of specific elections since 1990. The analysed data refer to 12 elections, with the total of 22 individual analyses carried out, 9 of which referring to presidential and 11 to parliamentary elections. Authoritarianism is operationalized in several ways, most often in the form of a short scale with questions that can be linked to the original

operationalization of the authoritarian orientation by Adorno and associates (1950).

The presented results consistently show that the voters of parties characterized by traditionalism, conservatism, national orientation, and often resistance to the democratization of society, generally show above-average scores on the scale of authoritarianism. The voters who support parties with a social-liberal and democratic orientation are generally characterized by lower average authoritarianism scores. Electoral abstainers (except when including those who boycotted elections), as well as the voters of moderate right-wing parties, are also around the national average. The general conclusion is that the association between authoritarianism and electoral preferences has represented a general characteristic of the voters' behaviour in Serbia during the last three decades.

Keywords: Serbia, authoritarianism, elections, voting, democracy

ĐURĐICA STANKOVIĆ

Istraživačica pripravnica

Institut društvenih nauka, Beograd

Strani kapital u Republici Srbiji: Iskustva i očekivanja građana*

Sažetak

Strani kapital ima veliki uticaj na razvoj privrede Republike Srbije, istovremeno podstičući razvoj industrije, smanjujući stopu nezaposlenosti, omogućavajući tehnološko osamostaljivanje i porast međunarodne konkurentnosti ekonomije. Nakon demokratskih promena u 2000. godini i ukidanjem sankcija i pristupa međunarodnom tržištu, intenzivira se aktivnost stranih ulaganja u Republici Srbiji i počinje da dominira trend privlačenja stranih investicionih aktivnosti. Rad nudi pregled strane investicione aktivnosti u Republici Srbiji, od procesa tranzicije i privatizacije do danas. Osnovno istraživačko pitanje na koje ovaj rad pokušava da ponudi odgovor glasi: „zbog čega ekonomiji Republike Srbije, i pored velikog priliva stranog kapitala i pojačane investicione aktivnosti, preti opasnost da upadne u zamku srednje razvijenosti?” U radu će biti korišćen statistički metod analize anketnog istraživanja koje je sproveo Institut društvenih nauka, u periodu od maja do septembra 2022. godine, a koji će pokušati da sublimira zaključke istraživanja i rezultate do kojih se došlo a tiču se iskustva i očekivanja građana Republike Srbije povodom poslovanja stranih kompanija u Republici Srbiji. Cilj istraživanja je ispitivanje povezanosti između sociodemografskih varijabli (stepena stručne spreme, regiona u kome žive ispitanici, zaposlenost ispitanika u javnom, privatnom, mešanom ili nevladinom sektoru, ukupnog mesečnog prihoda ispitanika) i mišljenja ispitanika o poslovanju stranih kompanija u Republici Srbiji. Za analizu podataka korišćena je deskriptivna statistika i Spirmanov koeficijent korelacije. Posebna pažnja biće posvećena analizi zaštite prava radnika u inostranim kompanijama koje posluju na teritoriji Republike Srbije.

Ključne reči: strani kapital, SDI, ekonomija, Republika Srbija, ispitanici, prava radnika

Uvod

U srpskoj akademskoj literaturi je sve do sedamdesetih godina prošloga veka bilo umreženo mišljenje da strani kapital predstavlja oblik kapitalističkog imperijalizma koji znatno sužava prostor za razvoj domaće industrije (Vojinović, 1972: 47). Takvo mišljenje počinje da se napušta krajem dvadesetog veka, kada dolazi do promene uverenja da strani kapital može imati veliki značaj za razvoj privrede i ekonomskog razvoja Republike Srbije. Istraživanja sprovedena na ovu temu su pokazala da je unapređenje tehnološkog procesa, implementacija novih proizvodnih linija, povećanje zaposlenosti i produktivnosti, kao i prodaje i izvoza, znatno više prisutno među firmama koje su pod inostranim vlasništvom, nego što je to slučaj kod firmi koje su privatizovane i nalaze se pod domaćim vlasništvom, a posebno kada su u pitanju državne firme (Bonić & Stanković, 2011: 474). Sve to govori u

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

prilog tome da je strani kapital neophodna determinanta razvoja privrede Republike Srbije, pa privlači veliku pažnju, kako ekonomista i političara tako i šire javnosti.

U radu ćemo pod pojmom strani kapital biti fokusirani isključivo na strane direktne investicije (u daljem tekstu SDI). Prema Narodnoj banci Srbije (NBS), strane direktne investicije su definisane kao „ulaganje u neko preduzeće koje je rezident druge zemlje, kojim se obezbeđuje dugoročno povezivanje, interes i vlasnička kontrola nad tim preduzećem. To je vid ulaganja u kome investitor poseduje 10% ili više vlasništva preduzeća direktnog investiranja”. Strane direktne investicije jesu karakteristika modernih ekonomskih veza i procesa globalizacije, omogućavajući globalnu mobilnost radne snage, finansijskih sredstava, tehnologije, kao i proizvodnih faktora (Business info Group, 2020: 8). Može se reći da su SDI spona između razvijenih ekonomija i država u razvoju koje omogućavaju spajanje finansijskih sredstava sa proizvodnjom a radnu snagu sa naprednim tehnikama i veštinama, omogućavajući da nerazvijeni regioni u ekonomskom kontekstu bržim tempom rastu nego da su ti isti regioni oslonjeni samo na sopstvene razvojne potencijale (Business info Group, 2020: 8).

Glavno pitanje koje autorka izdvaja za analizu i pokušava da odgonetne jeste zbog čega i, pored velikog priliva stranog kapitala i pojačane investicione aktivnosti, ekonomiji Republike Srbije preta opasnost da upadne u zamku srednje razvijenih država. Rad je strukturiran na sledeći način: nakon uvodnog razmatranja, problematizovanja teme i pregleda literature, sledi drugi deo koji je posvećen istorijatu stranog kapitala u Republici Srbiji, uzimajući vremenski period nakon 2000. godine do danas. U ovom delu autorka daje pregled najznačajnijih stranih ulaganja na teritoriji Republike Srbije i obim investicione aktivnosti deli u pet potperioda: period 2000–2005, 2006–2008, 2009–2011, 2012–2020. i od 2021. do danas. Treći deo rada prikazuje rezultate anketnog istraživanja koje je sproveo Institut društvenih nauka, u periodu od maja do septembra 2022. godine. Taj deo će pokušati da sublimira zaključke istraživanja i rezultate do kojih se došlo a tiču se iskustva i očekivanja građana Republike Srbije povodom poslovanja stranih kompanija u Republici Srbiji. U ovom delu rada autorka ispituje povezanost između sociodemografskih varijabli (stepena stručne sprema, regiona u kome žive ispitanici, zaposlenost ispitanika u javnom, privatnom, mešanom ili nevladinom sektoru, ukupnog mesečnog prihoda ispitanika) i mišljenja ispitanika o poslovanju stranih kompanija u Republici Srbiji, u skladu sa Spirmanovim koeficijentom korelacije. U četvrtom delu rada analizira se stanje radničkih prava u inostranim kompanijama, koje autorka povezuje sa stavovima građana o politici Vlade prema zaštiti prava radnika. U ovom delu, kao posebne studije slučaja, autorka izdvaja stanje radničkih prava u kompanijama Linglong Zrenjanin i Aptiv Leskovac. Peti deo sublimira prethodne analize, uopšteno govoreći o manama poslovanja stranih kompanija u Republici Srbiji, i daje odgovor na postavljeno istraživačko pitanje. Na kraju rada se nalaze zaključna razmatranja.

Pregled literature

Sa početkom demokratskih promena i intenziviranja strane investicione aktivnosti na teritoriji Republike Srbije došlo je do porasta broja akademskih studija koje su u fokus analize stavljale upravo strani kapital. Međutim, literatura u Republici Srbiji koja se bavi ovom tematikom obuhvata manji broj empirijskih studija u odnosu na inostranu literaturu. Ipak, gotovo većina tekstova, pre svega iz ekonomije, ali i iz drugih društvenih nauka, na neki način

pominju strani kapital. Proteklih decenija objavljene su na hiljade stranica tekstova, istraživanja i studija slučaja o stranom kapitalu. Autori u njima iznose različite stavove o stranom kapitalu, ali i o odnosu stranog kapitala i drugih segmenata društvenih i ekonomskih procesa.

Strani kapital se u Republici Srbiji preterano pozitivno shvatao kao „lek za sve“, tj. kao instrument ekonomije koji će rešiti sve poteškoće sa kojima se suočavala domaća ekonomija u tranziciji nakon 2000. godine (Zakić & Živaljević, 2019: 15). Rapaić je u svojoj doktorskoj disertaciji prikazao kako ne postoji povezanost između dolaska SDI i razvoja lokalne privrede, odnosno da dotok SDI nije istaknuto doprineo razvitku države domaćina (Rapaić, 2019). U analizi ukupno sedamnaest jedinica lokalne samouprave linearna kauzalnost je dokazana jedino u Indiji, dok ostatak analiziranih opštinskih i gradskih uprava ne ukazuju na povezanost SDI i lokalnog ekonomskog razvoja. Sa dolaskom SDI, u jedinicama lokalne samouprave gde su preovladavale privatizacije došlo je do smanjenja stope zaposlenosti na lokalnu.

Nestorović je u svom istraživanju testirala da li SDI u tranziciji utiču na povećanje bruto društvenog proizvoda (u daljem tekstu BDP) (Nestorović, 2015). Za analizu je uzela ukupno 16 tranzicionih država: Albaniju, Azerbejdžan, Belorusiju, Bosnu i Hercegovinu, Bugarsku, Hrvatsku, Republiku Češku, Mađarsku, Severnu Makedoniju, Poljsku, Rumuniju, Rusku Federaciju, Republiku Srbiju, Sloveniju, Tadžikistan i Ukrajinu, u periodu od 2001. do 2011. godine. Rezultate do kojih je Nestorović u svom radu došla je da uticaj SDI na rast BDP-a nije statistički značajan, da praktično ne doprinosi rastu BDP-a, ali da je svakako neosporno oceniti njihov pozitivan uticaj.

Delevic je u svom istraživanju koje analizira efekte državnih subvencija za SDI na zaposlenost na lokalnom nivou u Republici Srbiji došao do zaključka da su subvencije neefikasne u stvaranju dodatnih radnih mesta (Delevic, 2020). To praktično znači da jedinice lokalne samouprave koje su dobile subvencionisane investicije nisu doživele veću stopu zaposlenosti u poređenju sa periodom bez državnih subvencija i u poređenju sa drugim jedinicama lokalne samouprave koje nikada nisu dobile subvencionisane investicije. Opšti zaključak koji izvodi Delevic jeste da SDI, koje su motivisane državnim subvencijama po otvorenom radnom mestu, ne dovode do održivog rasta zaposlenosti. Ne postoje dokazi da SDI privučene subvencijama daju koristi za lokalnu ekonomiju, a konkurencija među državama u pružanju subvencija stranim kompanijama iscrpljuje finansijske kapacitete država, pa se često i naziva kao „trka do dna“ (Delevic, 2020: 32).

Sa druge strane, Kastratović u svom istraživanju koje ispituje povezanost SDI i rasta BDP-a Republike Srbije dolazi do pozitivne korelacije, odnosno do zaključka da SDI značajno utiču na povećanje BDP-a, uz pretpostavku doslednosti svih drugih sporednih faktora koji isto tako mogu posedovati značaja (Kastratović, 2016). Kastratović je prikazao da SDI, pored nedvosmislenog uticaja na ubrzanje privrednog rasta, imaju uticaj i na smanjenje stope nezaposlenosti, siromaštva, nejednakosti, kao i na povećanje izvoza iz Srbije.

Basu i Guariglia (Basu & Guariglia) u svom istraživanju koje obuhvata 119 država u razvoju u periodu između 1970. i 1999. godine izvode zaključak da su SDI imale značajan uticaj na privredni rast država u razvoju, ali da su takođe dovele do nejednakosti u društvu (Basu & Guariglia, 2003).

Glavni razlog koji se navodi u korist poslovanja stranih kompanija jeste „efekat prelivanja“ (Lu et al., 2017), koji utiče da se poveća produktivnost domaćih preduzeća koja su vertikalno integrisana u lanac vrednosti. Međutim, među istraživačima ne postoji konsenzus o pozitivnim efektima SDI na horizontalno integrisana domaća preduzeća. Istraživanja

sprovedena u Venecueli, u periodu od 1976. do 1989. godine, pokazala su da strane investicije negativno utiču na učinkovitost nacionalnih preduzeća (Aitken & Harrison, 1999). Takođe, još jedno inostrano istraživanje sprovedeno u NR Kini je pokazalo da su SDI imale negativan i značajan uticaj na produktivnost domaćih firmi u istoj industriji¹ (Lu et al., 2017).

Uopšteno govoreći, empirijska iskustva su pokazala da strani kapital (u obliku SDI, kredita ili nekog drugog oblika finansijskog partnerstva) može posedovati kako povoljan tako i nepovoljan uticaj na državu primaoca kapitala, pa SDI ne možemo posmatrati i ocenjivati jednostrano – bilo pozitivno, odnosno negativno. Odnosi zavisnosti između priliva SDI, ekonomskog razvoja, stope izvoza, stope zaposlenosti, uticaja na domaća preduzeća i nejednakosti, zavise od metoda ekonometrije i posmatranog vremenskog perioda istraživanja, kao i mnogih drugih spoljnih faktora koje je neizostavno posmatrati i analizirati. Zaključak je da će istraživači iz različitih država dolaziti do različitih rezultata, pa je analiza stranog kapitala u Republici Srbiji istraživanje vredno po sebi.

Obim SDI u Republici Srbiji

Nakon 2000. godine i otpočinjanja procesa privatizacije i tranzicije, došlo je do procesa deindustrijalizacije. Mnogobrojna socijalistička preduzeća nisu se mogla prilagoditi tržišnoj ekonomiji, pa su bila ugašena. Druga preduzeća su prošla proces restrukturiranja i kroz proces privatizacije rešile problem viška radnika. Paralelno sa procesom privatizacije državnih preduzeća došlo je do povećanja stope nezaposlenosti, budući da je strani investitor bio zainteresovan da poveća efikasnost i produktivnost preduzeća. Glavna karakteristika masovne privatizacije u Srbiji jeste da su podjednako privatizovane državne firme koje su loše poslovale i stvarale gubitke, kao i državne firme koje su dobro poslovale i bile produktivne. To je dovelo do velike ponude radne snage i posledično umanjilo cenu rada. Strani kapital je (bio) zainteresovan za sektore u kojima već postoji iskustvo privrede, postojeće industrijsko nasleđe i jeftina radna snaga koja se može iskoristiti (Tasić, 2021: 14).² Nakon iscrpljivanja benefita privatizacije, došlo je do intenziviranja stranih investicionih aktivnosti kroz *grinfeld* (*greenfield*) i *braunfeld* (*brownfield*) investicije.

Po završetku promena u političkom sistemu u 2000. godini, obustavom sankcija i uspostavom normalnih međunarodnih odnosa, dolazi do stvaranja povoljnih institucionalnih, zakonskih i drugih preduslova za SDI, zbog čega se često i 2001. godina smatra početkom tranzicionog perioda u Republici Srbiji (Business info Group, 2020: 116). Kao institucionalna potpora stranim ulaganjima uspostavljena je Agencija za strana ulaganja i promociju izvoza (SIEPA) 2001. godine, koja je 2013. godine ugašena i na njenom mestu je osnovana Razvojna agencija Srbije (RAS). Pravna regulativa koja uređuje oblast SDI je uspostavljena 2002. godine, u trenutku kada je usvojen Zakon o stranim ulaganjima, a kao rezultat toga je nastupilo donošenje skupa zakonskih mera od značaja za dotok SDI, čime je omogućena sloboda stranih investicija (Rapaić, 2019: 102). Ovim zakonom su inostrani ulagači postali u potpunosti podjednaki sa domaćim investitorima u pogledu prava i obaveza.

¹ Horizontalna integrisanost podrazumeva poslovanje domaćih i stranih kompanija u istoj industriji, dok vertikalna integrisanost podrazumeva poslovanje domaćih i stranih kompanija u različitim industrijama.

² Fabrike koje se bave proizvodnjom guma (npr., Linglong Tire Zrenjanin) i proizvodnjom automobilskih delova (npr., Aptiv Leskovac) su tipični primeri ovakve politike.

Uporednom analizom priliva SDI na početku tranzicionog perioda i priliva SDI danas, prema podacima UNCTAD – Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (United nations conference on trade and development) iz 2022. godine, vidimo da je priliv SDI sa 52 miliona dolara, koliko je iznosio 2000. godine, dostigao vrtoglavih 5 milijardi dolara u 2021. godini. Prema podacima koji su objavljeni u godišnjem izveštaju fDi Intelligence (fDi Report 2020), u *Financial Times*, Republika Srbija je zauzela prvo mesto 2020. godine na evropskom kontinentu, u poređenju sa prilikom stranih ulaganja i veličinom ekonomije (Razvojna agencija Srbije, 2022).

Prema dinamici i obimu SDI, period 2000–2022. godine ćemo podeliti na 5 potperioda: period 2000–2005, 2006–2008, 2009–2011, 2012–2020. i od 2021. do danas. Prvi analizirani period, 2000–2005, obuhvata nivo SDI u iznosu od 3,9 milijardi evra. Najviše SDI je u ovom periodu investirano kroz proces privatizacije preduzeća iz profitabilne industrije (industrija duvana, cementara, pivara, prehrambene industrije) i akvizicije banaka. U periodu 2006–2008. godine ukupan iznos SDI je iznosio nešto više od 6,9 milijardi evra. U ovom periodu je ostvarena najveća strana investicija ikad zabeležena na teritoriji Republike Srbije, kada je norveški gigant mobilne telefonije Telenor kupio srpski Mobtel u iznosu većem od 1,6 milijardi evra. Svetska finansijska kriza iz 2009. godine, koja je globalno odjeknula i potresla ceo svet, odrazila se i na priliv SDI u Srbiji. Za period 2009–2011. SDI su iznosile 4,2 milijardi evra. Analizom investicija u periodu 2012–2020. godine, zaključujemo da dolazi do promenjenog obrasca ulaganja. U ovom periodu ukupno je uloženo 21.165 milijardi evra SDI. Pored francuskog investiranja u aerodrom, kupovine RTB Bora i Železare Smederevo od strane kineskih kompanija, u strukturi strane investicione delatnosti počinje da dominira trend otvaranja kompanija za proizvodnju automobilskih delova i proizvodnju pneumatika (gume), kao što su Linglong Tire, Michelin, Brose, Leoni, MEI TA.

Nakon pandemije virusa korona, u 2021. godini priliv SDI je ostao snažan i iznosio je ukupno 3,656 milijardi evra. Na osnovu prvih platnobilansnih informacija Narodne banke Srbije (NBS), u periodu od januara do septembra 2022. godine, priliv SDI je dostigao 3.011 milijardi evra, što je približna uložena cifra iz 2021. godine, kada je investirano 3.002 milijardi evra. Najveći priliv SDI su registrovani iz NR Kine – ukupno 491,5 miliona evra; iz EU – ukupno 401 miliona evra; iz Sjedinjenih Američkih Država – ukupno 56,7 miliona evra i iz Ruske Federacije – ukupno 30,4 miliona evra.³ Jasno je zaključiti da NR Kina izrasta kao vodeći investitor i da otvara nove mogućnosti za svoj dalji spoljnopolitički i ekonomski uticaj.

Obim strane investicione aktivnosti, prikazan u radu kroz 5 potperioda, ukazuje da je Republika Srbija atraktivna investiciona destinacija. Međutim, ne smemo zanemariti činjenicu da je važan deo finansijskih sredstava otišao iz Republike Srbije, zbog repatriacije profita multinacionalnih korporacija, pa je zato potrebno proučiti i istražiti i odlive koji se javljaju kao rezultat SDI (Rapaić, 2019: 142).

Korelaciona analiza

U periodu od maja do septembra 2022. godine, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka je sproveo opsežno ispitivanje stavova građana i građanki o pitanjima u vezi sa demokratskom transformacijom Srbije u protekle tri decenije

³ Svi podaci o iznosu i obimu SDI su preuzeti i izračunati na osnovu podataka Narodne banke Srbije (NBS).

(1990–2022). Neke od tema koje su analizirane u upitniku su: zainteresovanost ispitanika za politiku i međunarodne odnose; stavovi prema članstvu Srbije u EU i NATO-u; osećanje evropskog i nacionalnog identiteta; partijska identifikacija i stavovi ispitanika prema političkim partijama; autoritarna orijentacija, kao i sociodemografski podaci. Za potrebe ovog rada, za analizu ćemo izdvojiti stavove građana i građanki prema poslovanju stranih kompanija na teritoriji Republike Srbije. Na ovo pitanje je odgovorilo ukupno 2.265 ispitanika, dok je 1.162 ispitanika preskočilo da da odgovor na pitanje u vezi sa poslovanjem inostranih kompanija.

Za analizu je korišćen Spirmanov koeficijent rang korelacije, koji predstavlja neparametarski test i ne postavlja zahteve u vidu distribucije, kako bi bilo utvrđeno da li postoji veza između stepena postignutog obrazovanja ispitanika, regiona Srbije u kojima stanuju ispitanici, zaposlenosti ispitanika u javnom, privatnom, mešanom ili nevladinom sektoru, prosečnih ukupnih mesečnih primanja domaćinstva ispitanika i stavova ispitanika o koristima ili štetama zbog dolazaka stranih kompanija u Srbiju. Prema Kiohejnu (Cohen, 1988: 79–81), na osnovu analiziranih odgovora ispitanika dobijen je Spirmanov koeficijent korelacije od +,08 u samo jednom analiziranom slučaju. Ostvarena je pozitivna korelacija između stepena postignutog obrazovanja ispitanika i stavova ispitanika o koristima dolaska stranih kompanija u Srbiju. Dobijeni rezultati korelacione matrice pokazuju da je najveći nivo zavisnosti pronađen između stepena postignutog obrazovanja ispitanika i stavova ispitanika o koristima, odnosno štetama poslovanja stranih kompanija u Srbiji, što znači da sa rastom stepena postignutog obrazovanja raste i pozitivno interesovanje ispitanika za poslovanje stranih kompanija na teritoriji Srbije. Za ostale ispitane varijable međuzavisnost je na niskom nivou, odnosno statistički je beznačajna. Ovakva analiza nam može pokazati kako su različiti trendovi ili obrasci u društvu povezani, odnosno da li su lične karakteristike ispitanika (kao što su obrazovanje, prihodi, region u kome žive, zaposlenost po sektorima) povezane sa njihovim stavovima prema poslovanju stranih kompanija u Srbiji.

Tabela 1. Prikaz rezultata korelacione analize

Da li je za ekonomiju Srbije dolazak stranih kompanija koristan ili štetan?			
<i>Spearman's rho</i>	Najviši stepen postignutog obrazovanja ispitanika	Correlation Coefficient	,02
		Sig. (2-tailed)	,27
		N	2.113
	Region Srbije u kome stanuju ispitanici	Correlation Coefficient	,06
		Sig. (2-tailed)	,79
		N	2.059
	Zaposlenost ispitanika u javnom, privatnom, mešanom ili nevladinom sektoru	Correlation Coefficient	-,03
		Sig. (2-tailed)	,21
		N	1.364
Prosečna ukupna mesečna primanja domaćinstva ispitanika? (misli se na primanja svih članova domaćinstva, uključujući sve vrste primanja: plate, nadoknade za nezaposlene, socijalne pomoći)	Correlation Coefficient	,08**	
	Sig. (2-tailed)	,00	
	N	2.076	

Izvor: izrada autora u SPSS programu

Naša analiza potvrđuje rezultate do kojih su i Basu i Guarilia došli u svom istraživanju iz 2003. godine. Naime, Basu i Guarilia su utvrdili pozitivnu korelaciju između SDI i obrazovne nejednakosti u državama u razvoju (Basu & Guariglia, 2003: 830). Zaključci do kojih autori dolaze jesu da strane direktne investicije pogoršavaju i produbljuju nejednakost između obrazovnih i neobrazovanih ljudi. Neobrazovani i siromašni ljudi nemaju pristup savremenim tehnologijama, znanjima i veštinama koje sa sobom donose strane kompanije, te im je teško da se prilagode i da budu konkurentni stranim kompanijama, dok, sa druge strane, obrazovani ljudi mogu lakše da se prilagode režimu poslovanja stranih kompanija, da brže nauče i da postanu konkurentni. U svetlu dobijenih rezultata u ovom istraživanju, i uz to rezultati do kojih su došli Basu i Guarilia, može se zaključiti da sa višim stepenom obrazovanja postoje pozitivna slaganja sa poslovanjem stranih kompanija na teritoriji Republike Srbije, zato što upravo obrazovani ljudi mogu najviše profitirati dolaskom inostranih kompanija.

Kršenje pravne regulative u stranim kompanijama

Poseban fokus autorka izdvaja za analizu kršenja pravne regulative od strane inostranih kompanija. Nepoštovanje propisa je značajno izraženo u području radnog prava, trajanje radnog vremena zaposlenih i neisplate nadoknade za rad državnim praznicima ili vikendima (Radenković, 2016: 66). U kontekstu sprovedenog istraživanja došli smo do sličnih saznanja. Korišćenjem metoda deskriptivne statistike dobijeni su sledeći rezultati: čak dve trećine ispitanika (65,1%) smatra da je Vlada svojim politikama doprinela da se zaštita prava radnika pogorša, a oko petina ispitanika (19,6%) smatra da Vlada nije uticala na zaštitu prava radnika. Samo manjina, ispod 7% od ukupnog broja ispitanika, smatra da je Vlada svojim politikama uticala da se zaštita prava radnika poboljša. Posebno je značajno analizirati ove podatke u kontekstu poslovanja stranih kompanija u Srbiji. Kao primere izdvojićemo sledeće kompanije: kineska kompanija za proizvodnju pneumatika Linglong u Zrenjaninu i britanska kompanija za proizvodnju auto-delova Aptiv u Leskovcu.

Nekoliko stotina radnika iz Vijetnama je angažovano na izgradnji kineske fabrike pneumatika Linglong u Zrenjaninu, na osnovu potpisanog sporazuma sa Vladom Vijetnama. Verovatno javnost nikada ne bi saznala o stanju radničkih prava u ovoj fabrici da ona nije zainteresovala medije i aktiviste za ljudska prava. Upravo su oni skrenuli pažnju javnosti o stotini vijetnamskih radnika koji su žrtve radne eksploatacije. Na osnovu novinarskih izveštavanja javnost u Srbiji je imala prilike da vidi potresne kadrove i slike koji su dočaravali nehumane uslove života i rada u spomenutoj fabrici. Jedan od radnika je dao izjavu za dnevne novine Danas u kojoj je istakao da je u kampu okvirno 400 radnika, da je glavna poteškoća nedostatak adekvatne vode za piće i kupanje, nedostatak struje, da su im na dolasku uzeta dokumenta, kao i problem neredovnih plata (Bukvić, 2022). Radnike iz Vijetnama je uposlila kompanija „China Energy Engineering Group Tianjin Electric Power Construction“, koja je zapravo izvođač građevinskih radova za kompaniju Linglong. Nakon osude javnosti zbog ovakvog postupanja prema radnicima, čelnici iz kompanije Linglong su izjavili da radnici iz Vijetnama nisu upošljenici njihove kompanije i da su upošljenici jedne od njihovih firmi koja je izvođač radova (Martinović, 2021). U saopštenju Linglonga su naveli da Linglong nema pravnu moć da utiče na način postupanja prema radnicima od strane njihovih izvođača radova (Martinović, 2021).

Druga studija slučaja izdvojena za potrebe rada jeste stanje radničkih prava u britanskoj kompaniji za proizvodnju auto-delova Aptiv u Leskovcu. Tokom letnjeg perioda i usled povećanog obima posla, radnicima je radno vreme produženo na 12 sati dnevno. Radnici su dobili da potpišu saglasnost kojim potvrđuju da „izražavaju dobru volju da rade po 12 sati dnevno u trajanju dužem od mesec dana” i da „odgovornost za sve eventualne nastale povrede usled prekovremenog rada i preopterećenja, fabrika neće snositi, već oni lično”. Na ovaj način su se zaposleni odrekli prava za naknadu štete za eventualne posledice koje mogu nastati nakon povređivanja radnika zbog iscrpljenosti i nedovoljne zaštite i sigurnosti na radu. Jedna od radnica je u intervju za dnevne novine Blic izjavila da je veliki broj radnika pred sam kraj dvanaestog radnog sata padao u nesvest, objašnjavajući da je sam posao izuzetno naporan i da zahteva da se sve vreme stoji na nogama, dok se rukama obavlja uvek ista radnja i da u jednom trenutku počinje da se vrti u glavi (Ivanović, 2021). Takođe, od strane lokalnog lekara ortopeda ustanovljen je „Aptiv sindrom”, koji je primećen kod iznurenih radnica, a koji ukazuje na ozbiljne zdravstvene posledice koje su zaposleni imali radeći u toj kompaniji, kao što su upale tetiva i tetivnih ovojnica, išijasa, lumbaga, upale pripoja mišića.

Države u razvoju, u kojima se ubraja i Republika Srbija, često smanjuju standarde u oblasti zaštite prava radnika kako bi privukle SDI. Iako je pravo na zdrave radne uslove priznato pravo svakog čoveka, strane kompanije koje su rukovođene ciljem sticanja većeg profita često zaobilaze poštovanje osnovnih ljudskih prava. U odsustvu neposredne odgovornosti kompanija u pravnim pitanjima zaštite radnih prava države u razvoju se moraju kontinuirano podsticati da obezbede zaštitu fundamentalnih prava čoveka u slučaju povrede prava od strane velikih kompanija (Đukanović, 2020: 271).

SDI i problem „zamke srednje razvijenosti”

Jedan od najvećih problema sa poslovanjem stranih kompanija jesu transferne cene kojima se *de facto* izvlači profit iz matične države i vrši transfer putem različitih metoda u matičnu kompaniju ili njene podružnice/filijale (Zakić & Živaljević, 2019: 35). Strane kompanije sele svoj kapital tamo gde mogu ostvariti najviše prinosa (zavisno od pravne regulative država koje definišu minimum poreza i carina koje inostrane kompanije treba da izdvoje za plaćanje). Problem transfernih cena nastaje kada inostrane kompanije krenu da vrše manipulacije ovim cenama sa ciljem ostvarivanja velike novčane koristi, izbegavanjem plaćanja poreza, carina i sl. (Rapaić, 2019: 78). Međutim, na samoj kompaniji je da odluči da li će novac vratiti u svoju matičnu kompaniju ili će reinvestirati u državu domaćina SDI.

Drugi problem koji nastaje usled poslovanja stranih kompanija jesu velike subvencije koje država daje kako bi privukla strane investitore da ulože novac i koje su često politički motivisane. U slučaju visoke stope nezaposlenosti, kao što je slučaj u državama u razvoju kakva jeste Republika Srbija, dolazak inostranih investitora i otvaranje radnointenzivnih fabrika se politički posmatra kao primamljivo rešenje za smanjenje stope nezaposlenosti. Strane direktne investicije se stavljaju u kontekst rasta zaposlenosti, a Vlada se percipira kao entitet koji direktno generiše nova radna mesta i rešava gorući problem nezaposlenosti (Radulović, 2021: 27). Međutim, neizostavno je postaviti pitanje da li ogromna količina novca koja se izdvaja iz budžeta za subvencionisanje inostranih aktivnosti može biti opravdana

povećanom stopom zaposlenosti.⁴ Ekonomisti navode da je praksa davanja podstreka SDI, koje su isključivo orijentisane na povećanje zaposlenosti, predodređena za neuspeh (race to the bottom), zbog toga što nedostaju drugi pozitivni efekti SDI koji bi dugoročno osigurali održiv i pouzdan ekonomski rast i razvoj (Jovanović, 2021: 91).

Međutim, priliv stranog kapitala, bilo kroz SDI ili kroz zaduživanje za infrastrukturne projekte, jeste od vitalnog značaja za održavanje kursa dinara, tako da SDI ne treba oceniti jednostrano – samo negativno, odnosno samo pozitivno. Projekti izgradnje infrastrukture od strane kineskih kompanija jesu značajni katalizator razvoja ekonomije Republike Srbije, s obzirom na to da postižu veću pokrivenost i dostupnost proizvoda i usluga i utiču na bolji kvalitet života, olakšavajući transport (Stanković & Topalović, 2022a: 61). Treba praviti paralelu i razliku između priliva SDI i zaduživanja države putem međunarodnih kredita. Većina infrastrukturnih projekata na teritoriji Republike Srbije je realizovana preko kredita kineskih državnih kompanija, koji se često pogrešno tumače i poistovećuju sa investicijama (videti više: Stanković & Topalović, 2022a: 60–64).

Osnovna karakteristika država u razvoju, kao što je i Republika Srbija, jeste da izražava nedostatak domaćeg kapitalnog akumuliranja koji iziskuje potrebu za povećanjem priliva SDI (Stojanović, 2018: 62). Međutim, zapostavljanje domaćih ulaganja u istraživanje i razvoj i odlaganje domaćih investicija dugoročno dovode do toga da ekonomija Srbije postane zavisna od priliva stranog kapitala i upadanja u odnos „zavisnog kolonijalizma“. Da bi privreda Republike Srbije napredovala po stopi 4–5% godišnje, neophodno je da ukupan investicioni nivo dostigne četvrtinu bruto domaćeg proizvoda (Randelović, 2020: 64). Strane direktne investicije su već na zavidnom nivou, ali da bi se postigao ovaj rezultat, neophodno je da dođe do povećanja domaćih privatnih investicija, koje su ograničene zbog nedovoljne domaće štednje i nedostatka poverenja domaćih preduzetnika u poslovne uslove (Randelović, 2020: 64).

I pored navedenih negativnih strana, SDI su nesumnjivo imale pozitivan uticaj na ekonomiju Srbije, ali nisu ispunile sva očekivanja koja su bila polagana u njih. Iako Republika Srbija beleži visok priliv SDI u posmatranom vremenskom periodu od 2000. do danas, stopa ekonomskog rasta Republike Srbije je i dalje prilično nedovoljna. Ne može se tvrditi da postoji održiv ekonomski rast bez domaće štednje i domaćih investicija, prvenstveno u istraživanje i razvoj. Otvaranjem radnointenzivnih fabrika stopa nezaposlenosti se smanjuje, ali ekonomiji pretilo da upadne u nešto što se ilustrativno naziva „zamka srednje razvijenosti“. „Zamku srednje razvijenosti“ karakteriše visoka stopa zaposlenosti, ali relativno niske plate, nizak životni standard ljudi, kao i nesposobnost za tehnološko napredovanje usled privredne strukture koja je prevashodno orijentisana na proizvodnju izvoznih komponenti (primer svih auto-industrija). Za ovakvo stanje privrede karakteristično je da velike strane kompanije imaju presudan uticaj u oblikovanju privredne klime, u smislu raspodele tržišnih udela, gašenja domaćih preduzeća, gušenja konkurencije i sl. (Milićević, 2015). Strani investitori su zainteresovani za niske troškove rada i proizvodnje, koje su dodatno snižene usled državnih subvencija i često nakon isteka privilegovanih pozicija napuštaju državu, kao što je primer kompanije Geoks (Geox) iz Vranja, koja je napustila Republiku Srbiju kada su državne subvencije istekle. U takvim privrednim uslovima plate stagniraju, budući da narušavaju

⁴ Republika Srbija je kompaniji Henkel za otvaranje nove fabrike izdvojila subvencije koje iznose čak 144.000 evra po zaposlenom radniku.

visoke profite inostranih kompanija, pa će investitori ostati samo ukoliko su plate niskog ili nižeg nivoa u poređenju sa platama u drugim tranzicionim državama (Milićević, 2015).

Zaključak

Smisao svakog stranog kapitala treba da se meri prema promenama u kvalitetu i standardu života građana. SDI treba da doprinesu razvitku privrede Republike Srbije i da na njima bude zasnovan održiv i stabilan ekonomski razvoj. Tranzicioni model ekonomskog rasta u Republici Srbiji, nažalost, ne pokazuje takav privredni scenario. Za dvadeset i dve godine demokratske Srbije stopa privrednog rasta je nedovoljna i ekonomiji preti opasnost da upadne u „zamku srednje razvijenosti“. Kako bi se to sprečilo, pored priliva SDI koji je neminovan i koji može imati pozitivne efekte, neophodne su domaće investicije, prvenstveno u istraživanje i razvoj.

U radu je prikazana korelaciona analiza koja sugerise da sa višim stepenom postignutog obrazovanja ispitanika i sa koristima poslovanja stranih kompanija na teritoriji Republike Srbije postoji pozitivna veza sa koeficijentom korelacije od 0,085. Rezultati istraživanja pokazuju da najobrazovaniji ljudi ostvaruju najviše benefita dolaskom stranih kompanija u Republiku Srbiju.

Pored sagledavanja pozitivnih strana SDI, autorka je u radu prikazala negativne strane poslovanja stranih kompanija a koje se odnose na nepoštovanje standarda u oblasti prava radnika. Ono što je immanentno državama u razvoju jeste da često smanjuju standarde u oblasti zaštite prava radnika kako bi privukle SDI. Smanjivanje standarda se ne vezuje samo za oblast prava radnika, takođe obuhvata i donošenje manje zahtevnih propisa u oblasti životne sredine, kako bi države bile konkurentnije u privlačenju stranog kapitala. Pitanje koje prevazilazi obim ovog istraživanja a koje može biti interesantno za analizu jeste „*kakav je odnos stranih kompanija prema životnoj sredini i javnom zdravlju u Republici Srbiji?*“. Činjenica da pet bogatih država sveta (NR Kina, Sjedinjene Američke Države, Indija, Ruska Federacija i Japan) emituju na godišnjem nivou približno dve trećine ukupnog ugljen-dioksida (Станковић & Топаловић, 2022b: 227) i čije su kompanije najzastupljenije na teritoriji Republike Srbije, prebacuje fokus analize na drugi plan. Mapiranjem crnih ekoloških tačaka, odnosno stranih kompanija koje posluju u Republici Srbiji, među kojima su RTB Bor, Železara Smederevo, Linglong Zrenjanin i dr. a koje se često dovode u vezu sa negativnim ophođenjem prema životnoj sredini, može se ispitati i ekološka dimenzija stranog kapitala.

LITERATURA

- Aitken, B. J. & Harrison, A. E. (1999). Do Domestic Firms Benefit from Direct Foreign Investment? Evidence from Venezuela. *American Economic Review*, 89(3), 605–618. <https://doi.org/10.1257/aer.89.3.605>
- Basu, P. & Guariglia, A. (2007). Foreign Direct Investment, inequality, and growth. *Journal of Macroeconomics*, 29(4), 824–839. <https://doi.org/10.1016/j.jmacro.2006.02.004>
- Bonić, Lj. & Stanković, N. (2011). Strana ulaganja kao determinanta stabilnog privrednog rasta i razvoja u Srbiji. *Ekonomске teme*, 49(3), 467–481. <http://www.eknfak.ni.ac.rs/Ekonomске-teme/et2011-3.pdf>
- Bukvić, Lj. (2022, 28. avgust). Od kako je stigao u Srbiju samo problemi: Linglong i dalje miljenik vlasti. *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/od-kako-je-stigao-u-srbiju-samo-problemi-linglong-i-dalje-miljenik-vlasti/>
- Cohen, J. (1988). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*. Second Edition. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale.
- Delevic, U. (2020). Employment and state incentives in transition economies: are subsidies for FDI ineffective? The case of Serbia. *Transnational Corporation*, 27(2), 31–63. <https://doi.org/10.18356/a6f64950-en>
- Đukanović, A. (2020). Nedržavni akteri i zaštita ljudskih prava. U: M. Vučić (Ur.), *Nedržavni akteri u međunarodnom pravu* (str. 249–275). Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Grupa autora. (2020). *Investicije u Srbiji 2000–2020*, specijalno izdanje. Beograd: Business Info Group. https://big.co.rs/upload/Edition/Download/2020-06/Svet_U_Srbiji_2.pdf
- Ivanović, M. (2021, 5. jul). Radili po 12 sati 5 dana nedeljno, sad po 8, ali 7 dana! Poslovodstvo „Aptiva” iz Leskovca tvrdi da je sve dobrovoljno, u fabriku danas stigla i ekipa iz britanske centrale. *Blic*. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/radili-po-12-sati-5-dana-nedeljno-sad-po-8-ali-7-dana-poslovodstvo-aptiva-iz-leskovca/6n3tqzs>
- Jovanović, M. (2021). Srbija na stranputici razvoja? O uticaju kineskih investicija. U *Srbija i strani kapital – osvrti i analize* (str. 91–97). Beograd: Libek. <https://libek.rs/wp-content/uploads/2021/05/SRBIJA-I-STRANI-KAPITAL.pdf>
- Kastratović, R. (2016). Uticaj stranih direktnih investicija na privredni i društveni razvoj Srbije. *Bankarstvo*, 45(4), 70–93. [10.5937/bankarstvo1604070K](https://doi.org/10.5937/bankarstvo1604070K)
- Lu, Y., et al. (2017). Identifying FDI spillovers. *Journal of International Economics*, 107, 75–90. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2017.01.006>
- Martinović, I. (2021, 18. novembar). Borba vijetnamskih radnika za bolje uslove u Srbiji. Šta se zna? *Radio Slobodna Evropa*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/radnici-linglong-zrenjanin-protest/31567923.html>
- Milićević, D. (2015, 15. decembar). Devizni kurs i klopka srednje razvijenosti. *Makroekonomija*. <https://www.makroekonomija.org/0-dragovan-milicevic/devizni-kurs-i-klopka-srednje-razvijenosti/>
- Nestorović, O. (2015). Da li strane direktne investicije doprinose privrednom rastu zemalja u tranziciji? *Ekonomске teme*, 53(2), 273–282. http://ekonomskete.me.rs/pdf/et20152_07.pdf
- Radenković, I. (2016). Foreign Direct Investments in Serbia. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe. https://rosalux.rs/wp-content/uploads/2022/04/108_foreign_direct_investments_in_serbia_ivan_radenkovic_rls_2016.pdf
- Radulović, B. (2021). Subvencionisanje stranih direktnih investicija – efekti i posledice. U: *Srbija i strani kapital – osvrti i analize* (str. 26–30). Beograd: Libek. <https://libek.rs/wp-content/uploads/2021/05/SRBIJA-I-STRANI-KAPITAL.pdf>
- Randelović, S. (2020). Subvencije kao kompenzacija za visok rizik poslovanja. U: *Investicije u Srbiji 2000–2020*, (str. 64–65). Beograd: Caligraph. https://big.co.rs/upload/Edition/Download/2020-06/Svet_U_Srbiji_2.pdf
- Rapaić, S. (2016). *Uloga stranih direktnih investicija u lokalnom ekonomskom razvoju u Republici Srbiji (2001–2013)* (Doktorska disertacija). Beograd: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.
- Razvojna agencija Srbije (2022). Počev od 2007. godine Srbija je privukla preko 37 milijardi evra stranih direktnih investicija. Beograd: Razvojna agencija Srbije (RAS). <https://ras.gov.rs/uspesne-price> (pristupljeno 25. januara 2023.)

- Stanković, Đ. & Topalović, M. (2022). Kineska inicijativa „Pojas i put“ kao novi model uspostavljanja odnosa između NR Kine i Republike Srbije. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 27(1), 51–73. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1089557>
- Станковић, Ђ. & Топаловић, М. (2022). Популациони притисак као узрок климатских промена. *Политичка ревија*, 73(3), 219–235. <https://doi.org/10.22182/pr.7332022.10>
- Stojanović, D. (2018). Strane direktne investicije, izvoz i ekonomski rast u Srbiji. *Poslovna ekonomija*, 22(1), 54–72. [10.5937/poseko13-16543](https://doi.org/10.5937/poseko13-16543)
- Tasić, S. (2021). Strani kapital između teorije i prakse – iskustvo Srbije. U: *Srbija i strani kapital – osvrti i analize* (str. 9–15). Beograd: Libek. <https://libek.rs/wp-content/uploads/2021/05/SRBIIJA-I-STRANI-KAPITAL.pdf>
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) (2022). General Profile: Serbia. Baza podataka. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). <https://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/688/index.html> (pristupljeno 20. januara 2023.)
- Vojinović, M. (1972). *Zemlje u razvoju i transnacionalne korporacije*. Beograd: Tanjug.
- Zakić, K. & Živaljević, A. (2019). SWOT analiza SDI u Srbiji kao vodič za strane investitore i državnu administraciju. U: S. Jelisavac Trošić (Ur.), *Strane investicije u Srbiji: novi pogledi* (str. 13–44). Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Đurđica Stanković

**FOREIGN CAPITAL IN THE REPUBLIC OF SERBIA:
CITIZENS' EXPERIENCES AND EXPECTATIONS**

Abstract

Foreign capital greatly impacts the Republic of Serbia's economy, while encouraging industrial development, reducing the unemployment rate, enabling technological independence, and increasing the international competitiveness of the Republic of Serbia. After the democratic changes in 2000 and the abolition of the sanctions with its access to the international market, foreign investments in the Republic of Serbia intensified, and the trend of attracting foreign investment activities began to be dominant. The paper offers an overview of foreign investment activity in the Republic of Serbia, from the process of transition and privatization until today. The basic research question to which this paper tries to offer an answer is: *"Why is the economy of the Republic of Serbia, despite the large inflow of foreign capital and increased investment activity, in danger of falling into the trap of*

medium development?" The paper will use the statistical method of analysing the survey conducted by the Institute of Social Sciences in the period from May to September 2022, which will try to sublimate the conclusions and results of the research concerning the experiences and expectations of Serbian citizens regarding the business of foreign companies in the Republic of Serbia. The study aims at examining the relationship between socio-demographic variables (level of education, region where respondents live, employment of respondents in the public, private, mixed or non-governmental sector, total monthly income of respondents) and the respondents' opinions concerning the operations of foreign companies in the Republic of Serbia. Descriptive statistics and Spearman's correlation coefficient were used in the data analysis. Special attention will be paid to the analysis of the protection of workers' rights in the foreign companies operating on the territory of the Republic of Serbia.

Keywords: foreign capital, investments, economy, Republic of Serbia, respondents, worker rights

KSENIJA MARKOVIĆ

Naučna saradnica

Institut društvenih nauka, Beograd

MARKO JOVANOVIĆ

Istraživač saradnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Evropska unija ili teritorijalni integritet – Sociodemografski faktori kao prediktori*

Sažetak

U radu se analizira uticaj sociodemografskih faktora na prioritizaciju građana između dva politička pitanja koja su ključna za razvoj društva Republike Srbije, članstva u EU i očuvanje teritorijalnog integriteta. Autori polaze od stanovišta da rešavanje statusa Kosova i Metohije značajno utiče na stav javnog mnjenja o članstvu Srbije u Evropskoj uniji. Osnovna hipoteza od koje se polazi u radu jeste da sociodemografske karakteristike ispitanika ne utiču na njihov stav prema izboru između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta Republike Srbije. Rad sledi kvantitativno istraživački metod. U nastojanju da odgovore na istraživačko pitanje, autori se oslanjaju na podatke dobijene na osnovu empirijskog kvantitativnog istraživanja „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka. Rezultati istraživanja ukazuju na to da se ne može izdvojiti nijedan sociodemografski činilac koji bi mogao da ima presudan uticaj na formiranje stava o tome da li ispitanici/e daju prednost Evropskoj uniji ili teritorijalnom integritetu. Autori zaključuju da se drugi faktori, poput vrednosti i političke kulture, mogu pokazati kao značajniji prediktori za formiranje stava ispitanika/ca o rešavanju statusa Kosova i Metohije i Evropskoj uniji.

Ključne reči: teritorijalni integritet, Kosovo i Metohija, Evropska unija, sociodemografski faktori, javno mnjenje Srbije

Uvod

Rešavanje kosovskog pitanja figurira kao determinanta političkog ponašanja građana Srbije, naročito u kontekstu pridruživanja Evropskoj uniji i činjenice da se rešavanje konačnog statusa Kosova i Metohije navodi kao glavni uslov za dugo čekano članstvo Srbije u Evropskoj uniji. Pitanja poput teritorijalnog integriteta i proces pridruživanja Evropskoj uniji svakako možemo svrstati u pitanja koja se odnose na uređenje političke zajednice. Uvažava se stanovište da su proces evropskih integracija i rešavanje kosovskog pitanja uslovljeni procesi koji nužno ne vode pozitivnom ishodu u oba slučaja. Cilj rada je da se ispita koji su to faktori koji mogu imati presudan uticaj na stavove ispitanika o teritorijalnom integritetu i Evropskoj uniji. Osnovna hipoteza od koje se polazi u radu jeste da sociodemografske karakteristike ispitanika ne utiču na njihov stav prema izboru između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta Republike Srbije.

U radu se ne primenjuje isti pristup kao u prethodnim istraživanjima kada je reč o ispitivanju stavova o teritorijalnom integritetu i Evropskoj uniji. Prethodna istraživanja javnog

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

mnjenja su stav prema teritorijalnom integritetu ispitivali posredno, odnosno sagledavanjem stavova ispitanika o pojedinačnim rešenjima kosovskog pitanja kao najvećeg izazova za teritorijalni integritet zemlje. U ovom istraživanju se koristi skala na kojoj se ispitanici sami pozicioniraju u odnosu na to šta oni ocenjuju kao značajnije za Srbiju – članstvo u Evropskoj uniji ili očuvanje teritorijalnog integriteta zemlje. Ovo pitanje predstavlja jednu vrste skice scenarija – šta bi se dogodilo ukoliko bi se pred javno mnjenje postavio uslov ili ponuda da se uđe u Evropsku uniju ako se prizna nezavisnost Kosova i Metohije. Osnovna ideja je bila da se ispitanicima ponudi gradacija u preferenciji za jednu ili drugu opciju, a ne isključivo izbor po modelu ili/ili.

* * *

Podrška ulasku Srbije u Evropsku uniju prethodnih deset godina beleži neravnomerni pad što je u suprotnosti sa prvom decenijom evropskih integracija u Srbiji kada je javno mnjenje bilo većinski naklonjeno pridruživanju Evropskoj uniji. Postoji više faktora koji utiču na dinamiku, ishod, ali i percepciju procesa evrointegracija u Srbiji. Jedan od važnijih je rešavanje statusa Kosova i Metohije. Iznetu tvrdnju potkrepljujemo trima grupama argumenata. Prvo, institucije Evropske unije su pred Srbiju postavile zahtev da mora u potpunosti da normalizuje odnose sa vlastima u Prištini, što implicitno podrazumeva priznanje samoproglašene nezavisnosti kako bi dobila status punopravnog člana Evropske unije. Drugo, proces evrointegracija i rešavanja kosovskog pitanja su direktno uslovljeni procesi. Treće, javno mnjenje Srbije je već dugo rastrzano između evropske budućnosti i kosovske prošlosti (Marković i dr., 2021: 75). U istraživanju javnog mnjenja iz 2018. godine¹ nalazi jasno pokazuju da pitanje rešavanje statusa Kosova i Metohije ima značaja za formiranje stava ispitanika o EU (Marković i dr., 2021: 83). U pomenutom istraživanju čak 79% ispitanika smatra da politika Evropske unije prema pitanju rešavanja statusa Kosova i Metohije ima značaja za formiranje njihovog stava o Evropskoj uniji, od čega više od polovine (55%) smatra da ima veliki značaj, naspram petine ispitanika (21%) koji su smatrali da ovo pitanje nema nikakav značaj na formiranje njihovog stava o EU. Rezultati poslednjeg redovnog istraživanja evropske orijentacije građana, koje je sproveo Ministarstvo za Evropske integracije, govore da prvi put u istoriji zvaničnog merenja ulazak Srbije u Evropsku uniju podržava manje od polovine ispitanika (43%),² dok je više od četvrtine ispitanika kao najveću prepreku evropskom putu Srbije izdvojila politiku uslovljavanja Evropske unije i ucene sa kojima se Srbija suočava.³

¹ Nalazi istraživanja javnog mnjenja iz 2018. godine su detaljno izloženi u radu Kosovo i Metohija i Evropska unija – Dilema ili očekivani izbor? (Marković i dr., 2020: 83–86).

² Istraživanje *Evropska orijentacija građana Srbije* je sprovedeno decembra meseca 2022. godine. Reč je o redovnom godišnjem izveštaju koje sprovodi nadležna institucija, danas je reč o Ministarstvu za evropske integracije. Podrška ulasku Srbije u Evropsku uniju se merila odgovorom na pitanje: Ukoliko bi sutra bio raspisan referendum sa pitanjem: „Da li podržavate učlanjenje naše zemlje u EUP?“, kako biste Vi glasali? Dostupno na: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_dec_22.pdf

³ Ispitanici su mogli da biraju između osam ponuđenih odgovora, više od četvrtine građana (28%) se opredelilo za odgovor: *Politika stalnog uslovljavanja i ucena koju Evropska unija primenjuje prema našoj Zemlji*. Malo više od desetine ispitanika (12%) se opredelilo za odgovor *Mentalitet naših ljudi i nespremnost za promenu*, skoro isti broj se opredelilo za odgovor *Sadašnja situacija unutar same Evropske unije* (11%), treći odgovor po učestalosti je bio *Neispunjavanje preuzetih međunarodnih obaveza*. Istraživanje je dostupno na: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_dec_22.pdf

Odnos građana prema rešenju kosovskog problema se u jednoj rečenici može objasniti kao značajan raskorak između želja i očekivanja (Mojsilović, 2007 i 2010; Slavujević, 2018). Nakon jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova i Metohije, javno mnjenje Srbije je bilo primorano da se suoči sa dve stvari. Prvo, sa traumatičnim iskustvom gubitka dela teritorije koja je vekovima predstavljena kao „kolevka srpskog naroda”, uz prihvatanje realnosti da će se proces pregovora o pridruživanju Srbije Evropskoj uniji nadalje odvijati paralelno sa procesom rešavanja kosovskog pitanja (Marković i dr., 2019).

Rešavanje kosovskog pitanja ima i emotivnu dimenziju, i to trojako. Prvo, jer se manifestuje pre svega kroz osećaj pretrpljene nepravde, budući da se jedan deo teritorije mimo međunarodnog prava, kako smatra većina građana Srbije, samostalno proglasio nezavisnim. Drugo, jer Kosovo i Metohija ima kulturno-istorijski značaj koji se ogleda u ulozu koju 'kosovski mit' ima u izgradnji nacionalnog identiteta i suvereniteta. Kosovo i Metohija u srpskoj narodnoj kulturi predstavlja sveto mesto – prostor oplemenjen karakteristikama društvenog identiteta, „duhovni kolektivni toponim, centar kolektivne kulturne svesti” (Bošković, 2014: 479). Konačno, reakcija mnjenja na rešavanje kosovskog pitanja je uvezana i sa strahom da bi, ukoliko se prizna nezavisnost Kosova i Metohije, moglo da dođe do domino-efekta, odnosno da bi takva secesija mogla da podstakne separatističke tendencije u drugim oblastima poput: Sandžaka, juga Srbije ili Vojvodine itd.

Uticaj sociodemografskih faktora na formiranje stavova ispitanika

Prva istraživanja o uticaju sociodemografskih faktora na stavove ispitanika su se sprovodila u drugoj polovini dvadesetog veka i odnose se na ispitivanje uticaja socioekonomskih faktora na političku participaciju i izborne preferencije. Istraživači su polazili od hipoteze da raspoloživost socioekonomskih resursa predstavlja faktor koji utiče na donošenje odluke o nekom važnom društvenom pitanju. U prikazu svog ekonomskog modela izbornog ponašanja Dauns tvrdi da glasanje na izborima jeste čin koji zahteva izvestan trud i resurse. Daunsov model racionalnog birača je jedan od modela koji nam može poslužiti kako bismo objasnili da li birači glasaju i ako glasaju, da li se rukovode racionalnim razlozima (Downs, 1957). Prvobitno je Dauns isticao resurse koji moraju biti na raspolaganju za sticanje informacija i za rešavanje problema u situaciji neizvesnosti. Zbog toga se vreme, novac i obrazovanje izdvajaju kao ključni resursi (Todosijević & Pavlović, 2020: 75). Varijable koje mi analiziramo u ovom radu su: pol, starost, obrazovanje, region stanovanja, urbanizacija mesta stanovanja, mesečna primanja i položaj na društvenoj lestvici. Pored navedenih varijabli, zbog specifičnosti pitanja koja postavljamo, dodali smo još i ispitivanje uticaja regiona mesta stanovanja kao faktora koji može uticati na to da li se ispitanici opredeljuju pre za očuvanje teritorijalnog integriteta ili za ulazak Srbije u Evropsku uniju.

Niz istraživanja koja se bave političkom participacijom su zabeležila razliku u stepenu političke aktivnosti među polovima, odnosno nalazi istraživanja ukazuju na to da su žene manje politički aktivne nego muškarci (Lowndes, 2004: 47–48). Različit stepen političke aktivnosti među polovima se može odraziti i na definisanje stava o nekom važnom političkom pitanju. U nekoliko istraživanja je potvrđena pretpostavka da žene pokazuju manje interesovanje za

politiku, samim tim i da su manje upućene u politička dešavanja (Lowndes, 2004: 47–48).⁴ Moramo priznati da rezultati istraživanja javnog mnjenja u Srbiji nisu pokazala da se pol izdvaja kao značajan prediktor kada je reč o teritorijalnom integritetu (Mojsilović, 2007 i 2010; Slavujević, 2018; Marković i dr., 2021). Iako rezultati istraživanja pokazuju da pol nije značajan prediktor kada je reč o teritorijalnom integritetu, retki su izveštaji gde bi žene imale pozitivniji stav prema teritorijalnom integritetu u odnosu na muškarce.

Za razliku od pola, starost se može pokazati kao jedan od prediktora koji će imati uticaj na to da li se ispitanici primarno opredeljuju za Evropsku uniju ili teritorijalni integritet. Starost ispitanika može uticati na stav o teritorijalnom integritetu, ali i na stav o Evropskoj uniji. Od 2000. do 2021. godine postojao je jasan trend da mladi između 18 i 29 godina u većoj meri podržavaju ulazak Srbije u EU u odnosu na ostale grupe stanovništva.⁵ S druge strane, prethodna istraživanja pokazuju da su ispitanici stariji od 60 godina skloniji da prednost daju očuvanja teritorijalnog integriteta naspram Evropske unije.⁶

Obrazovanje se smatra jednim od ključnih resursa relevantnim za donošenje odluke o nekom relevantnom političkom pitanju, a uređenje političke zajednice se može svrstati u tu kategoriju. U eri manipulacije informacijama upravo obrazovanje ispitanika može biti jedan od faktora koji će imati uticaj na formiranje stava o nekom pitanju. Obrazovanje podrazumeva raspolaganje određenom količinom informacija, lakše sticanje novih informacija i snalaženje u kompleksnom informacionom okruženju (Todosijević & Pavlović, 2020: 79). S obzirom na to da ovde ispitujemo stav prema teritorijalnom integritetu koji posredno podrazumeva stav prema rešenju kosovskog pitanja, stepen informisanosti ispitanika i sposobnost da se „odbrane“ od manipulacije informacijama i senzacionalističkog izveštavanja u medijima na ovu temu može biti od presudnog značaja. Ispitivanje obrazovanja kao prediktora stava o teritorijalnom integritetu i Evropskoj uniji je veoma značajno jer se u nekoliko nalaza istraživanja pokazalo da ispitanici sa nižim stepenom obrazovanja imaju veću sklonost ka odabiru rešenja koja podrazumevaju prvenstvo teritorijalni integritet (Slavujević, 2018; Mojsilović, 2010), dok su Evropskoj uniji naklonjeniji oni sa višim stepenom obrazovanja.

Nalazi prethodnih istraživanja su pokazala da region stanovanja ispitanika/ca može biti jedan od faktora koji će uticati na to da li će ispitanik/ca dati prednost Evropskoj uniji

⁴ Pored navedenog, autorka ističe da ista istraživanja ilustruju kako žene pokazuju veći stepen nezadovoljstva kada je reč o zvaničnim politikama i delovanju Vlade. Dalje objašnjavajući različitost u političkim stavovima među ženama i muškarcima, autorka ističe da žene mogu procenjivati sopstvene stavove na drugačiji način od muškaraca i da je to i jedan od potencijalnih uzroka zabeleženih razlika (Lowndes, 2004).

⁵ Konkretno dve trećine mladih u kategoriji 18–29 godina su za članstvo Srbije u Evropskoj uniji (*Južne vesti*, 2021). Reč je o redovnom godišnjem istraživanju sprovedenom u julu 2021. godine kada je 57% ispitanika glasalo za ulazak Srbije u Evropsku uniju, 30% je bilo protiv. Rezultati istraživanja dostupni na: <https://europa.rs/gradjani-srbije-prepoznaju-eu-kao-najveceg-donatora/> (EU u Srbiji, 2021).

⁶ Institut za evropske poslove je sproveo istraživanje javnog mnjenja „Stav građana Srbije prema Kosovu“ u avgustu mesecu 2022. godine. Tema istraživanja je bilo ispitivanje stavova građana i građanki Srbije o rešavanju i važnosti kosovskog problema. Među istraživačkim pitanjima se našlo i pitanje *Da li biste podržali nezavisnost Kosova da bi Srbija brže postala članica Evropske unije?* Negativan odgovor je dalo 79,2%, a pozitivan 13,9%, od toga u grupi od 18 do 29 godina NE je izjavilo 72,8% ispitanika, dok je u starosnoj grupi preko 60 godina 80% ispitanika odgovorilo sa NE. Detaljnije pogledati istraživanje javnog mnjenja *Stav građana Srbije prema Kosovu* dostupno na: <https://iea.rs/wp-content/uploads/2022/08/34-Stav-gradjana-Srbije-prema-Kosovu-2022.pdf>

ili teritorijalnom integritetu na lestvici prioriteta. Konkretno, ispitanici koji žive u naseljima na jugu Srbije, zbog blizine teritorije Kosova i Metohije, ali i zbog značajnijeg učešća albanske nacionalne manjine na teritoriji južne Srbije, ekspresnije izražavaju svoje opredeljenje da daju apsolutnu prednost teritorijalnom integritetu i da odbijaju bilo kakva rešenja koja predviđaju priznavanje nezavisnosti Kosova i Metohije.⁷

Kada je reč o uticaju urbane/ruralne sredine, nalazi prethodnih istraživanja su pokazali da ispitanici/e koji daju apsolutnu prednost teritorijalnom integritetu, odnosno koji ne prihvataju samoproglašenu nezavisnost Kosova i Metohije kao rešenje kosovskog pitanja, pretežno dolaze iz ruralnih sredina.⁸ S druge strane, uticaj ruralne sredine na formiranje stava o nekoj temi se ne može svesti samo na razlike u socioekonomskom statusu koje proističu iz razlike u stepenu razvijenosti urbanih i ruralnih područja. Ukoliko i postoji nalaz da prednjači uticaj ruralne ili urbane sredine, on ukazuje na postojanje uticaja i drugih činilaca poput: socijalnog okruženja, socijalnog pritiska i modela, ali i karakterističnih društvenih i političkih stavova (Todosijević & Pavlović, 2020: 99).

Uz obrazovanje i zanimanje, prihodi domaćinstva su jedan od indikatora koji utvrđuju socioekonomski status, a time i jedan od najznačajnijih faktora koji će uticati na donošenje odluke o nekom bitnom političkom pitanju. Ispitivanje prihoda kao prediktora je naročito važno ukoliko se uvaži pretpostavka da se vrednosni sudovi građana o najboljem rešenju za Kosovo i Metohiju mogu oceniti kao konformistički, u smislu da dominira opredeljenje za održavanje *zamrznutog konflikta* (Slavujević, 2018). S druge strane, u političkom diskursu se često dilema teritorijalni integritet ili članstvo u Evropskoj uniji poistovećuje sa drugom dilemom: koliko je javno mnjenje Srbije spremno da se odrekne ne samo dela teritorije već i svoje istorije, religije i tradicije zarad ličnog i kolektivnog prosperiteta za koji deo javnosti smatra da bi donelo pristupanje Evropskoj uniji (Marković i dr, 2019).

Lestvice društvenog položaja podrazumevaju da ispitanici, na osnovu svog subjektivnog doživljaja, ocene svoj socioekonomski status u konkretnom društvu. Razlika u društvenom položaju ne ukazuje samo da postoji razlika u posedovanju resursa između ispitanika već implicira da postoje različiti ekonomski interesi između viših i nižih slojeva društva koji se kasnije pretvaraju u različite političke interese (Kasara & Surianarajan, 2015: 616). Lična percepcija socioekonomskog statusa se u pojedinim pitanjima može pokazati kao pouzdaniji faktor merenja uticaja na formiranje stava o određenoj temi u odnosu na takozvane objektivne faktore: poput starosti, obrazovanja, mesečnih prihoda i sl.

⁷ Institut za evropske poslove je sproveo istraživanje javnog mnjenja „Stav građana Srbije prema Kosovu“ u avgustu mesecu 2022. godine. Tema istraživanja je bilo ispitivanje stavova građana i građanki Srbije o rešavanju i važnosti kosovskog problema. Među istraživačkim pitanjima se našlo i pitanje koje testira spremnost građana da podrže plan predsednika republike, Aleksandra Vučića, koji bi doneo nezavisnost Kosovu a građanima Srbije stabilnu državu i bolji standard. Više od polovine ispitanika (53,5%) ne bi podržalo ovakav plan, od toga su pretežno muškarci, ispitanici južne i istočne Srbije i stanovnici vanguardskih sredina. Detaljnije pogledati istraživanje javnog mnjenja „Stav građana Srbije prema Kosovu“ dostupno na: <https://iea.rs/wp-content/uploads/2022/08/34-Stav-gradjana-Srbije-prema-Kosovu-2022.pdf>

⁸ Ove nalaze treba uzeti sa rezervom, jer je retko neko istraživanje izašlo u javnost sa podacima koji podrazumevaju primenu regresione ili slične statističke metode provere uticaja faktora ruralne sredine na stav o Kosovu ili Evropskoj uniji.

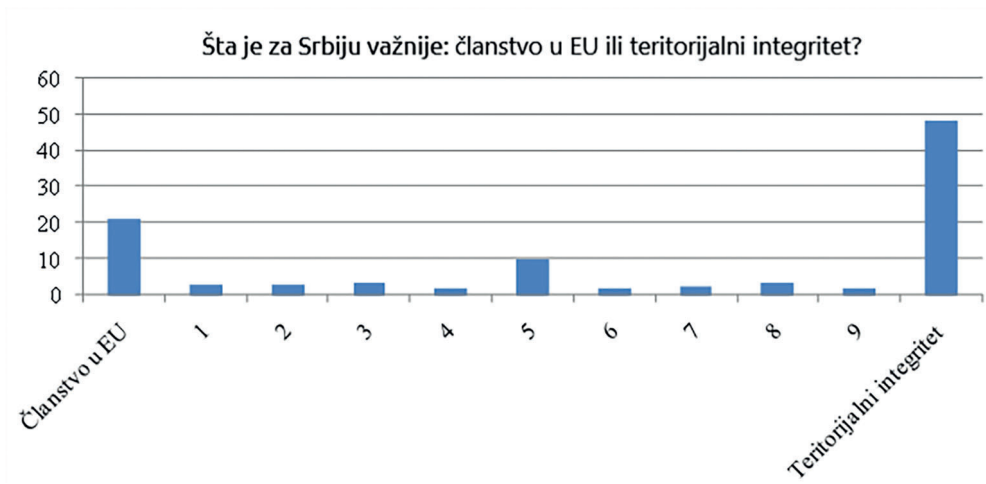
Metodološki okvir

U radu su korišćeni podaci koji se oslanjaju na empirijsko istraživanje *Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)*, koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka. Reč je o anketnom istraživanju gde je kao sredstvo za prikupljanje podataka korišćen strukturisani onlajn upitnik. Sprovedeno istraživanje bazirano je na kvantitativnoj metodologiji. U radu su korišćeni sledeći statistički postupci: deskriptivna analiza, linearna regresiona analiza i neparametarske korelacije kako bi se testirala hipoteza o postojanju veze između sociodemografskih odlika ispitanika i formiranja stava o teritorijalnom integritetu, odnosno Evropskoj uniji. Osnovna hipoteza od koje se polazi u radu jeste da sociodemografske karakteristike ispitanika ne utiču na njihov stav o tome da li je za Srbiju važnije članstvo u Evropskoj uniji ili očuvanje teritorijalnog integriteta Republike Srbije.

Za razliku od prethodnih istraživanja, u ovom istraživanju se nisu koristili različiti modaliteti koji bi ispitanike stavljali pred izbor između najpoželjnijih i/ili najverovatnijih rešenja, već se koristi skala na kojoj se ispitanici pozicioniraju u odnosu na to da li oni smatraju da je za Srbiju važnije članstvo u Evropskoj uniji ili očuvanje teritorijalnog integriteta Republike Srbije. Razlog zašto smo se opredelili za primenu skale je teorijske prirode. Cilj je bio da se vidi kako bi se ispitanik/ca opredelio/la kada bi morao/la da bira između te dve opcije, ali da se omogući izdiferenciran stav. Ovo pitanje predstavlja jednu vrste skice scenarija – šta ako bi se postavila 'ponuda' da se uđe u EU pod uslovom priznavanja samoproglashene nezavisnosti Kosova. Osnovna ideja je bila da se ispitanicima ponudi gradacija u preferenciji za jednu ili drugu opciju, a ne isključivo izbor po modelu ili/ili.

Članstvo Srbije u Evropskoj uniji i/ili teritorijalni integritet – rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja pokazuju da ispitanici u odabiru odgovora na pitanje: *Šta je za Srbiju važnije – članstvo u Evropskoj uniji ili teritorijalni integritet?* primarno biraju ili pol Evropska unija ili pol teritorijalni integritet (pogledati grafikon 1). Iz ovog nalaza možemo pretpostaviti da, uprkos tome što su ispitanici mogli da se opredele na skali od 0 (Evropska unija) i 10 (teritorijalni integritet), većina njih ima jasno definisan stav. Najveći broj ispitanika se opredelio za poziciju 10, koja podrazumeva da se daje prednost teritorijalnom integritetu u odnosu na Evropsku uniju. Ukoliko bismo ovom procentu dodali i ispitanike koji su se opredelili za poziciju 8 i 9, više od polovine ispitanika (53,4%) smatra da je za Srbiju važniji teritorijalni integritet nego Evropska unija. S druge strane, petina ispitanika (21,2%) ocenjuje da je Evropska unija važnija za Srbiju. Primenom istog principa, uključivanjem ispitanika koji su odabrali poziciju 1 i 2, broj ispitanika koji smatra da je za Srbiju važnije članstvo u Evropskoj uniji se neznatno povećava i čini 27% (pogledati grafikon 1).

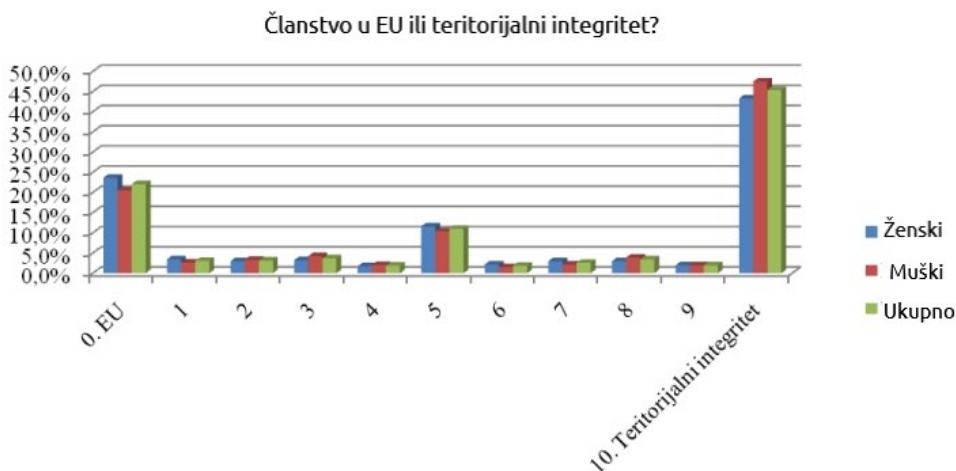
Grafikon 1. Šta je za Srbiju važnije – članstvo u EU ili teritorijalni integritet?

Ispitivanje reagovanja građana na rešenje kosovskog pitanja je predmet analize više od dve decenije i istraživanja javnog mnjenja su pokazala da sociodemografske karakteristike nemaju uticaja na formiranje stava u Kosovu i Metohiji ili je njihov uticaj marginalan (Mojsilović, 2010; Slavujević, 2018; Marković, 2020). Kako bismo proverili hipotezu o tome da sociodemografske karakteristike ispitanika ne utiču na njihov stav prema izboru između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta Republike Srbije, primenili smo dve vrste analize, neparametarsku korelacionu analizu i linearnu regresionu analizu. Pitanje koje smo koristili kao zavisnu varijablu je glasilo upravo tako „Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?“, a ispitanici su mogli da daju odgovor tako što bi pozicionirali sebe na jedanaestostepenoj skali gde je 0 predstavljalo „članstvo u EU“ a 10 „teritorijalni integritet“. Nezavisne varijable na osnovu kojih smo proveravali postavljenu hipotezu su pol, godine i obrazovanje ispitanika, mesečna primanja domaćinstva, region Srbije u kome ispitanik živi, da li je u pitanju urbana ili ruralna sredina, kao i samopozicioniranje na lestvici društvenog položaja.

Tabela 1. Korelacioni koeficijenti za varijable percepcija za zavisnu varijablu „Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?“ i nezavisne varijable pol, godine, obrazovanje, region, ruralna/urbana sredina, mesečna primanja domaćinstva i merdevine društvenog položaja

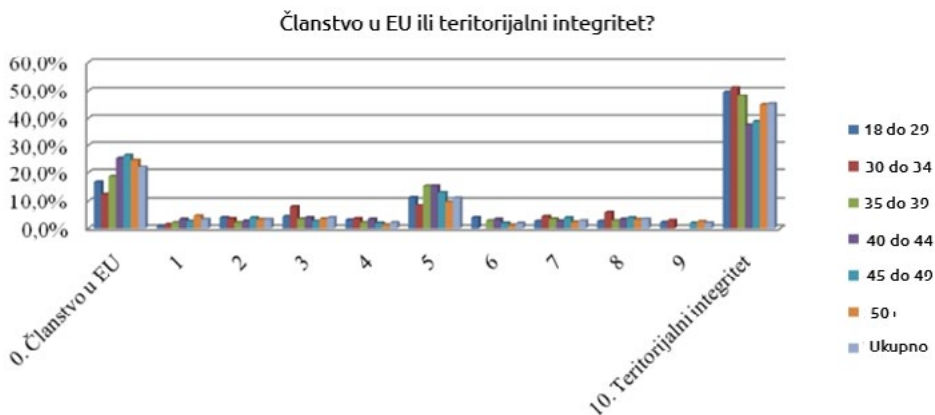
	Pol	Godine	Obrazovanje	Region	Ruralna/urbana sredina	Mesečna primanja domaćinstva	Merdevine društvenog položaja
Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?							
<i>r</i>	,05*	-,06**	-,05*	,08**	-,11**	-,12**	-,11**
<i>p</i>	,02	,01	,05	,002	,00	,00	,00
N	2.028	2.013	1.630	1.615	1.729	1.399	1.548

Napomena: *nivo značajnosti $p < ,05$; ** nivo značajnosti $p < ,01$ (2-tailed)

Grafikon 2. Uticaj pola na opredeljenje ispitanika

Neparametarska korelaciona analiza sprovedena po Spirmanovom (Spearman) modelu je pokazala da postoji statistički značajna povezanost pola ispitanika sa njihovim pozicioniranjem na skali između dva pola od kojih jedan predstavlja „članstvo u EU”, a drugi „teritorijalni integritet” ($p = ,02$). Međutim, pokazalo se da je ta korelacija slabog intenziteta, gotovo zanemarljiva, ali ipak ukazuje da su ispitanici muškog pola malo naklonjeniji očuvanju teritorijalnog integriteta ($r = ,05$).⁹

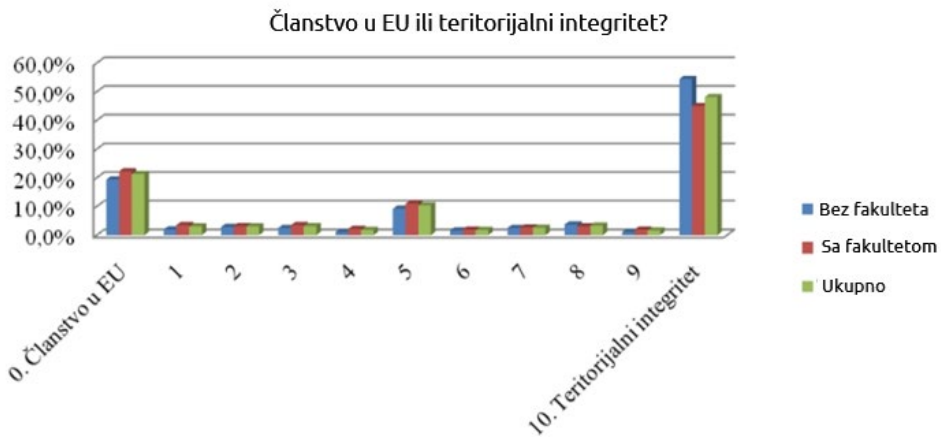

Grafikon 3. Uticaj starosti na opredeljenje ispitanika

Kada su u pitanju godine ispitanika, upotrebljena je Pirsonova (Pearson) neparametarska korelaciona analiza jer su godine ispitanika korišćene kao kontinuirana nezavisna varijabla, iako je na grafikonu X prikazana distribucija odgovora po šest kategorija starosti, što je učinjeno kako bi se dobila veća preglednost grafičkog prikaza. I u ovom slučaju se pokazalo da postoji statistički značajna povezanost sa izborom članstvo u Eu ili teritorijalni integritet ($p = ,01$). Povezanost je slabog intenziteta, skoro marginalna ($r = -,06$) i inverznog

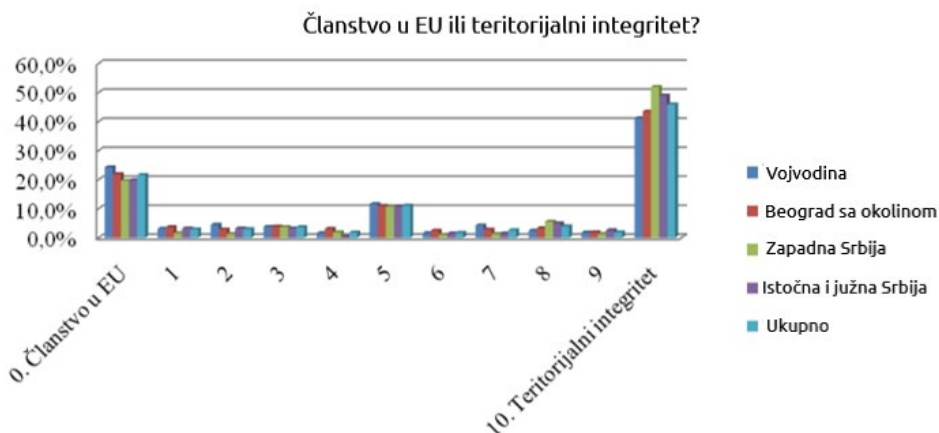
⁹ Uzorak je ponderisan po pitanju pola i starosti ispitanika.

smera, što znači da što su ispitanici mlađi, to su naklonjeniji očuvanju teritorijalnog integriteta Srbije kada se ono nalazi u opoziciji sa članstvom u EU.¹⁰

Grafikon 4. Uticaj nivoa obrazovanja na opredeljenje ispitanika

S obzirom da je uzorak ispitanika pristrasan kada je u pitanju obrazovanje, imajući u vidu da visokoobrazovani ispitanici čine značajno veći procenat u odnosu na onaj u opštoj populaciji, varijabla koja se tiče obrazovanja ispitanika rekodovana je u binarnu, gde jednu kategoriju čine fakultetski obrazovani ispitanici, a drugu oni čiji je najviši obrazovni stepen završena srednja škola. Neparametarska korelaciona analiza sprovedena po Spirmanovom modelu ukazuje na statistički značajnu inverznu povezanost obrazovanja ispitanika i zavisne varijable ($p = ,05$), u smislu da su visokoobrazovani ispitanici naklonjeniji članstvu u EU, ali je i ova veza ipak neznatne jačine ($r = -,05$)¹¹

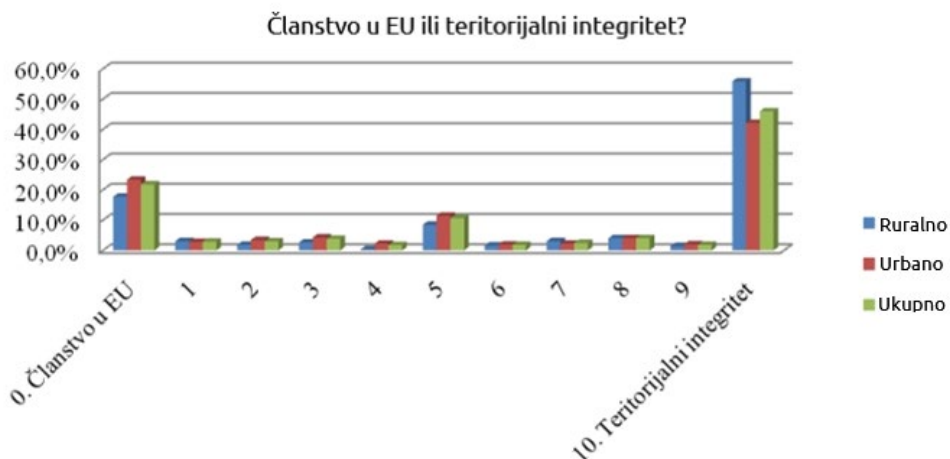

Grafikon 5. Uticaj regiona na opredeljenje ispitanika

¹⁰ Uzorak ponderisan po pitanju pola i starosti ispitanika.

¹¹ Uzorak ponderisan po polu, starosti i obrazovanju ispitanika.

U pogledu regionalne pripadnosti ispitanici su svrstani u četiri regiona: zapadna Srbija, istočna i južna Srbija, Vojvodina i Beograd sa okolinom. Spirmanova neparametarska korelaciona analiza takođe je otkrila postojanje statistički značajne povezanosti sa prioritizacijom ispitanika između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta ($p = ,002$), ali gotovo zanemarljive jačine veze ($r = ,08$). Prethodna istraživanja su pokazala da ispitanici koji žive u naseljima na jugu Srbije, zbog blizine teritorije Kosova i Metohije, ali i zbog značajnijeg učešća albanske nacionalne manjine na teritoriji južne Srbije, ekspresnije izražavaju svoje opredeljenje da daju apsolutnu prednost teritorijalnom integritetu u odnosu na evropske integracije. Nalazi našeg istraživanja nisu potvrdili iznete pretpostavke. Prvo, jer nismo otkrili da postoji bilo kakva veza između toga da li ispitanik daje prednost teritorijalnom integritetu i regiona u kome živi. Drugo, varijacije koje postoje između odgovora distribuiranih kroz regione se broje u nekoliko procenata. Prednost teritorijalnom integritetu najviše daju ispitanici iz zapadne Srbije 51%, dok je u regionu istočne i južne Srbije ta prednost izražena sa 49%.¹²

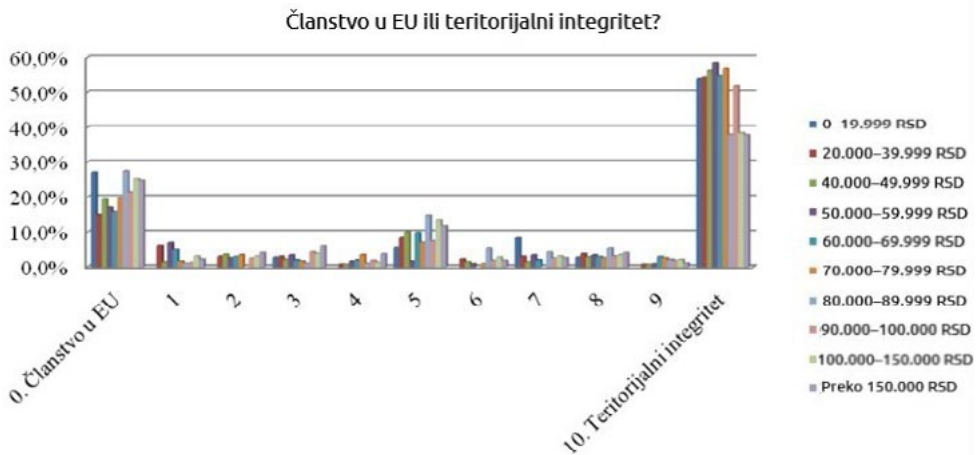

Grafikon 6. Uticaj ruralne/urbane sredine na opredeljenje ispitanika

Mesto stanovanja ispitanika razmatrano je ne samo u pogledu geografskih regiona već i kroz prizmu dihotomije ruralnih i urbanih sredina. Mesta sa populacijom do deset hiljada stanovnika su okarakterisana kao ruralna, dok su sva ostala mesta, uključujući i okolinu Beograda, sa predgrađima svrstana u kategoriju urbanih sredina. Neparametarska korelaciona analiza Spirmanovog tipa pokazala je da postoji statistički relevantna povezanost između zavisne varijable i toga da li ispitanici žive u ruralnim ili urbanim sredinama ($p = ,00$). Međutim, i u ovom slučaju je veza bila slabog intenziteta ($r = -,11$), i to inverznog smera, što ukazuje da su urbane sredine naklonjenije članstvu u EU.¹³

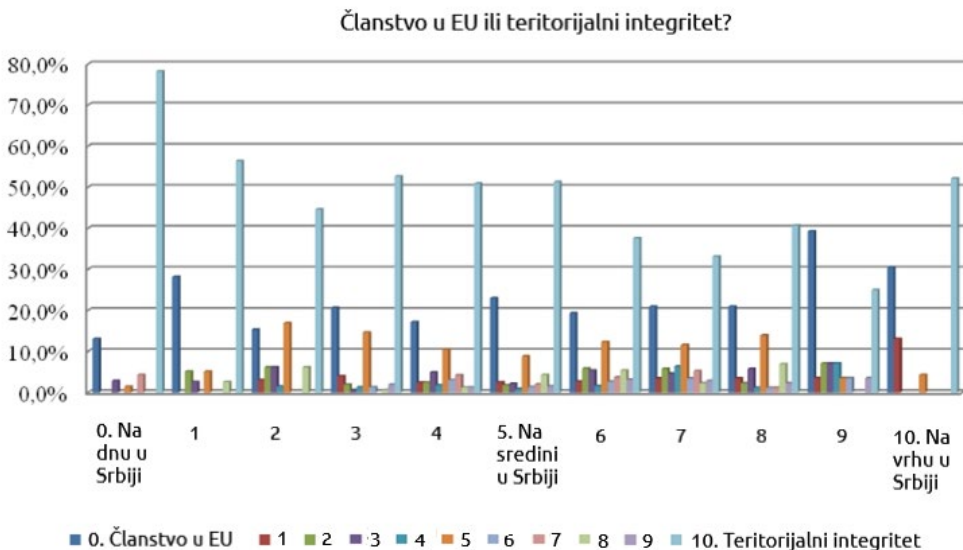
¹² Uzorak ponderisan po polu, regionu i starosti.

¹³ Uzorak ponderisan po polu, starosti i regionu.

Grafikon 7. Uticaj prihoda domaćinstva na opredeljenje ispitanika

Slično je i kada su u pitanju mesečni prihodi domaćinstva. Neparametarska korelaciona analiza sprovedena po Spirmanovom modelu ukazuje na statistički značajnu povezanost između mesečnih primanja domaćinstva ispitanika i njihovog pozicioniranja na skali između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta ($p = ,00$). Međutim, pokazalo se da je ta korelacija slabog intenziteta, gotovo zanemarljiva ($r = -,12$), ali ipak, s obzirom da je inverznog tipa, ukazuje da su ispitanici koji žive u domaćinstvima sa manjim mesečnim prihodima u neznatnoj meri naklonjeniji očuvanju teritorijalnog integriteta.¹⁴

Grafikon 8. Uticaj društvenog položaja na opredeljenje ispitanika

¹⁴ Uzorak ponderisan po polu, starosti i obrazovanju.

Ispitanicima je u upitniku bilo postavljeno i pitanje da na jedanaestostepenoj lestvici društvenog položaja u Srbiji pozicioniraju sebe u odnosu na to kakav je njihov položaj u pogledu novca, obrazovanja i cenjenosti posla. Spirmanova neparametarska korelaciona analiza je pokazala da postoji statistički značajna veza između te varijable i prioritizacije ispitanika između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta ($p = ,00$). Veza je poprilično slaba i inverznog tipa ($r = -,11$), što znači da je za one koji su sebe pozicionirali niže na lestvici verovatnije da će se prednost dati očuvanju teritorijalnog integriteta Republike Srbije.¹⁵

Kako bismo proverili hipotezu o tome da sociodemografske karakteristike ispitanika ne utiču na njihov stav prema izboru između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta Republike Srbije, sproveli smo i linearnu regresionu analizu. U regresioni model su bili uvršteni pol, godine i obrazovanje ispitanika, mesečna primanja domaćinstva, region Srbije u kome ispitanik živi, da li je u pitanju urbana ili ruralna sredina, kao i samopozicioniranje na lestvicama društvenog položaja. Rezultati analize su pokazali da je model statistički značajan, ali da nezavisne varijable koje smo koristili objašnjavaju svega 4,7% varijanse stava po pitanju prioritizacije ispitanika između članstva u EU i očuvanja teritorijalnog integriteta ($R^2 = ,05$ sudeći po Nagelkerkeovom testu). Za većinu nezavisnih varijabli koje su uvrštene u model pokazalo se da nisu statistički značajni prediktori odgovora na pitanje „Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?”. Kao relativno značajni prediktori pokazali su se samo godine, lestvice društvenog položaja i da li ispitanik živi u ruralnoj ili urbanoj sredini. Upravo ova poslednja okolnost pokazala se kao najznačajniji od svih analiziranih sociodemografskih prediktora.

Tabela 2. Rezultati linearne regresione analize za zavisnu varijablu „Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?” i nezavisne varijable pol, godine, obrazovanje, region, ruralna/urbana sredina, mesečna primanja domaćinstva i merdevine društvenog položaja

Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?		
	B	SE
Pol	,21	,23
Godine	-,02**	,01
Obrazovanje	,12	,26
Beograd		
Vojvodina	-,32	,28
Zapadna i centralna Srbija	,23	,36
Istočna i južna Srbija	-,22	,34
Ruralno/urbano	-1,23***	,28
Primanja domaćinstva	-,06	,05
Merdevine	-,23***	,07
Constant	9,49***	,67
R Square		,05

Napomena: * = $p < ,05$; ** = $p < ,01$; *** = $p < ,005$.

¹⁵ Uzorak ponderisan po polu, starosti i obrazovanju.

Zaključak

Nismo mogli izdvojiti nijedan sociodemografski činilac koji ima presudan uticaj na formiranje stava o tome da li se daje prednost Evropskoj uniji ili teritorijalnom integritetu. Do sličnih nalaza dolaze i istraživači koji su studije radili pre pet, deset ili dvadeset godina. Mojsilović na osnovu podataka CESID-ovih istraživanja izvodi zaključak da ne postoji jasna i statistički značajna veza između sociodemografskih odlika i stava prema kosovskom pitanju, odnosno teritorijalnom integritetu. Mojsilović zaključuje iz analize statistički niskog odnosa sociodemografskih odlika i stava prema Kosovu i Metohiji da „određene kategorije populacije, kao što su oni sa nižim nivoom obrazovanja, stariji i oni koji zauzimaju niže lestvice društvene strukture (domaćice, poljoprivrednici ili nekvalifikovano radništvo), u većoj meri biraju odgovor „Ne zna i nema stav“, dok se oni koji imaju stav ravnomerno i blisko proseku opredeljuju za odgovore koji su dati u pitanju želje i procene realnosti kad je reč o rešenju kosmetskog pitanja” (Mojsilović, 2010: 171).

U slučaju našeg istraživanja, od sociodemografskih faktora koje smo poredili nalazi nam ukazuju da jedino uticaj sredine u kojoj ispitanik/ca živi (ruralno/urbano područje) ima relativno značajniji uticaj na to da li ispitanik procenjuje da je za Srbiju važnija Evropska unija ili teritorijalni integritet. Ispitanici koji žive u urbanim sredinama će u većem broju slučajeva dati prednost Evropskoj uniji u odnosu na očuvanje teritorijalne celovitosti zemlje. S druge strane, što su ispitanici sebe niže smestili na lestvici društvenog položaja i što su mlađi, to su naklonjeniji očuvanju teritorijalnog integriteta Srbije.¹⁶

Pokušaćemo da objasnimo zašto se sociodemografski faktori nisu pokazali kao značajni prediktori kada je reč o ispitivanju stavova o karakteru političke zajednice. Stav prema analiziranim pitanjima, tačnije odnos prema teritorijalnom integritetu i Evropskoj uniji, pitanje je koje po svojoj prirodi zahteva postojanje nešto više „kognitivnog” tj. saznanog materijala od proste procene socioekonomskog statusa ili životnog standarda. Jedno od mogućih objašnjenja može biti da je odnos građana prema kosovskom pitanju više u vezi sa određenim pogledom na svet, vrednostima ili strahom od promena i njihovim željenim očekivanjima (Mojsilović, 2007: 234). Pitanje odnosa prema rešavanju statusa Kosova i Metohije znatno je zasićeno emocionalnim nabojem, što dodatno otežava nameru da utvrdite šta tačno i u kojoj meri utiče na stavove ispitanika kada je reč o ovom pitanju. Ne postoji instrument kojim će se meriti koliko je određeni stav zasićen emocijama a koliko racionalnim, odnosno „kognitivnim” materijalom (Mojsilović, 2007: 220). U prethodnim istraživanjima¹⁷ smo potvrdili da rešavanje statusa Kosova i Metohije utiče na stav javnog mnjenja o članstvu Srbije u Evropskoj uniji, a u ovom radu smo dokazali da se sociodemografski faktori ne mogu pokazati kao pouzdani prediktori koji bi nam pomogli da pretpostavimo koji je to profil ispitanika koji smatra da je za Srbiju važnije članstvo u Evropskoj uniji u odnosu na teritorijalni integritet ili obratno. Ostaje za buduća istraživanja da se utvrdi u kojoj meri drugi faktori, poput vrednosti i političke kulture, utiču na formiranje stava ispitanika o rešavanju statusa Kosova i Metohije i Evropskoj uniji.

¹⁶ Međutim, uticaj ovih faktora je i dalje manji nego uticaj ruralne ili urbane sredine (videti: tabelu 2).

¹⁷ Nalazi istraživanja javnog mnjenja iz 2018. godine su detaljno izloženi u dva rada: Kosovo and Metohija or the European Union – a rhetorical dilemma in the Serbian political discourse (Marković i dr., 2019: 173–192), dostupno na: <http://iriss.idn.org.rs/309/> i Kosovo i Metohija Evropska unija – Dilema ili očekivani izbor? (Marković i dr., 2020: 83–86), dostupno na: <http://iriss.idn.org.rs/697/>.

LITERATURA

- Dowons, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- EU u Srbiji (2021). Građani Srbije prepoznaju EU kao najvećeg donatora. 26.7.2021. <https://europa.rs/gradjani-srbije-prepoznaju-eu-kao-najveceg-donatora/>
- Južne vesti (2021, jul 27). Istraživanje: Više od 60 odsto građana smatra da je Srbiji mesto u Evropskoj uniji. *Južne vesti*, <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Istrazivanje-Vise-od-60-odsto-gradjana-smatra-da-je-Srbiji-mesto-u-Evropskoj-Uniji.sr.html> (pristupljeno 10. februar 2023.)
- Kasara, K. & Suryanarayan, P. (2015). When Do the Rich Vote Less Than the Poor and Why? Explaining Turnout Inequality across the World. *American Journal of Political Science*, 59(3), 613–627. <http://www.jstor.org/stable/24583086>
- Lowndes, V. (2004). Getting on or getting by? Women, social capital and political participation. *The British Journal of Politics and International Relations*, 6(1), 45–64.
- Institut za evropske poslove (2022). Stav građana Srbije prema Kosovu. Istraživanje javnog mnjenja, Research 34. Beograd: Institut za evropske poslove. <https://iea.rs/wp-content/uploads/2022/08/34-Stav-gradjana-Srbije-prema-Kosovu-2022.pdf> (pristupljeno 15. januara 2023.)
- Marković, K., Matijević, B. & Jovanović, M. (2019). Kosovo and Metohija or the European Union – a rhetorical dilemma in the Serbian political discourse. *Srpska politička misao = Serbian Political Thought*, 66(4), 173–192. http://iriss.idn.org.rs/309/1/SPM_2019_4.pdf
- Marković, K., Matijević, B. & Jovanović, M. (2021). Kosovo i Metohija i Evropska unija – Dilema ili očekivani izbor? U: B. Todosijević (Ur.), *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije: javno mnjenje Srbije 2018 – JMS 2018* Beograd: Institut društvenih nauka (str. 74–89). http://iriss.idn.org.rs/697/1/KMarkovic_BMatijevic_MJovanovic_Predstave%20o%20EU%20i%20Rusiji%20u%20javnosti%20Srbije.pdf
- MEI (2022). Evropska orijentacija građana Srbije. Ispitivanje javnog mnjenja Srbije decembar 2022. Beograd: Ministarstvo za evropske integracije (MEI) https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_dec_22.pdf (pristupljeno 10. februar 2023)
- Mojsilović, M. (2007). Odnos birača i apstinencija prema pitanjima granica i uređenja političke zajednice. U: Z. Lutovac (Ur.), *Birači i apstinenci u Srbiji* (str. 217–236). Beograd: Institut društvenih nauka, Fakultet političkih nauka i Fondacija Fridrih Ebert.
- Mojsilović, M. (2010). Percepcija problema Kosova i Metohije. U: S. Mihajlović (Ur.), *Kako građani Srbije vide tranziciju: istraživanje javnog mnjenja tranzicije* (str. 165–175). Beograd: Fondacija Fridrih Ebert.
- Slavujević, Z. (2018, Oktobar 14). Građani Srbije o Kosovu: između srca i razuma. *DANAS*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/izmedju-srca-i-razuma/>
- Todosijević, B. & Pavlović, Z. (2020). *Pred glasačkom kutijom: politička psihologija izbornog ponašanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Ksenija Marković, Marko Jovanović
EUROPEAN UNION OR TERRITORIAL INTEGRITY –
SOCIO-DEMOGRAPHIC FACTORS AS PREDICTORS

Abstract

The paper analyses the influence of socio-demographic factors on the citizens' prioritization concerning two political issues that are crucial for the development of the society of the Republic of Serbia, namely the EU membership and the preservation of territorial integrity. The initial premise of the authors start is that the resolution of the status of Kosovo and Metohija significantly affects public opinion when it comes to Serbia's EU membership. The basic hypothesis on which the paper is based is that the socio-demographic characteristics of the respondents do not affect their attitudes when it comes to the choice between the EU membership and the preservation of the territorial integrity of the Republic of Serbia. The study

follows the quantitative research method: to answer the research question, the authors rely on the data obtained from the "Value Attitudes of the Citizens to the Democratic Transformation of Serbia in the Past Three Decades (1990-2022)" empirical quantitative research conducted by the Centre for Political Research and Public Opinion of the Institute of Social Sciences. The results of the research indicate that no socio-demographic factor can be singled out to have had the decisive influence on whether the respondents give priority to the European Union or territorial integrity. The authors conclude that other factors, such as values and political culture, may prove to be more significant predictors for the formation of the respondent's position towards the resolution of the status of Kosovo and Metohija and the European Union membership. *Keywords:* territorial integrity, Kosovo and Metohija, European Union, socio-demographic factors, Serbian public opinion

MILAN BLAGOJEVIĆ

Istraživač pripravnik

Institut društvenih nauka, Beograd

MARKO MANDIĆ

Istraživač saradnik

Institut društvenih nauka, Beograd

Spoljna politika Srbije – Rezultanta strukture međunarodnog sistema i(li) činioca unutrašnje politike*

Sažetak

Autori rada nastoje da objasne i identifikuju potencijalne uzroke spoljnopolitičkog pozicioniranja i strateškog opredeljenja Srbije u međunarodnom sistemu, sa posebnim naglaskom i analizom uloge javnog mnjenja u tom procesu. U radu se koristi teorija neoklasičnog realizma koja pripada teorijama međunarodnih odnosa i spoljne politike i čiji je istraživački koncept utemeljen na identifikaciji činioca koji određuju spoljnopolitičko ponašanje države koja je predmet istraživanja. Pored strukturalnih faktora, koji stvaraju manje ili više permisivno okruženje i kontekst u kojem države vode spoljnu politiku, na strateško usmerenje mogu uticati i percepcije političkih lidera u zemlji, strateška kultura, način funkcionisanja političkih institucija i opšti odnosi društva i države u kojima se posebno izdvajaju stavovi javnog mnjenja po pitanjima spoljne politike. U radu se analizira sinergetski efekat strukturalnih faktora i činioca unutrašnje politike države na spoljnu politiku Srbije. Posebna pažnja posvećena je konkretnom strateškom usmerenju Srbije i spoljnopolitičkim potezima i korelaciji sa javnomnjenjskim stavovima građana i građanki u toj oblasti.

Ključne reči: spoljna politika Srbije, javno mnjenje, međunarodni odnosi, neoklasični realizam, ideološko-partijska identifikacija

Uvod

U središtu akademskih debata o međunarodnim odnosima i spoljnoj politici jedno pitanje izdvaja se više od ostalih. Šta navodi određenu državu da donosi i sprovodi sopstvenu spoljnu politiku? Po liniji odgovora na ovo pitanje teorije međunarodnih odnosa se svrstavaju u različite grupe. Iako od svog postanka sama nauka o međunarodnim odnosima raspoznaje mnoštvo različitih teorija međunarodnih odnosa, dve su se profilisale kao dominantne – realizam i liberalizam. Ove dve teorije uzroke ponašanja država u međunarodnom sistemu vide u različitim činiocima. U fokusu istraživanja teoretičara realizma su odnosi moći između međunarodnih aktera, dok teoretičari liberalizma primarno proučavaju ideje, vrednosti i ekonomske odnose u globalnim odnosima. Osnovna razlika između ovde dve grupe jeste u nivoima analize na koje se usredsređuju. Realizam je teorija u čijem se centru istraživanja nalazi struktura međunarodnog sistema i ravnoteža snaga između država. Po ovome se vidi da se realizam bazira na strukturalnom pristupu i *top-down* pogledu na međunarodnu zbilju. Ovakav pristup realističke teorije najbolje je opisan u knjizi Keneta Volca (Kenneth Waltz) „Teorija međunarodne politike” (Waltz, 1979). Sa druge strane, liberalizam insistira na *bottom-up* pristupu i proučavanju ideja, vrednosti i institucija u pojedinačnim državama i kako one

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

stvaraju međunarodne veze širom sveta. Zbog toga liberalnu teoriju međunarodnih odnosa nazivamo i idealističkom teorijom jer proučava ideje i vrednosti svih ideologija, a ne samo liberalizma. Sama teorija počiva na tri osnovna temelja – teoriji demokratskog mira, ekonomske međuzavisnosti i institucionalne saradnje (videti više u: Cvetičanin & Mandić, 2021: 107–109).

Protokom vremena teorije međunarodnih odnosa postajale su sve više eklektičke. Jedna od najaktuelnijih paradigmi u teorijama međunarodnih odnosa jeste neoklasični realizam. Neoklasični realizam jeste teorija koja pripada korpusu realističkih teorija, ali sadrži i premise ostalih teorija, pogotovo prethodno pomenutog liberalizma. Neoklasični realizam otklanja, za razliku od strukturalnog realizma, kauzalnu povezanost između signala iz strukture međunarodnog sistema i spoljne politike i strateškog prilagođavanja države. Uprkos tome, neoklasični realisti baštine tradiciju celokupne realističke škole i smatraju da je uloga materijalne strukture međunarodnog sistema od primarnog značaja za ponašanje država u međunarodnim odnosima, ali ne smatraju da je njeno delovanje determinišuće. Ponašanje država u međunarodnom sistemu, po pripadnicima ove teorije, rezultanta je udruženog efekta međunarodnog okruženja i širokog spektra faktora koji čine unutrašnju politiku određene države (Мандић & Недић, 2022: 184). Dragan Živojinović (2008: 369) primećuje da se neoklasični realizam razlikuje od ostalih teorija i po cilju samog istraživačkog koncepta. Strukturalni realizam i neoklasični realizam pripadaju istoj tradiciji u nauci o međunarodnim odnosima, ali njihovi teorijski postulati ne objašnjavaju iste fenomene. Džefri Taljafero (Jeffrey Taliaferro) ističe da strukturalni realizam, kao sistemska teorija međunarodnih odnosa, nastoji da objasni isključivo međunarodne ishode. Na drugoj strani, neoklasični realizam nastoji da objasni zašto se neka država u određenom vremenskom periodu odlučila za konkretnu spoljnu politiku ili strateško pozicioniranje (Taliaferro, 2001: 132–133). Gideon Rouz (Gideon Rose), koji je i osmislio termin „neoklasični realizam”, deli istovetan stav. Rouz je stava da, s obzirom da je strukturalni realizam isključivo teorija međunarodne politike, mnoštvo događaja u međunarodnoj stvarnosti biva ostavljeno teorijama spoljne politike. Teorije spoljne politike, za razliku od sistemskih teorija međunarodnih odnosa, za zavisnu varijablu ne uzimaju ishod interakcija između država, već ponašanje pojedinačnih država. Ponašanje država u međunarodnom sistemu oličeno u njihovoj spoljnoj politici i strateškom prilagođavanju, primećuje Rouz, uslovljeno je i eksternim i internim faktorima. Neoklasični realizam je teorija koja sadrži i prihvata uticaj obe pomenute grupe faktora. Pripadnici ove teorije zastupaju stav da su domašaj i projekcija spoljne politike određene države uslovljeni pre svega njenom pozicijom u međunarodnom sistemu i relativnoj moći koju poseduje. Međutim, neoklasični realisti smatraju da su signali koji dolaze iz međunarodnog sistema indirektni i komplikovani zato što moraju da prođu kroz „transmisioni kaiš” faktora koji su sastavni deo unutrašnje politike države (Rose, 1998: 145–146; Мандић & Недић, 2022: 185).

Norin Ripsman (Norrin Ripsman), Džefri Taljafero i Stiven Lobel (Steven Lobell) u knjizi *Neoclassical Realist Theory of International Politics* dali su, do sada, najobuhvatniju sistematizaciju teorije neoklasičnog realizma. Navedeni autori su raščlanili pomenute interne faktore i napravili sistematizaciju unutarpolitičkih varijabli koje, uz strukturalni eksterni podsticaj iz međunarodnog sistema, utiču na spoljnopolitičko ponašanje država. Unutarpolitičke varijable podelili su na četiri široka klastera: percepcije lidera, strateška kultura, odnosi države i društva i način funkcionisanja političkih institucija države (Ripsman i dr., 2016: 59). Prvi klaster koji se odnosi na percepcije lidera stavlja fokus na individualni nivo analize i uključuje ličnosti koje zauzimaju najviše pozicije u državnim administracijama, kao što su šefovi

država, predsednici vlada, ministri, savetnici u oblastima spoljne, bezbednosne i odbrambene politike, itd. Autori ističu važnost ovih političkih aktera zbog njihovih pozicija u državnom aparatu i činjenice da su oni prvi filter kroz koji prolazi stimulus iz strukture međunarodnog sistema i koji će biti percipiran u zavisnosti od njihovog pogleda na svet (Ripsman i dr., 2016: 61–62). Drugi set odnosi se na stratešku kulturu, pod kojom autori podrazumevaju i organizacionu kulturu određenih institucija koje su zadužene za brigu o spoljnoj i strateškoj politici države (npr. vojska), ali i širi pogled na svet i ukorenjena verovanja celokupne populacije jedne države i opšte istorijske trajektorije jednog naroda (Ripsman i dr., 2016: 66). Treći set u obzir uzima odnose između države i društva. Ovo se uopšteno odnosi na nivo političke i socijalne kohezije unutar određene države i na to kako se stav javnog mnjenja povodom državne spoljne ili strateške politike odražava na političke odlučioce (Ripsman i dr., 2016: 71). Četvrta grupa odnosi se na način funkcionisanja političkih institucija unutar države. Ovaj klaster faktora pruža uvid u set pravila, pre svega formalnih, koja propisuju ko i na koji način donosi spoljnopolitičke i strateške odluke u političkom sistemu određene države i ko su potencijalni veto-akteri u tom procesu, ali i na neformalne političke prakse i procese u okviru posmatrane države (Ripsman i dr., 2016: 75–78). Po svemu navedenom, možemo da sumiramo da neoklasični realizam kao teorija nastoji da objasni spoljnu politiku ili strateško pozicioniranje određene države. To predstavlja zavisnu varijablu u istraživanju koja je rezultat delovanja strukture međunarodnog sistema, tj. nezavisne varijable, ali tek nakon što ona prođe kroz „sito“ unutarpolitičkih faktora koji deluju kao intervenišuće varijable. Ove intervenišuće varijable utiču, kako na velike sile tako i na male države, što će biti prikazano na primeru Srbije. U ovom radu poseban naglasak biće stavljen na odnos između spoljne politike i stavove javnog mnjenja građana i građanki Republike Srbije. Po prethodno navedenoj sistematizaciji teorije, odnos između stavova javnog mnjenja i konkretne spoljne politike države upravo predstavlja centralni element grupe faktora koji se odnosi na opšti odnos društva i države. U narednom poglavlju prikazaćemo pregled razvoja spoljne politike Srbije i glavne strateške konstante i promene u spoljnopolitičkom pozicioniranju zemlje u prethodne tri decenije kroz faktore pomenute u uvodu. U delu rada u kojem analiziramo podatke javnog mnjenja razmatrali smo odnos pojedinih identitetskih faktora i stavova građana i građanki koji se tiču gorućih pitanja od geopolitičkog značaja za Srbiju. Na samom kraju, u zaključku, osvrćemo se na ulogu i značaj javnog mnjenja na konkretnu stratešku poziciju i konkretne spoljnopolitičke poteze Srbije u međunarodnom sistemu.

Spoljna politika Srbije – transformacije i izazovi

Spoljnopolitičko pozicioniranje Srbije i strateški pravac zemlje prošao je kroz izvestan niz transformacija u prethodne tri decenije. Transformacije spoljne politike Srbije i njen međunarodni položaj možemo podeliti u tri faze. Prva faza (1992–2000) obeležena je međunarodnom izolacijom zemlje. Druga faza (2000–2008) označila je ulazak u novu spoljnopolitičku fazu i postepenu reintegraciju u međunarodne tokove i početak evroatlantskih integracija. Treća faza (od 2008. i dalje), jeste i aktuelna faza, obeležena je balansiranjem između procesa pristupanja EU i održavanja odnosa sa drugim svetskim silama poput SAD, Kine i Rusije.

Spoljna politika Srbije i njen međunarodni položaj, u prvoj fazi, bio je obeležen dešavanjima koja su usledila nakon disolucije i prestanka postojanja „druge Jugoslavije“. Srbija je

u ovom periodu bila opterećena ratnim dešavanjima i nasilnim sukobima. Kao rezultat toga zemlja je u ekonomskom i političkom smislu bila izolovana od ostatka sveta i nalazila se pod sankcijama. Državno rukovodstvo u tom periodu nije imalo konkretne ciljeve u međunarodnim odnosima izuzev vođenja regionalne politike koja se deklarativno zalagala za rešavanje „srpskog pitanja“ u susednim republikama (Mandić, 2021: 114). Kako primećuje Dragan Đukanović „ozbiljnije nastojanje da se zemlja poput velike većine država Centralne i Istočne Evrope uključi u evropske i evroatlantske strukture nije postojalo“ (Đukanović, 2015: 116). Pred sam kraj ove faze 1999. godine usledila je NATO intervencija koja je dodatno osnažila tadašnje rukovodstvo u pravcu nepristupanja evroatlantskim strukturama. Kako jedan od autora navodi u svom prethodnom istraživanju „zaokret u spoljnoj politici zvaničnog Beograda dogodio se nakon političkih promena 5. oktobra 2000. godine i odlaska Slobodana Miloševića sa mesta predsednika SRJ kao *de facto* najmoćnije političke figure srpske političke scene“ (Mandić, 2021: 114).

Neposredno nakon promene dotadašnje vladajuće strukture menjaju se i strateški ciljevi i spoljna politika države. Država je reintegrirana u sve važnije međunarodne organizacije, a članstvo u EU i NATO označeno je kao glavni spoljnopolitički cilj koji je bilo potrebno ostvariti. Međutim, proklamovane ciljeve nije bilo jednostavno ostvariti. Globalno gledajući, Srbija je „propustila voz“ i zaostala u procesu evrointegracija sa državama koje su u njega ušle neposredno nakon okončanja Hladnog rata i pada Berlinskog zida. Pojedini unutarpolitički faktori, sa druge strane, takođe su delovali ograničavajuće u pogledu ostvarenja pomenutih strateških ciljeva (Mandić, 2021: 115). Mladen Mladenov primećuje da je u neposrednom post-petooktobarskom periodu „rivalitet između Zorana Đinđića, tadašnjeg srpskog premijera i lidera Demokratske stranke (DS), i Vojislava Koštunice, saveznog predsednika i lidera Demokratske stranke Srbije (DSS), ostavio nimalo beznačajan trag na kreiranje spoljne politike Srbije“ (Mladenov, 2014: 154). Upravo je za vreme mandata premijera Đinđića entuzijazam za evroatlantske integracije bio najizraženiji. Dolazak Vojislava Koštunice na mesto premijera 2004. godine modifikovao je postojeće spoljnopolitičke ciljeve i „atlantska“ dimenzija spoljne politike Srbije počela je postepeno da opada. Srbija u ovoj fazi razvija svoje odnose NATO, ali uprkos dobroj saradnji zvanična politika zauzima poziciju „vojne neutralnosti“ i stava da Srbija ne treba da bude punopravna članica bilo kog vojnog saveza (Mandić, 2021: 115). Srbija je u ovom periodu, bez obzira na odricanje od članstva u NATO, nastavila sa evrointegracijama. U ovoj fazi „načinjen je, možda i najznačajniji, korak u evrointegracijama Srbije, a to je potpisivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju i Prelazni trgovinski sporazum“ (Đukanović & Lađevac, 2009: 349). Može se sumirati da je ova faza „obeležena nizom velikih unutardržavnih problema kao što su ubistvo premijera Zorana Đinđića 2003. godine, definitivni kraj procesa disolucije bivše Jugoslavije (SRJ prelazi zvanično u Državnu zajednicu Srbije i Crne Gore 2003. godine, koja je opstala do referenduma u maju 2006. godine na kom su se građani Crne Gore opredelili za izlazak iz iste) i jednostrano proglašena nezavisnost Kosova februara 2008. godine“ (Mandić, 2021: 115).

Za početak treće faze uzimamo 2008. godinu i pobedu koalicije okupljene oko DS i Borisa Tadića, stranačkog lidera i predsednika Srbije, na parlamentarnim izborima. Evrointegracije ostale su glavni strateški pravac zemlje. Međutim, Srbija se na ovom putu suočavala sa mnogim izazovima zbog čvrsto zauzetog stava oko kosovskog pitanja. Vladajuće strukture protivile su se politici većine država članica EU koje su priznale nezavisnost Kosova, ali bez obzira na to nije došlo do odustajanja od evropskog puta, pa se često u političkom diskursu

mogla čuti fraza „i EU i Kosovo“ koja je na dobar način opisivala političke prioritete zemlje (Mandić, 2021: 116). Zbog delikatne situacije oko statusa Kosova državno rukovodstvo nastojalo je da učvrsti i unapredi partnerstva širom sveta. Predsednik Srbije Boris Tadić izjavio je da „Srbija ima četiri stuba spoljne politike: Evropska unija, Rusija, SAD i Kina, i da će to u dužem periodu biti osnovna doktrina spoljne politike“. Takođe, Tadić je istakao „da se nijednog trenutka ne sme smesti sa uma da Srbija kao svoj centralni politički cilj postavlja članstvo u Evropskoj uniji i ocenio da strategijska partnerstva sa SAD, Rusijom i Kinom ne ometaju postizanje tog zadatka“ (RTS, 2009). Ovakvo formulisanje neformalne spoljnopolitičke strategije nas navodi da se saglasimo sa ocenom Mladena Lišanina da je ona „prilagođena situaciji u kojoj se zemlja zatekla i da hijerarhizacija spoljnopolitičkih prioriteta počiva na *ad hoc* bazi“ (Lišanin, 2012: 206–207). Nakon opštih izbora 2012. godine dolazi do promene na državnom vrhu. Pobedu odnosi Srpska napredna stranka (SNS) na čelu sa Tomislavom Nikolićem i Aleksandrom Vučićem, dok potonji postaje *de facto* najmoćnija politička figura srpskog političkog života u narednoj deceniji. Međutim, ova promena vlasti, barem u pogledu nominalnih strateških ciljeva, više je predstavila kontinuitet nego prekid sa dotadašnjom politikom (Mandić, 2021: 116).

Međutim, Srbija vidno zaostaje, najviše zbog razvijenih dobrih odnosa sa Rusijom, u usklađivanju svoje spoljne politike sa Zajedničkom spoljnom i bezbednosnom politikom EU.¹ Srbija ne uvodi sankcije Rusiji 2014. godine, povodom njene uloge u Ukrajinskoj krizi, kao što su uradile sve države članice EU. Nakon početka vojne operacije i invazije Rusije na Ukrajinu 24. februara 2022. godine, odnos Srbije po ovom pitanju ostaje nepromenjen. Kako se prenosi „Srbija je jedina država u Evropi, izuzev Belorusije (prim. aut), koja nije uvela sankcije Rusiji, iako se saglasila sa rezolucijama Ujedinjenih nacija i deklaracijama Evropske unije kojima se osuđuje ruska invazija na Ukrajinu, a zvanični Beograd takav stav pravda zaštitom vitalnih interesa zemlje“ (Politika, 2022). Nadalje „takav tvrd stav opstao je i godinu dana nakon rata i, zbog odbijanja da uvede sankcije Rusiji, zvanični Beograd u prethodnoj godini nije učinio ni jedan korak po pitanju napretka u procesu evropskih integracija“ (RSE, 2023). Odnosi sa Rusijom, neumitnim protokom vremena i nikad većom promenom međunarodnih okolnosti, ipak ne gube na svom značaju. Srbija vodi takozvanu politiku „sedenja na dve stolice“ jer smatra da je takva strateška politika i dalje održiva (Mandić, 2021: 116–117).

Osim pobrojanih strukturalnih činilaca koji su kreirali milje u kojoj Srbija treba da zauzme svoj strateški pravac, neophodno je bilo tad, a tako i sad, da signali iz međunarodnog okruženja prođu kroz niz unutardržavnih činilaca kako bi konkretna spoljna politika dobila svoj oblik i pravac. Promene u međunarodnom sistemu kroz prethodne tri decenije, bile one manje ili više dramatične, prolazile su, kao što smo iz ugla teorije neoklasičnog realizma objasnili, kroz niz faktora u Srbiji koje su združeno imale uticaj na kreiranje i sprovođenje spoljne i strateške politike Srbije. Ti faktori su, kao što smo i nabrojali, percepcije lidera, strateška kultura, odnosi države i društva i način funkcionisanja političkih institucija države.

Ako se osvrnemo na percepcije lidera, neretko smo svedoci izjava političkih vođa da Srbija uporno istrajava na kursu evrointegracija, ali i dobrih odnosa sa istočnim partnerima, pre svega Rusijom ali i sa Kinom. Predsednik Srbije Aleksandar Vučić ističe da „iako oni (EU prim. aut.) ne žele da čuju koliko je nama važno da sami odlučujemo o uvođenju sankcija i koliko su nam i Kinezi i Rusi značajni, mi nastavljamo evropski put“ (Danas, 2022). Drugi faktor

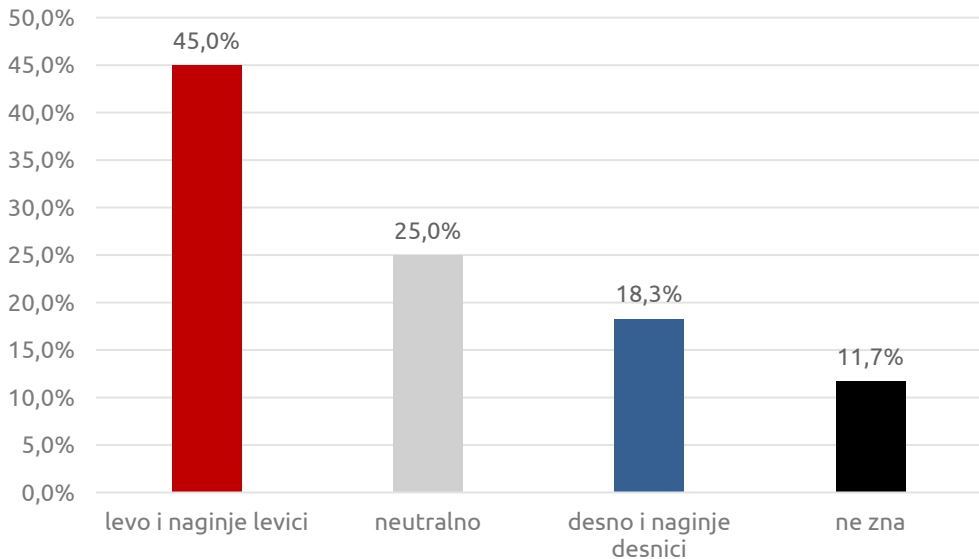
¹ O politici uslovljavanja EU i usklađivanju spoljne politike Srbije sa ZSBP EU videti više u: (Мандић, 2020).

koji takođe doprinosi sprovođenju trenutne spoljne politike Srbije jeste strateška kultura. Milimir Stepić (2019: 178) smatra da srpska strateška kultura, iako kompleksna za izučavanje, trenutno uključuje ideju neutralnosti koja počiva na nacionalnoj samospoznaji Srba i Srbije kao teritorije koja je Zapad Istoku i Istok Zapadu. Nadalje, osvrt na način funkcionisanja političkih institucija države, kako formalnih tako i neformalnih, pokazuje nedostatak relevantnijih veto-igrača u procesu kreiranja i implementacije spoljne politike. Ovakva situacija proizilazi izizraženo dominantne uloge vladajućih partija i njenih lidera u političkom životu Srbije, a pogotovo iz izvršne vlasti, što je posledica i formalnih konstitucionalnih pravila i šire političke kulture koje dovode do svojevrsne „prezidencijalizacije parlamentarizma“ (videti više u: Jovanović, 2018; Orlović, 2017; Mandić & Nedić, 2021). Takođe, uloga zakonodavnog tela, koje je ujedno i demokratski najreprezentativniji činilac vlasti, u velikoj meri je sekundarna u oblasti spoljne politike. Poslednji klaster faktora koji se odnosi na političku i društvenu koheziju u okviru države analiziramo u narednom poglavlju. Kao što smo istakli u uvodu, centralni fokus rada odnosi se na stavove javnog mnjenja građana i građanki po pitanjima pređašnje i aktuelne spoljne politike Srbije i koliko su rezultati istraživanja u korelaciji sa faktičkim spoljnopolitičkim i strateškim potezima države. Relativna težina, odnosno „presudni uticaj“, u prvom redu javnog mnjenja kao unutrašnjepolitičkog faktora može se razlikovati od slučaja do slučaja, a samim tim i ozbiljnost političke „sankcije“ za donosiocce odluka u slučaju neuvažavanja ili direktnog suprotstavljanja stavovima većine birača. Primera radi, uprkos snažnoj liberalnoj opoziciji, vladajuća nacionalno-konzervativna poljska partija „Pravo i pravda“ („Prawo i sprawiedliwość“) nastoji da svoju politiku prema Rusiji i evropskoj birokratiji usklađuje sa stavovima konzervativne katoličke većine (Благојевић, 2017: 158–161), a odnos prema slanju vojne pomoći Ukrajini i prijemu ukrajinskih izbeglica odražava stav poljske javnosti prema kojem skoro 80% Poljaka rat u Ukrajini doživljava kao bezbednosnu pretnju, a više od 94% podržava prijem izbeglica (CBOS, 2023). Nasuprot tome, vlast u Crnoj Gori je daleko ozbiljniju i dalekosežniju geopolitičku odluku o pristupanju NATO paktu donela bez referenduma i uprkos protivljenju većine od 44% stanovnika u trenutku potvrđivanja akcionog plana za članstvo 2009. godine (CEDEM, 2010), dok je i nekoliko meseci nakon što je Crna Gora zvanično postala 29. članica pakta protivljenje članstvu iznosilo 51% (CISR, 2017). Spoljnopolitička doktrina i istorija strateških odluka u Srbiji u poslednje dve decenije upućuju na to da je pristup srpskih političkih odlučilaca konzistentno sličniji poljskom, tj. da se u strateškim odlukama ne treba „zamerati“ većinskom stavu u pogledu spoljnopolitičkih poteza. Na sličnost Srbije sa poljskim slučajem, u smislu snage i uticaja koji konzervativna i religiozna (barem u konfesionalnom, identitetskom smislu) većina ima na zvaničnu politiku, ukazuju i podaci Evropskog društvenog istraživanja (ESS) iz 2018. godine, prema kojem je pravoslavnih u Srbiji preko 90% (Благоевич и др., 2022: 135).

Ideološko-partijska identifikacija i strateška kultura

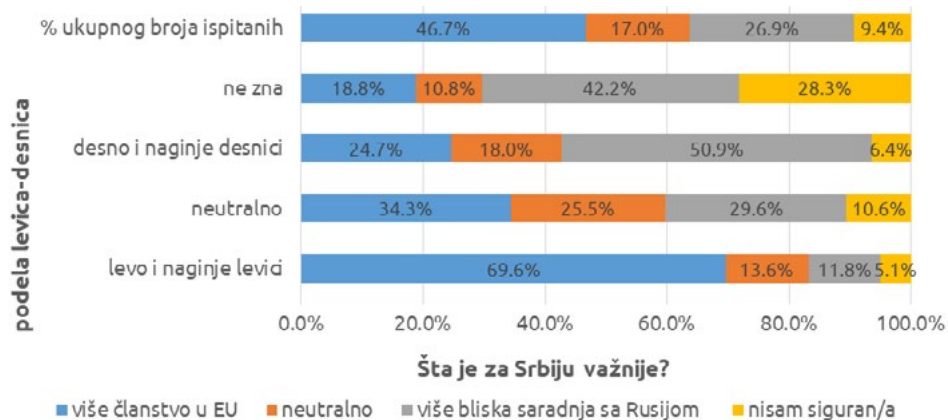
U istraživanju pod nazivom „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, koje je Institut društvenih nauka sproveo u okviru programa obeležavanja 65 godina rada, nekoliko pitanja direktno se odnosi na spoljnopolitičke i strateške preferencije građana. Radi jednostavnosti, najpre su podaci o ideološkoj (samo)identifikaciji predstavljenoj kroz spektar od 0 („levica“) do 10

(„desnica“) grupisani u tri kategorije – „levo i naginje levice“, „neutralno“, „desno i naginje desnici“, da bi potom isto bilo učinjeno i sa partijskom identifikacijom, gde su partijske preference, odnosno, odgovori na pitanje „koja stranka vam je najbliža“ razvrstani u kategorije: „partije liberalne opozicije“, „partije desne opozicije“, „manjinske partije“, „partije vladajuće koalicije“, „druge partije“ i „ne želi da odgovori“. Ideološka identifikacija svedena na jednodimenzionalni spektar levica–desnica svakako nije neproblematična, budući da je reč o samoidentifikaciji koja posebno na levom spektru ne izražava dovoljno frakcionašku diferencijaciju „levo liberalne“ i „patriotske“ levice. No, pošto je više u pitanju „podela između društvenih identiteta zasnovanih na klasi, religiji, rasi ili polu...nego sukob različitih ideja“ (Sartwell, 2014), što se kroz neformalnu podelu na „Prvu“ i „Drugu Srbiju“ odnosi i na srpski slučaj, verujemo da ovakvo grupisanje ima dovoljno smisla da se na osnovu njega generalno može zaključivati o strateškim preferencijama dva glavna ideološka bloka. Nezavisne varijable utvrđene spomenutim grupisanjem zatim su ukrštane sa pitanjima koja se odnose na teritorijalni integritet Srbije, potencijalno članstvo Srbije u NATO-u, odnos prema Evropskoj uniji, Rusiji i ratu u Ukrajini.

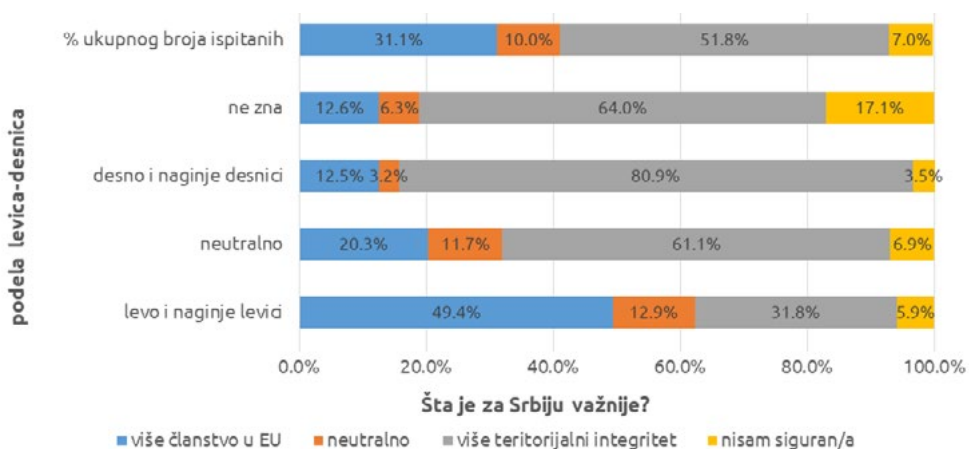
Grafikon 1. Ideološka samoidentifikacija (validni %)

Kao što se može videti na gornjem grafiku, zbog specifičnosti uzorka koji je favorizovao pojedince određenih sociodemografskih karakteristika, levi ideološki pol je disproporcionalno zastupljen, što je delimično korigovano primenom pondera koji u obzir uzima pol, starost, region i korišćenje Tvitera (W3_PR3). No, cilj je takođe bio steći uvid i u „unutarblokove“ ideološke stavove o spoljnoj politici, za šta je ukrštanje sa navedenim pitanjima bilo od koristi.

Grafikon 2. Članstvo u EU ili bliska saradnja sa Rusijom? Ideološka polarizacija i spoljopolitički prioriteti (Cramer's V = ,29, Sig. = ,00)

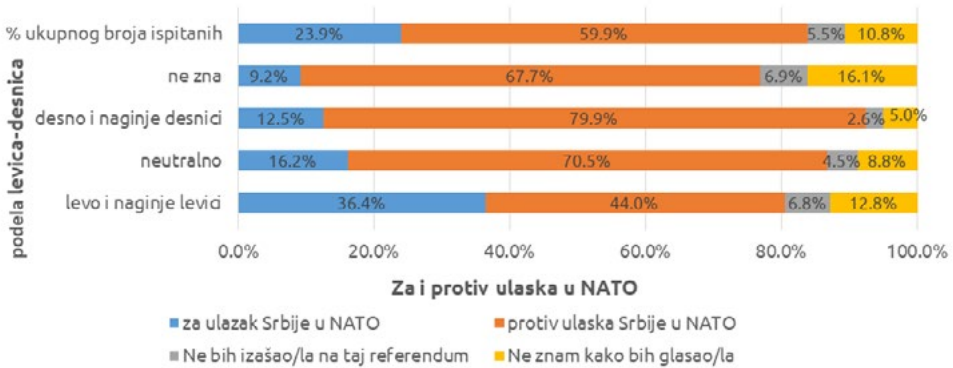
Iz priloženog se vidi da je razlika u pogledu preferenci prema EU, odnosno Rusiji, odraz polarizacije na levo–desnom spektru. Očekivano, bližu saradnju sa EU najviše priželjkuju levo orijentisani ispitanici i ispitanice, dok je saradnja sa Rusijom prioritetnija za one desno opredeljene. Zanimljivo je pak da nemali postotak desnih ispitanika favorizuje Evropsku uniju, dok je na levisi 11,8% ispitanih više za saradnju s Rusijom. Ovo postaje jasnije kada se podaci o ideološkoj identifikaciji ukrste sa partijskom, gde se vidi da se upravo 11,9% levo opredeljenih identifikuje sa „partijama vladajuće koalicije”, što je mahom proruski SPS. U pogledu značaja teritorijalnog integriteta, međutim, uočena je manja polarizacija²: pored nedvosmislene podrške desnih ispitanika, i trećina deklariranih levičara prednost daje teritorijalnom integritetu a petina o tome ima neutralan stav.

Grafikon 3. Članstvo u EU ili teritorijalni integritet? Ideološka polarizacija i strateški prioriteti (Cramer's V = ,26, Sig. = ,00)

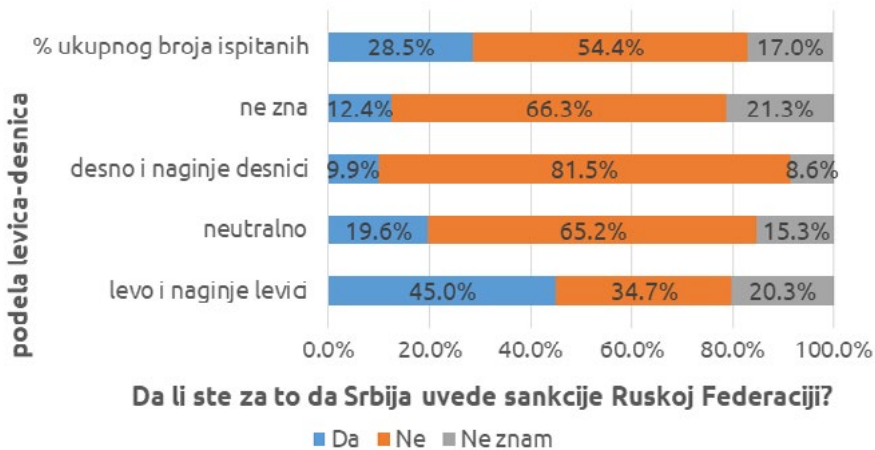
² Od početka rata u Ukrajini sve se češće mogu čuti nagoveštaji o „zaokretu” i promeni spoljopolitičkog kursa Srbije naspram Rusije (Stradner, 2023). Uprkos tome, ruska meka moć opstaje, te, prema jednom istraživanju, 63% ispitanih smatra da je Zapad glavni krivac za izbijanje rata, a 46% da bi Srbija trebalo da ostanje neutralna u sukobu (Samorukov & Vuksanović, 2023). To bi značilo

Na grafikonu 4 uočljivo je da o pitanju članstva u NATO-u uglavnom postoji široki konsenzus duž celog spektra, te čak 44% levih ispitanica i ispitanika deli takav stav. Štaviše, neki autori i istraživači upravo u tome vide glavno objašnjenje popularnosti Rusije u Srbiji. Naime, „kulturna i istorijska bliskost, pravoslavno i slovensko bratstvo, faktori su od sekundarnog značaja naspram proste činjenice da Rusija nije Zapad“ (Samorukov & Vuksanović, 2023). Ovakvo stanovište zastupa i Đorđe Vukadinović, prema kojem „nisu Srbi baš toliko za Rusiju koliko su... ovde, sada a i inače, protiv Amerike i NATO pakta“ (Вукадиновић, 2022).

Grafikon 4. Ideološka polarizacija i članstvo Srbije u NATO-u (Cramer's $V = ,19$, Sig. = ,00)

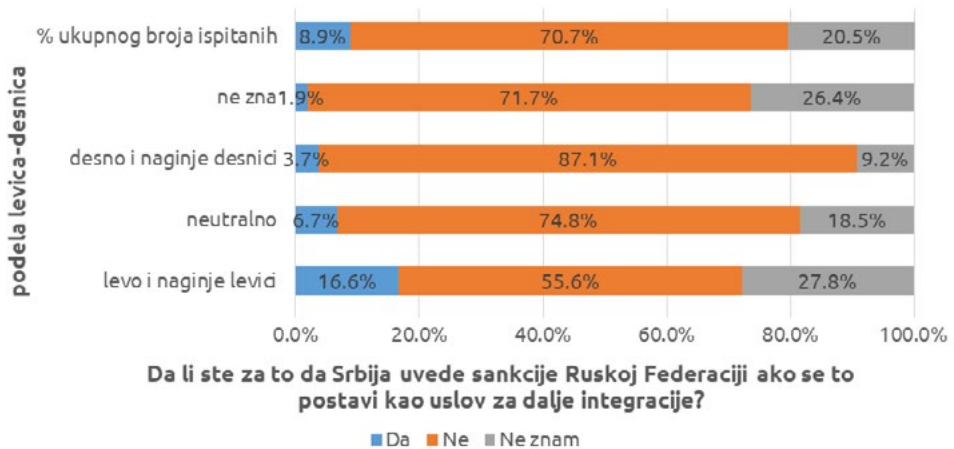
Ono što je interesantno, međutim, jeste odnos leveice prema evropskoj politici uslovljavanja Srbije uvođenjem sankcija Rusiji, a takođe i odnos desnice prema potezima srpske politike u UN u vezi sa ratom u Ukrajini.

Grafikon 5. Ideološka polarizacija i sankcije Rusiji (Cramer's $V = ,28$, Sig. = ,00)

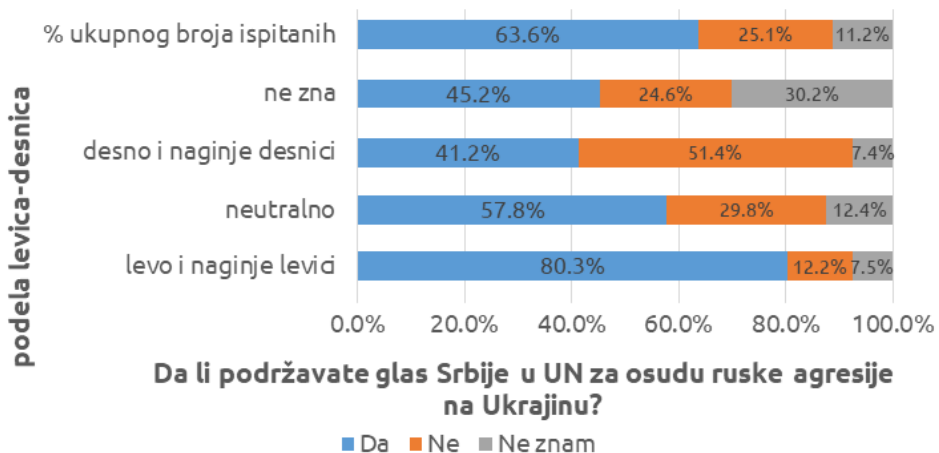
da bi najavljavani zaokret bio sproveden uprkos a ne zahvaljujući činiocima unutrašnje politike, ali, budući da je po svojoj prilici procenjeno da nije reč o egzistencijalno važnom pitanju, „sankcija“ za takav potez ne bi bila faktor odvratanja. S druge strane, jasno je da kosovsko pitanje nosi mnogo veći primat javnomnjenjskog elementa, te bi nepopularni potezi po ovom pitanju nosili i mnogo veći politički rizik (prim.aut).

Vidimo da levičarska podrška sankcijama Rusiji (najveća među pristalicama liberalne opozicije u koje spada 65% levo deklariranih) drastično opada ukoliko se to postavi kao uslov za dalje integracije, čime se dovodi u pitanje teza o svojoj levici kao „antipatriotskoj“ (Grafikon 6).

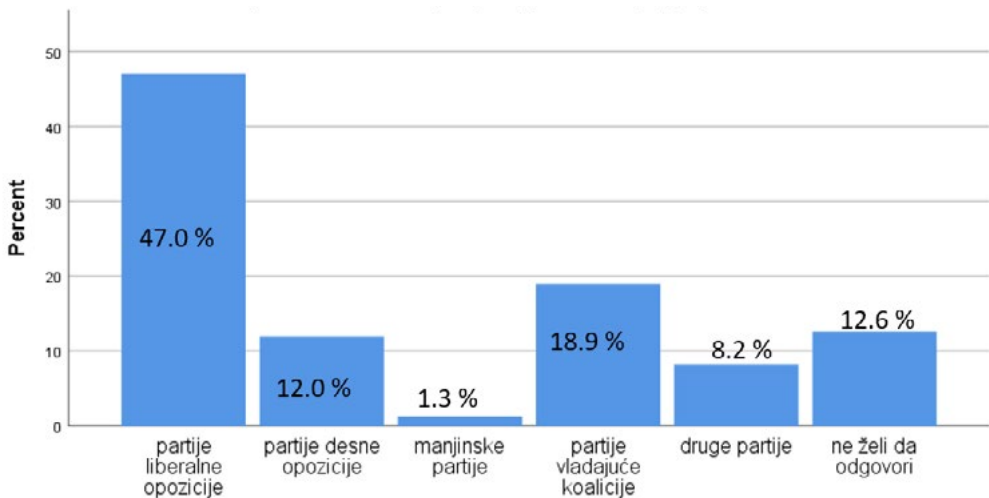
Grafikon 6. Ideološka polarizacija i sankcije Rusiji kao uslov za dalje integracije (Cramer's V = ,21, Sig. = ,00)

Visok procenat levo opredeljenih pojedinaca koji podržavaju srpsko glasanje u februaru 2022. za rezoluciju GS UN, kojom se osuđuje ruski napad na Ukrajinu (Stojanović, 2022), nije začuđujući. Međutim, interesantno je videti da čak 41,2% onih na desnici podržava taj potez (Grafikon 7). Analogija sa unutrašnjim problemima, tj. pitanjem Kosova, predstavlja jedno moguće objašnjenje, a mogli bismo tvrditi i da je ovako neuobičajena podrška kritici Rusije koja dolazi od jednog dela desnice izraz svojevrsnog „pragmatičnog realizma“ iza kojeg ne stoji neko posebno dublje „filozofsko ili ideološko opravdanje“ (Цветићанин & Благојевић, 2019: 52–53), što takođe negira tezu da je sva desnica zapravo ekstremna desnica.

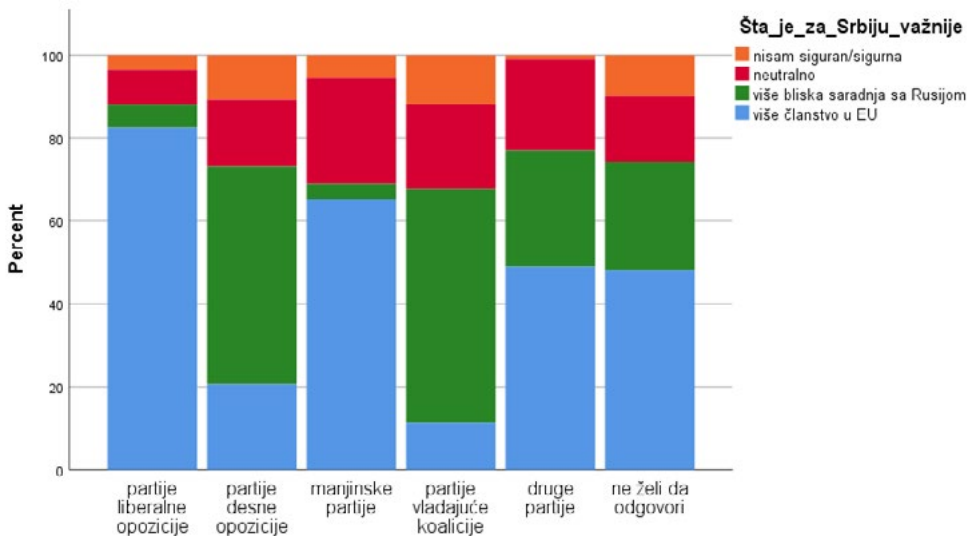
Grafikon 7. Ideološka polarizacija i odnos prema glasanju Srbije u UN (Cramer's V = ,29, Sig. = ,00)

Stepen polarizacije čini se većim ako se spomenuta pitanja ukrste sa partijskom (samo) identifikacijom.

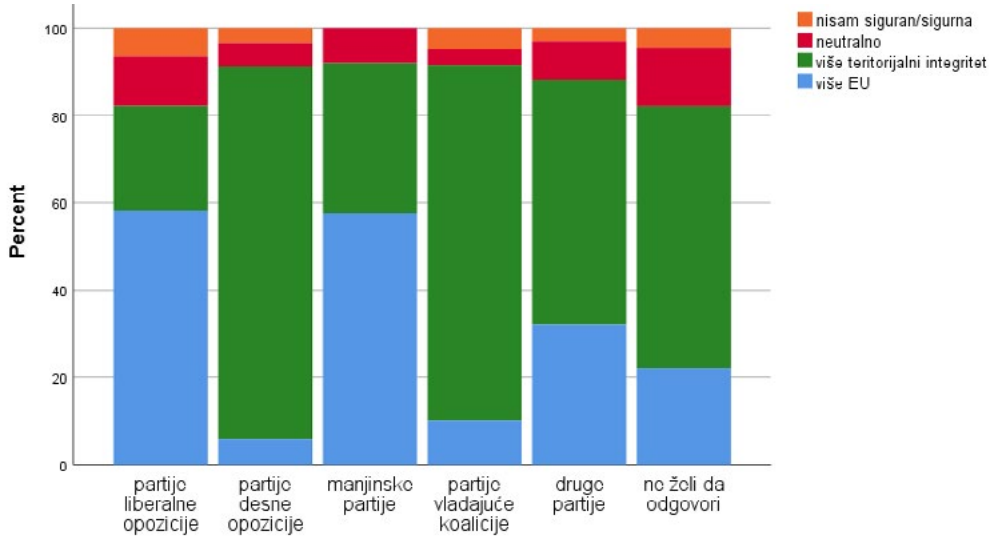

Grafikon 8. Partijska identifikacija

Po svojoj prilici, partijska disciplina utiče na homogenost stavova više nego u slučaju ideološke polarizacije, što je posebno primetno po pitanju članstva u EU naspram bliže saradnje sa Rusijom, odnosno članstva u EU ili teritorijalnog integriteta (Grafikoni 9 i 10).

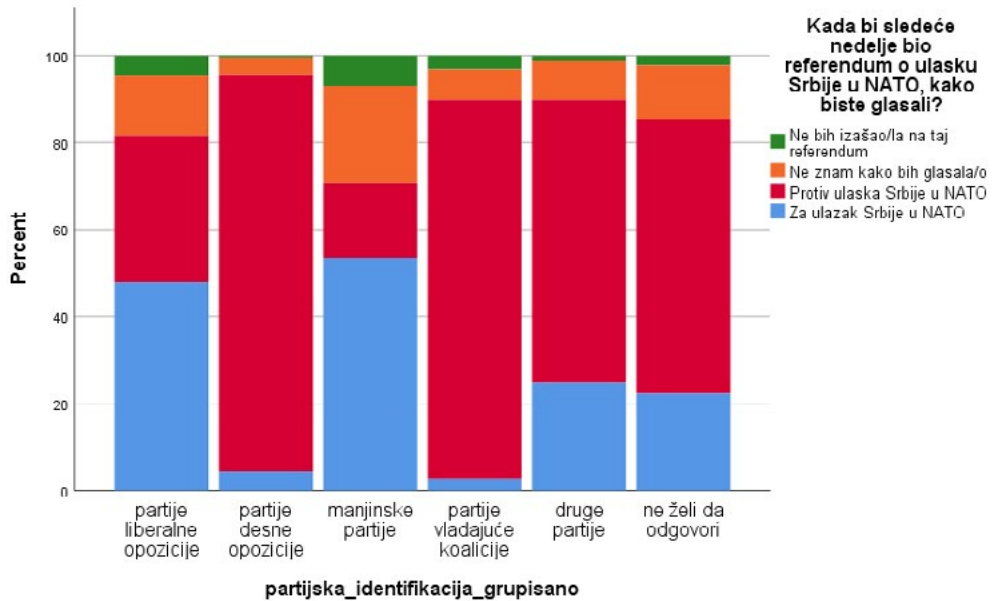

Grafikon 9. Članstvo u EU ili bliska saradnja sa Rusijom? Partijska identifikacija i spoljnopolitički prioriteti (Cramer's V = ,36, Sig. = ,00)

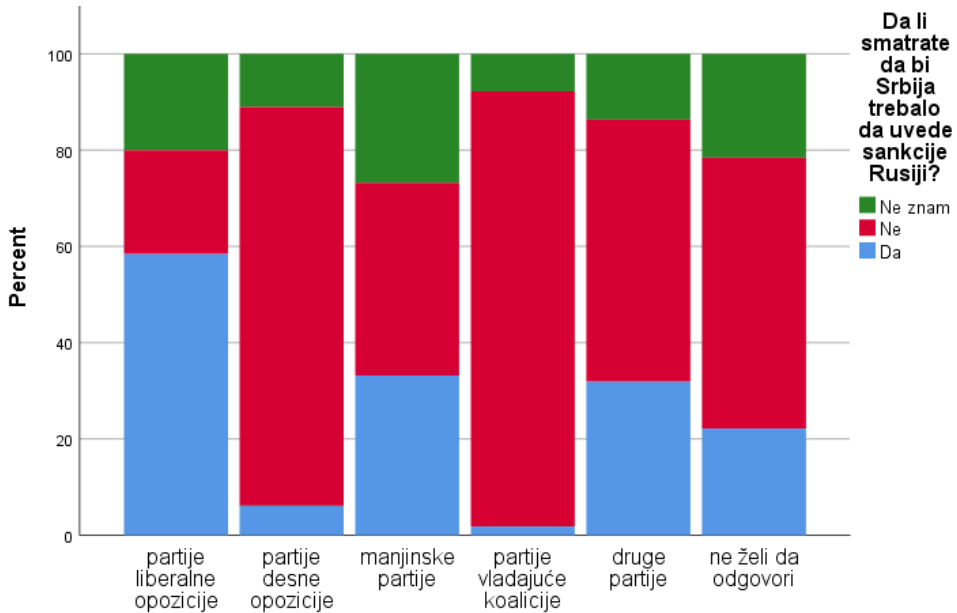
Grafikon 10. Članstvo u EU ili teritorijalni integritet? Partijska identifikacija i strateški prioriteti (Cramer's V = ,31, Sig. = ,00)

To je takođe uočljivo i po pitanju članstva Srbije u NATO-u, gde su liberalna opozicija, s jedne, i vladajući blok i desna opozicija, s druge strane, jasno suprotstavljeni (Grafikon 11).

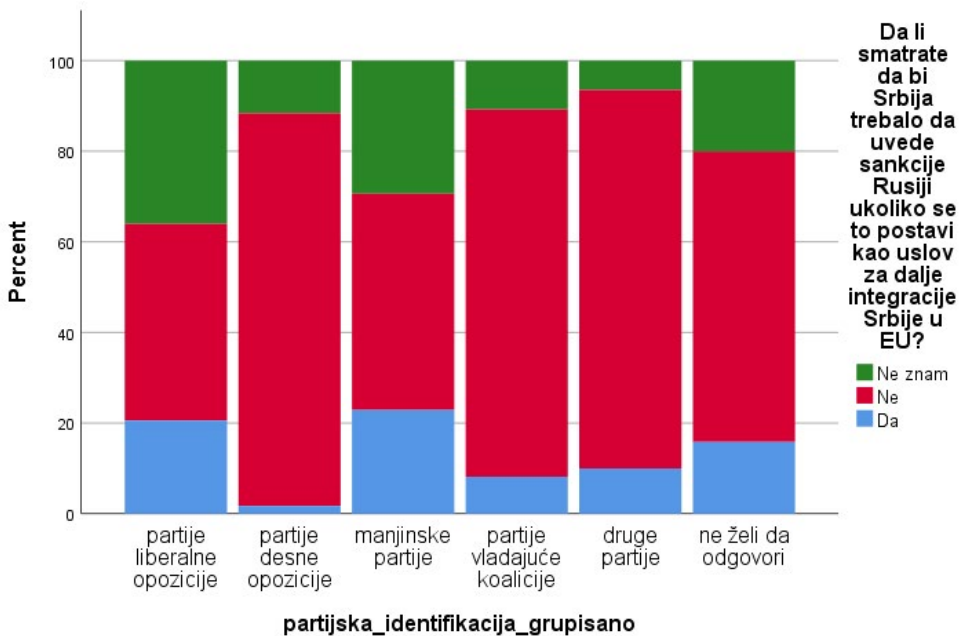

Grafikon 11. Partijska identifikacija i članstvo u NATO-u (Cramer's V = ,29, Sig. = ,00)

Zanimljivo opažanje ovde je da podrška sankcijama Rusiji kao uslovu za dalje EU integracije kod pristalica liberalne opozicije značajno opada, dok kod onih bliskim vladajućim partijama neznatno raste u odnosu na pitanje gde se takav uslov ne postavlja (Grafikoni 12 i 13).

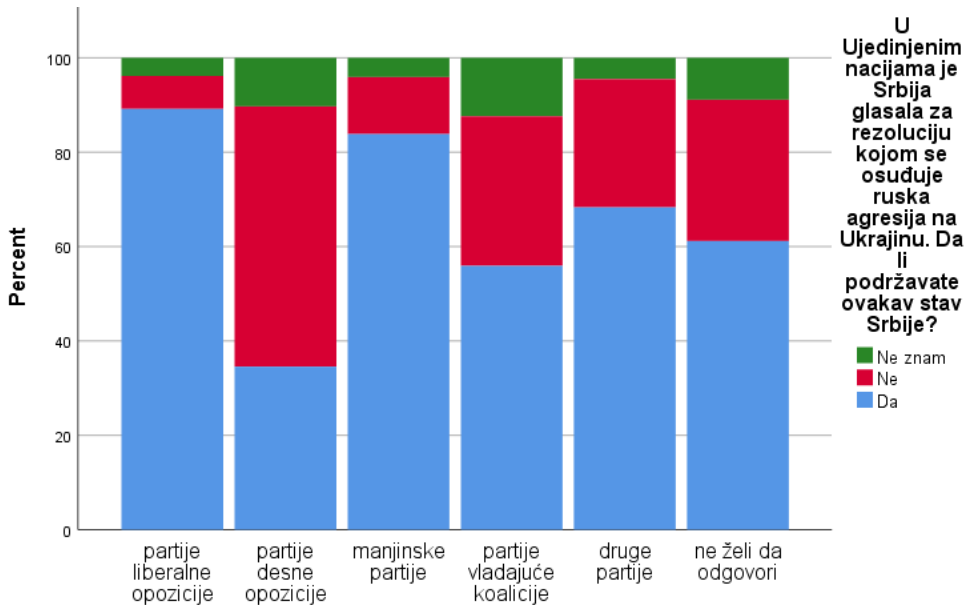

Grafikon 12. Partijska identifikacija i sankcije Rusiji (Cramer's V = ,42, Sig. = ,00)

Grafikon 13. Partijska identifikacija i sankcije Rusiji kao uslov za dalje integracije (Cramer's V = ,28, Sig. = ,00)

Naposletku, vidimo da većina ispitanih, 71,1% (i skoro 56% pristalica vladajuće koalicije), pozitivno ocenjuje srpski glas podrške teritorijalnoj celovitosti Ukrajine (Grafikon 14).

Grafikon 14. Partijska identifikacija i odnos prema glasanju Srbije u UN (Cramer's $V = ,31$, Sig. = ,00)

Zaključak

Prema sprovedenom istraživanju, javnost Srbije uglavnom podržava članstvo Srbije u EU, ali ne po cenu teritorijalnog integriteta. Snažno je protiv NATO saveza, protivi se uvođenju sankcija Rusiji, ali podržava pragmatične poteze u vezi sa konfliktom u Ukrajini. Javno mnjenje, kao faktor spoljne politike u Srbiji, igra značajnu ulogu i politički odlučioći, po svoj prilici, vode računa o usklađenosti spoljnopolitičkih akcija sa stavovima javnosti. Ovo se o nedavno može najjasnije primetiti u pogledu ambivalentnosti i nejasnoća naspram dilema o (ne)prihvatanju francusko-nemačkog predloga za rešenje statusa Kosova (Danas, 2023), što nesumnjivo spada u jednu od tema koje su posebno podložne „sankcijama” od strane domaće javnosti. Dok je, s jedne strane, kako pojedini autori ističu, izvesno da jaka izvršna vlast u Srbiji ima mogućnost i resurse da čak „u kratkom vremenskom periodu” oblikuje narativ u pogledu bitnih geopolitičkih pitanja, ona je, sa druge strane, u većoj meri ograničena „crvenim linijama” javnog mnjenja, posebno u pogledu Kosova i NATO-a. Zbog toga se današnja spoljnopolitička doktrina Srbije i dalje u velikoj meri oslanja na principe vojne neutralnosti Vojislava Koštunice i „četiri stuba” Borisa Tadića (Petronijević Terzić, 2022). Često kritikovana takozvana „politika sedenja na više stolica” ispostavlja se kao jedina moguća, odnosno najmanje loša sa stanovišta „catch-all” pristupa vladajuće stranke koja ne želi da previše naruši interese bilo koje značajnije grupe birača. Drugim rečima, prema podacima ovog i drugih istraživanja o postojećim stavovima javnog mnjenja, čini se da u ovom trenutku za „neki veći geopolitički zaokret... nema ni prostora ni raspoloženja” (Букадиновић, 2022).

LITERATURA

- Благоевич, М., Јованович, П. & Лебедев, С. (2022). „Религиозност как ценно моноконфесионалних православних обществах: Србији, Русији, Черногорији“. In: D. Todorović, Z. Matic & M. Blagojević (Eds.), *Religion in late modern society* (pp. 129–142). Niš: YSSSR, Požarevac: Committee of Education and Culture of the Diocese of Požarevac and Braničevo.
- Благојевић, М. (2017). Оживљавање конзервативизма Нове Европе: религија и политика Пољској. У: М. Благојевић (Ур.), *Религија у савременом друштву* (стр. 151–164) Београд: Институт друштвених наука.
- CBOS (2023). Polish opinions about the war in Ukraine and Ukrainian refugees. CBOS. https://www.cbos.pl/EN/publications/reports/2023/012_23.pdf.
- CEDEM (2010). Političko javno mnjenje Crne Gore. CEDEM. <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2021/09/oktobar2010-2010-10-13.pdf>
- CISR (2017). Public opinion in Montenegro. CISR. https://www.iri.org/wp-content/uploads/legacy/iri.org/montenegro_ppt.pdf
- Цветићанин, Н. & Благојевић, М. (2019). Унутрашњи конфликти и спољна политика САД између интервенционизма и изолационизма. *Српска ђолишничка мисао*, 65(3), 43–62.
- Cvetičanin, N. & Mandić, M. (2021). Suton međunarodnog liberalnog poretka, dijalektika političke mehanike i novi Vestfalski sistem za 21. vek. *Politička misao: časopis za politologiju*, 58(1), 103–126. <https://politickamisao.com/suton-medunarodnog-liberalnog-poretka-dijalektika-politicke-mehanike-i-novi-vestfalski-sistem-za-21-vek/>
- Danas (2022, 25. jun) Vučić: 16 članica Unije tražilo da uvedemo sankcije Rusiji. <https://www.danas.rs/vesti/politika/vucic-na-samitu-eu-i-zapadnog-balkana-16-clanica-unije-trazilo-da-uvodemo-sankcije-rusiji/>.
- Danas (2023, 22. januar). Francusko-nemački plan o rešavanju pitanja Kosova u 10 tačaka: Šta sve piše u dokumentu o kojem će sutra raspravljati Vučić i Vlada Srbije? <https://www.danas.rs/vesti/politika/sta-pise-u-francusko-nemackom-dokumentu-o-kosovu/>
- Đukanović, D. (2015). Spoljnopolitičko pozicioniranje (SRJ/SCG) od 1992. do 2015. godine. *Međunarodna politika*, 66(1158–1159), 115–127.
- Đukanović, D. & Lađevac, I. (2009). Prioriteti spoljnopolitičke strategije Republike Srbije. *Međunarodni problemi*, 61(3), 343–364.
- Jovanović, M. (2018) Izborni i partijski sistem u funkciji prezidencijalizacije parlamentarizma u Srbiji. *Fondacija Centar za javno pravo*, 1–18.
- Lišanin, M. (2012). Spoljnopolitički prioriteti Srbije. *Politička revija*, 31(1), 201–212.
- Mandić, M. (2021). Spoljnopolitički prioriteti Republike Srbije – (Ne)održivo balansiranje? У: В. Тодосјевић (Ур.), *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije: javno mnjenje Srbije 2018 – JMS 2018* (стр. 112–125). Београд: Институт друштвених наука.
- Мандић, М. (2020). Утицај политике условљавања Европске уније на спољну политику Републике Србије. *Политичка ревија*, 66(4), 363–382. <https://doi.org/10.22182/pr.6642020.16>
- Mandić, M. & Nedić, P. (2021). Karakteristike i funkcionisanje polupredsedničkog sistema u Srbiji. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 15(26), 79–98.
- Мандић, М. & Неђић, П. (2022). „Утицај унутрашњих фактора на спољнополитичку Оријентацију малих држава: случај Србије“. У: М. Копанја & В. Ајзенхамер (Ур.), *Геополитички интереси великих сила и стабилност безбедности малих држава: зборник саопштења са скупа националној значаја штаманих у целини* (стр. 182–195). Београд: Универзитет у Београду – Факултет безбедности & Институт за међународну политику и привреду.

- Mladenov, M. (2014). „An Orpheus Syndrome: Serbian Foreign Policy After the Dissolution of Yugoslavia“. In: S. Keil & B. Stahl (Eds.), *Foreign Policies of Post-Yugoslav States* (pp. 147–172). Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Orlović, S. (2017). Prezidencijalizacija partija u Srbiji. *Politički život*, 14, 7–27.
- Petronijević Terzić, I. (2022, 11. Avgust). Može li Vučić da utiče na promenu javnog mnjenja u korist EU? Sagovornici Demostata kažu – ako hoće, može. *Demostat*. <https://demostat.rs/sr/vesti/ekskluziva/moze-li-vucic-da-utice-na-promenu-javnog-mnjenja-u-korist-eu-sagovornici-demostata-kazu-ako-hoce-moze/1517>.
- Politika (2022, 31. maj) Srbija je jedina država u Evropi koja nije uvela sankcije Rusiji, Eskobar očekuje promenu. <https://www.politika.rs/sr/clanak/508502/Srbija-je-jedina-drzava-u-Evropi-koja-nije-uvela-sankcije-Rusiji-Eskobar-ocekuje-promenu>
- Radio Slobodna Evropa (2023, 24. januar). Srbija se ponovo jedina u regionu nije usaglasila sa EU sankcijama protiv Rusije. <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-eu-rusija-sankcije/32237529.html>
- Ripsman, N., Taliaferro, J. & Lobell, S. (2016). *Neoclassical Realist Theory of International Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Rose, G. (1998). Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy. *World Politics*, 51(1), 144–172.
- RTS (2009, 30. Avgust). Četiri stuba srpske spoljne politike. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/123751/cetiri-stuba-srpske-spoljne-politike.html>
- Samorukov M. & Vuksanović V. (2023, January 18). Untarnished by War: Why Russia's Soft Power Is So Resilient in Serbia. *Carnegie Endowment for International Peace*. <https://carnegieendowment.org/politika/88828>
- Sartwell, C. (2014, June 20). The Left-Right Political Spectrum Is Bogus. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2014/06/the-left-right-political-spectrum-is-bogus/373139/>
- Степић, М. (2019). Геополитички темељи српске стратешке културе. *Војно гела*, 71(8), 166–180.
- Stojanović, M. (2022, March 2). Serbia Backs UN Resolution Condemning Russian Attack on Ukraine. *Balkan Insight*. <https://balkaninsight.com/2022/03/02/serbia-backs-un-resolution-condemning-russian-attack-on-ukraine/>
- Stradner, I. (2013, February 3). Russia's Failed War Has Created an Opening in the Balkans. *Foreign policy*, <https://foreignpolicy.com/2023/02/03/russia-serbia-ukraine-war-kosovo-vucic-putin-balkans/>
- Taliaferro, J. (2001). Security Seeking Under Anarchy – Defensive Realism Revisited. *International Security*, 25(3), 128–161.
- Вукадиновић, Ђ. (2022). Фијаско политике притисака или не воле Срби баш толико Русију, колико мрзе САД и НАТО. *Нова Српска Политичка Мисао*. <http://www.nspm.rs/kolumne-djordja-vukadinovica/fijasko-politike-pritisaka-ili-ne-vole-srbi-bas-toliko-rusiju-koliko-mrze-sad-i-nato.html>
- Živojinović, D. (2008). Neoklasični realizam u teorijama međunarodnih odnosa. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2(2), 367–395.
- Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. London: Addison-Wesley Publishing Company.

Milan Blagojević, Marko Mandić

**THE FOREIGN POLICY OF SERBIA – THE RESULT OF
THE STRUCTURE OF THE INTERNATIONAL SYSTEM
AND (OR) DOMESTIC POLICY FACTORS**

Abstract

The authors of this paper try to identify and explain the potential causes for Serbia's foreign policy positioning and strategic adjustments in the international system, with a special emphasis and analysis of the role of public opinion in this process. The paper uses the theory of neoclassical realism, which belongs to the theories of international relations and foreign policy, and the research concept is based on identification of the factors that determine foreign policy behaviour of the state. In addition to structural factors which

create more or less permissive environments in which states conduct their foreign policies, the strategic direction can also be influenced by the perceptions of political leaders in the country, strategic culture, the political institutions framework, and general relations between the society and the state, where public opinion stances have the prevailing influence. The paper analyses the synergetic effect of structural factors and the factors of the state's internal policy on Serbian foreign policy. Special attention is paid to Serbia's strategic direction and foreign policy moves, and their correlation with the public opinion of the citizens in that area.

Keywords: Serbia's foreign policy, public opinion, international relations, neoclassical realism, ideological – party identification

OGNJEN PRIBIĆEVIĆ

Naučni savetnik

Institut društvenih nauka, Beograd

ŽELJKA BUTUROVIĆ

Naučna saradnica

Institut društvenih nauka, Beograd

Rat u Ukrajini – Srbija ponovo na razmeđu između Istoka i Zapada*

Sažetak

Cilj ovog rada je da ukaže na moguće ishode rata u Ukrajini i njegove posledice na Srbiju. Analiziraju se razlike između Hladnog rata i ovog sadašnjeg sukoba velikih sila. Polazna hipoteza rada je da će konflikt između Zapada i Rusije dugo trajati, da je njegov ishod nepredvidljiv i da će suziti manevarski prostor za spoljnu politiku Srbije, koja je u poslednje dve decenije pokušavala da održi proces evropskih integracija ali i odbrani svoj teritorijalni integritet. Očekivano je da će rasti pritisak Zapada na Srbiju oko usklađivanja njene spoljne politike sa politikom EU ali i oko potpisivanja sporazuma sa tzv. Kosovom, koji će zahtevati od Srbije da se ne protivi uključivanju tzv. Kosova u međunarodne organizacije. Uprkos težini izbora sa kojim se Srbija suočava, mišljenja smo da je njeni politički i ekonomski interesi primarno vode u pravcu EU i Zapada. Pored ekonomskih i političkih razloga, Srbiju u pravcu EU vodi i njen geografski položaj, odnosno činjenica da se nalazi u Evropi, okružena zemljama koje pripadaju EU ili NATO-u.

Ključne reči: Zapad, SAD, NATO, Rusija, Ukrajina, Srbija

Uvodna razmatranja

Agresija Rusije na Ukrajinu 2022. godine dovela je svet na ivicu nuklearne katastrofe, prvi put od Kubanske krize iz 1962. godine. Za razliku od zapadnih vlada i teoretičara liberalizma (Ikenberry, 2020, 2022; Stent, 2019; Hill & Stent, 2022) koji smatraju da je uzrok rata Putinova (Vladimir Putin) želja da obnovi rusku imperiju, teoretičari realizma smatraju da je Zapad odgovoran za rat jer se, uvlačeći Ukrajinu u NATO, previše približio granicama Rusije, što ne bi bilo prihvatljivo ni drugim velikim silama (Mearsheimer, 2018, 2022; Kissinger, 2022). U suštini, problem oko Ukrajine je nastao kao posledica pogrešne politike Zapadnih sila nakon pobede u Hladnom ratu, kada one nisu našle odgovarajući način da inkorporiraju Rusiju u novu bezbednosnu arhitekturu Evrope.

U ratu u Ukrajini bore se ruske i ukrajinske trupe, ali to je zapravo rat između Zapada, predvođenog SAD, i Rusije jer je Ukrajina direktno zavisna od zapadne pomoći u novcu i oružju. Zapravo, Ukrajina ovaj rat ne bi mogla da vodi bez velike pomoći Zapada. Tokom rata i jedna i druga strana su menjale ciljeve – ruska od osvajanja cele Ukrajine do prisajedinjenja jugoistoka Ukrajine, gde uglavnom živi rusko stanovništvo, a zapadna od odbrane Ukrajine do želje da se sruši ruski predsednik. Nakon ruskih vojnih neuspeha krajem 2022. godine i pretnji upotrebom nuklearnog oružja, dve strane su konačno počele da shvataju da će pre ili kasnije morati da počnu sa pregovorima. Međutim, i posle rata svet će još dugo

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

ostati podeljen, a odnosi Zapada i Rusije se u doglednoj budućnosti neće vratiti na period pre 24. februara 2022.

Rat u Ukrajini je teško pogodio Srbiju jer je suzio prostor za njenu politiku saradnje i sa Zapadom i sa Rusijom koja joj je omogućavala da čuva svoj evropski put, ali i da se bori za očuvanje svog teritorijalnog integriteta. Kako se rat produžavao, tako su rasli pritisci Zapada da Srbija uvede sankcije Rusiji i prihvati nezavisnost Kosova. Ovakvi pritisci vode ka njenoj unutrašnjoj nestabilnosti sa nesagledivim posledicama po samu Srbiju, kao i region u celini.

Cilj ovog rada je da ukaže na razlike između Hladnog rata i sadašnjeg konflikta između Zapada i Rusije, na moguće ishode rata i njegove posledice na Srbiju.

Razlike između hladnog rata i sadašnjeg sukoba velikih sila u Ukrajini

Najvažnija razlika između sadašnjeg konflikta Zapada i Rusije u odnosu na Hladni rat je u tome što je, uprkos tadašnjoj konfrontaciji, postojala stalna komunikacija između odrgovarajućih službi SAD i Rusije, tj. u svakom trenutku postojala je otvorena veza između Vašingtona i Moskve koja je služila da spreči eventualnu nuklearnu katastrofu. Odsustvo komunikacije između nuklearnih sila je veoma opasno jer otvara mogućnost da do međusobnog nuklearnog uništenja dođe ne samo kao rezultat namere već i nesporazuma. Otvoreni kanali komunikacije omogućavaju upravo da se nesporazumi izbegnu.

Česte ruske pretnje, posebno bivšeg predsednika Medvedeva (Dmitri Medvedev), upotrebom nuklearnog oružja u ukrajinskom sukobu jasno govore o tome da gotovo cele prethodne godine ova komunikacija nije postojala, što ovaj konflikt i čini toliko opasnim po sudbinu čitavog čovečanstva. Američki državni sekretar Blinken (Antony Blinken) je tek krajem septembra, dakle više od pola godine nakon izbijanja sukoba, potvrdio da su Vašington i Moskva bili u kontaktu zbog pretnji nuklearnim oružjem (Politika, 2022). Krajem februara 2023. američki predsednik Bajden (Joseph Biden) je posetio Ukrajinu i tom prilikom ponovio snažnu podršku njenoj borbi protiv Rusije, a predsednik Putin je u svom govoru samo dan kasnije optužio Zapad da podstiče rat u Ukrajini kako bi uništio Rusiju. Jedna od retkih dobrih vesti koja je tih dana došla sa zaraćenog područja jeste upravo ta da je američka strana obavestila rusku da će do posete doći, kako bi se osigurala bezbednost američkog predsednika. To opet potvrđuje da su dve strane počele međusobno da komuniciraju uprkos konfliktu.

Druga značajna razlika je u tome što je tokom Hladnog rata Rusija imala mnogo veći broj država na svojoj strani nego u ovom konfliktu. I dok u toku sadašnjeg rata većina sveta osuđuje rusku invaziju na Ukrajinu, iza Rusije su stale samo Belorusija, Eritreja, Sirija, Nikaragva i Severna Koreja, za vreme Hladnog rata tadašnji Sovjetski Savez su podržavale socijalističke države Istočne Evrope i brojne nerazvijene afričke i azijske zemlje. Nasuprot tome, tokom sadašnjeg rata u Ukrajini vodeće zemlje tzv. Globalnog juga, Kina, Indija i Brazil, uzdržavale su se 2022. i početkom 2023. tokom glasanja u UN, ne zbog toga što imaju simpatije za Rusku agresiju na Ukrajinu koliko zbog toga što i na taj način izražavaju suprotstavljanje američkoj hegemoniji u svetu.

Na osnovu ovog poređenja sa periodom Hladnog rata i dosadašnjeg toka rata u Ukrajini, može se izvesti nekoliko zaključaka. Prvo, u ovom trenutku teško je predvideti koliko će

trajati same ratne operacije, ali nije realno očekivati da će konflikt između Rusije i Zapada uskoro prestati. Dosadašnja istorija je pokazala da se ratovi najbrže završavaju kada je jedna strana dominantna. Sve ukazuje da to ovde nije slučaj. Na početku rata mnogi su očekivali da će Rusija brzo osvojiti Ukrajinu, međutim, razvoj događaja je pokazao da su sukobljene strane mnogo izjednačenije nego što se mislilo. Najvažniji razlog za takav razvoj situacije na rataštu je stalno naoružavanje Ukrajine od strane Zapada.

Drugo, u prvoj fazi ovog konflikta koji je započeo ruskom agresijom na Ukrajinu veće ekonomske probleme će imati Zapadne zemlje, posebno one koje energetski zavise od Rusije, dok će, kako konflikt bude trajao, sve više trpeti Rusija, koja će teško uspeti da u Kini i drugim zemljama tzv. Globalnog juga nadomesti savremene tehnologije koje je do sada nalazila na Zapadu i u Japanu. Neočekivano blaga zima u Evropi takođe nije išla naruku Rusiji jer je stanovništvo Zapadne Evrope ostalo delimično pošteđeno najtežih posledica raskida energetskih veza sa Rusijom.

Treće, uprkos nuklearnim pretnjama koje su dolazile s Ruske strane, najverovatnije da će svet ipak i ovaj put izbeći nuklearnu katastrofu. Na to je, u svakom slučaju, značajno uticala Kina, ali i druge uticajne države poput Indije, Brazila i Turske, koje su jasno stavile do znanja Rusiji šta su njihove crvene linije ruskoj podršci u konfliktu – a to je upotreba nuklearnog oružja, o čemu govori i izjava kineskog predsednika Si Đinpinga (Xi Jinping) tokom posete nemačkog kancelara Šolca (Scholz) Kini 3. i 4. novembra 2022. godine (B92, 2022). Mogućnost upotrebe nuklearnog oružja ipak ne treba potpuno isključiti, posebno u slučaju ako Ukrajina počne da ostvaruje veće ratne uspehe na teritoriji četiri otcepljene oblasti koje su se pripojile Rusiji ili u slučaju ako Rusija odluči da upotrebi taktičko nuklearno oružje protiv nekih od zemalja odakle dolazi NATO naoružanje u Ukrajinu, jer bi tada NATO bio prinuđen da reaguje na istovetan način (Mearsheimer, 2022).

Četvrto, za očekivati je da u doglednoj budućnosti započinu pregovori oko uspostavljanja mira i mogućeg kompromisa. Na takav zaključak navodi izjava ruskog ministra spoljnih poslova Lavrova (Sergey Lavrov) da je Rusija: „spremna za pregovore sa Zapadom ako uzmu u obzir interese Rusije i njene bezbednosti” (Danas, 2022a). S druge strane, provladin „Vašington post” je početkom novembra 2022. objavio da su američki zvaničnici ohrabrivali predstavnike vlade Ukrajine da prihvate razgovore sa Moskvom oko mira i da ne postavljaju više kao uslov smenu Putina (The Washington Post, 2022). Naravno da su ove izjave u suprotnosti sa onim što su Moskva i Vašington izjavljivali na početku rata, ali je očigledno da su sam tok rata u Ukrajini, koji nije išao u pravcu u kome je Putin želeo, kao i sve veća podeljenost u SAD oko finansiranja rata, i jednu i drugu stranu vodili u pravcu traženja razgovora i kompromisa do koga svakako neće biti lako doći posle maksimalističkih ciljeva obe strane koje će sada morati da smanje svoja očekivanja. Ipak, bar za sada se ne vide obrisi mogućeg kompromisa, budući da se Rusija sigurno neće odreći teritorija koje je anektirala, a Ukrajina ne pokazuje spremnost da se odrekne značajnog dela svoje teritorije zarad uspostavljanja mira.

S druge strane, ne treba zanemariti ni uticaj radikalne struje u američkoj spoljnoj politici koja svakako vidi i potencijalnu korist u produžavanju rata i vojnom i ekonomskom iznurivanju Rusije. Primera radi, nakon ruskog povlačenja iz grada Hersona početkom novembra, ponovo su se pojavili nepromišljeni glasovi u SAD i Ukrajini da je možda to trenutak da se Rusija konačno porazi. Takve ambicije bi samo vodile daljoj frustraciji Putina, koji bi se, ukoliko bi poraz na bojnom polju postao izvestan, mogao odlučiti za upotrebu nuklearnog

oružja, što bi na kraju imalo sasvim izvestan ishod koji malo ko želi da doživi. Ostaje nam se da se nadamo da takve nerealne ambicije neće postati i deo zvanične politike SAD i njenih zapadnih saveznika.

I peto, na mir i rat u Ukrajini će u velikoj meri uticati dalji razvoj unutrašnje političke situacije u SAD, odnosno rezultat međubzora 2022. za Kongres i predsedničkih izbora 2024. Obe partije, i republikanci i demokrate, doživljavaju Rusiju kao arhineprijatelja (Pribičević, 2021: 93–94) i podržavaju Ukrajinu. Međutim, i dalje se mogu prepoznati protivrečne tendencije globalizma i izolacionizma u američkom javnom mnjenju (Norris & Inglehart, 2019: 52, 89, 258; Pribicevic, 2020: 477; Ignjatović & Buturović, 2017: 399). Tako, iako podrška oružanoj pomoći Ukrajini slabi, istraživanje američkog javnog mnjenja iz 2023. godine pokazuje da 49% punoletnih Amerikanaca podržava američko slanje oružja Ukrajini, dok ga 29% ne podržava a 22% je neopredeljeno (PBS, 2023). Generalno govoreći, podrška Ukrajini je nešto veća među glasačima Demokrata, pa se postavlja pitanje da li bi republikanci, ukoliko pobede na predsedničkim izborima 2024, nastavili sa Bajdenovom politikom finansiranja rata, posebno u sadašnjem iznosu i obimu.

Pitanje odnosa SAD prema Rusiji i Ukrajini će svakako dobijati na značaju sve više kako se budu približavali predsednički izbori 2024. godine, kada će kandidati i jedne i druge partije želeći da se prikažu biračima kao političari koji pre svega brinu o interesima građana SAD (Buturović & Mijić, 2017: 189), a ne nekih drugih država, ma kako one bile značajne. Naravno, tu je pre svega reč o sredstvima iz budžeta i da li ona idu u domaće projekte ili su namenjena za pomoć drugim državama, u ovom slučaju Ukrajini. Stav da Amerika treba da se više bavi svojim a manje međunarodnim problemima je naročito prisutan među nekadašnjim glasačima Donalda Trampa (Donald Trump) koji su bili presudni za njegovu pobeđu na izborima u državama kao što su Pensilvanija, Viskonsin i Mičigen (Pribičević, 2022: 335). Imajući ovo u vidu, za očekivati je da će Bajdenova administracija vršiti pritisak na Ukrajinu da tokom 2023. započne pregovore sa Rusijom kako bi se smanjila sredstva koja ona izdvaja za finansiranje rata u Ukrajini pred predsedničke izbore 2024. godine.

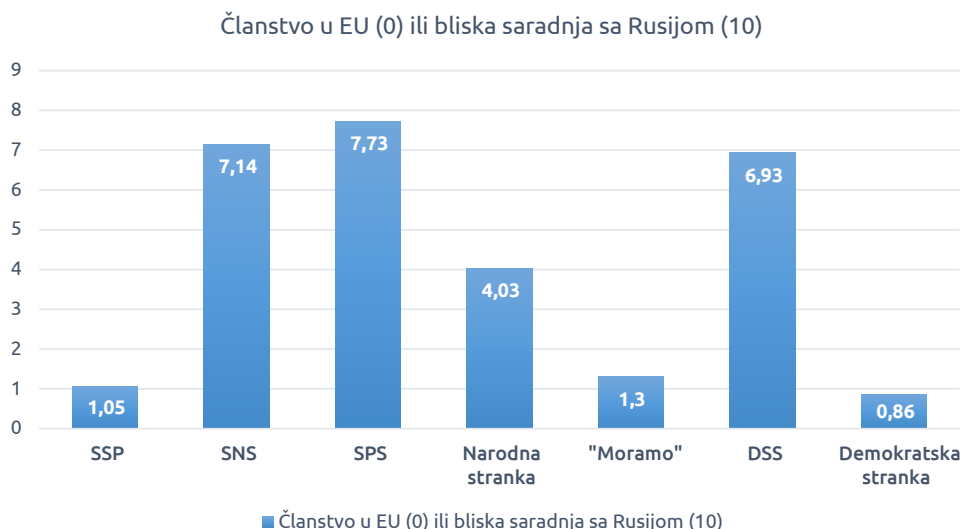
Uticao rata u Ukrajini na Srbiju

Područje Zapadnog Balkana nema za Rusiju značaj kao Ukrajina ali je važno iz više razloga. Najveći značaj ima Srbija kao najveća zemlja regiona. U poslednjih godinu dana Srbija je postala još važnija država za Rusiju jer je jedina zemlja u Evropi, osim Belorusije, koja joj nije uvela sankcije. Pored želje da zadrži dobre odnose sa Srbijom, drugi važan cilj Rusije na Zapadnom Balkanu je da spreči ulazak Srbije i BiH u NATO ali i EU, jer bi eventualnim ulaskom BiH i Srbije u vojno-političke integracije Zapada značajno oslabile pozicije Moskve u ovom delu Evrope (Bieber, 2019: 105; Samorukov, 2019).

Rusija ima širok politički prostor za uticaj na Srbiju jer, kao stalna članica Saveta bezbednosti UN sa pravom veta, ne dozvoljava da se u UN pokrene pitanje članstva tzv. Kosova u UN. Takođe, Srbija gotovo u potpunosti energetski zavisí od snabdevanja gasom koji dolazi iz Rusije. S druge strane, predugo čekanje Srbije na ulazak u EU tokom koga je Brisel u velikoj meri izgubio svoj raniji uticaj na Beograd, kao i sve izraženije simpatije naroda ali i vladajuće elite prema Rusiji, dali su Moskvi u poslednjoj deceniji nove instrumente za uticaj na ovom području.

Kao posledicu svega toga, brojna istraživanja javnog mnjenja potvrđuju negativan trend u stavovima građana Srbije prema EU. Na primer, u istraživanju IPSOS-a u aprilu 2022. godine protiv evropskih integracija se izjasnilo čak 44 odsto građana, dok je 35 odsto bilo za, a ostalih 21 odsto nije znalo ili nije želelo da se izjasni (Danas, 2022b). S druge strane, istraživanja Ministarstva za evropsku integraciju iz decembra 2022. godine pokazuju da 43 odsto punoletnih građana podržava članstvo u EU, dok se 32 odsto protivi tom članstvu. (Ministarstvo za evropske integracije Srbije, 2022). Međutim, i ovo istraživanje pokazuje jasan trend pada podrške članstvu u EU. Primera radi, u novembru 2009. godine se na identično pitanje čak 73 odsto građana izjasnilo da podržava članstvo u EU, dok je 12 odsto bilo protiv. Ovakvom raspoloženju građana doprinela je i sadašnja Vlada u Srbiji, koja je preko medija pod svojom kontrolom u velikoj meri kreirala atmosferu u kojoj se na Rusiju gleda kao na istinskog prijatelja, a na Zapad kao nužnog ali nevoljenog partnera (Talas, 2019).

Koristeći podatke anketnog onlajn istraživanja pod nazivom „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, koje je 2022. godine sproveo Centar za političko istraživanje i javnog mnjenje Instituta društvenih nauka, ustanovili smo da se na skali od 0 (članstvo u EU) do 10 (bliska saradnja sa Rusijom) simpatizeri niza stranaka, od onih u vlasti do onih u opoziciji, pronalaze bliže Rusiji nego EU (Grafikon 1). To je pre svega slučaj sa simpatizerima Srpske napredne stranke (prosecan rejting 7,14), Socijalističke partije Srbije (7,73) i Demokratske stranke Srbije (6,93)¹, dok su simpatizeri Demokratske stranke (0,86), Stranke slobode i pravde (1,05) i koalicije „Moramo“ (1,30) dosta bliži EU. Ove stranke su na parlamentarnim izborima 2022. godine osvojile daleko manji broj glasova.

Grafikon 1. Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili bliska saradnja sa Rusijom?

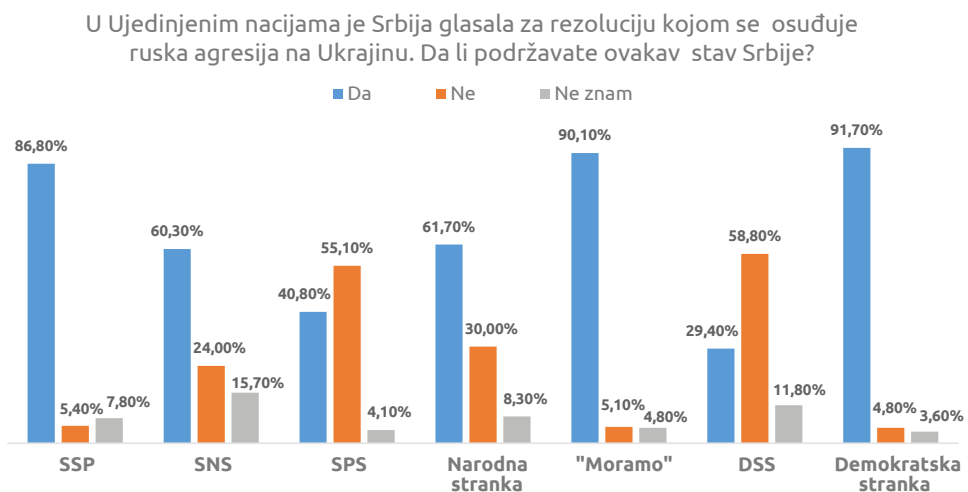
¹ U našem uzorku jedan broj stranaka nije bio zastupljen sa dovoljno velikim brojem simpatizera. Zbog toga navodimo samo rezultate stranaka koje su u uzorku bile prisutne sa većim brojem simpatizera.

Prorusko raspoloženje u Srbiji se još više uvećalo nakon zahteva Zapada da Srbija uvede sankcije Rusiji. To je građane Srbije podsetilo na bombardovanje NATO-a i sankcije koje su Srbiji uvedene devedesetih godina prošlog veka. Osim toga, za razliku od većine evropskih zemalja, srpsko javno mnjenje je, pored vladinih i opozicionih medija, u značajnoj meri izloženo i informacijama iz proruskih medija. Sve ovo je uticalo na to da većina građana u Srbiji podržava Rusiju u ratu sa Ukrajinom i protivi se uvođenju sankcija Rusiji, čak i po cenu zaustavljanja procesa evropskih integracija.

Ovo potvrđuju i rezultati pomenutog istraživanja javnog mnjenja Instituta društvenih nauka. Dok, osim u slučaju SPS-a, većina simpatizera svih stranaka podržava osudu ruske agresije na Ukrajinu u Ujedinjenim nacijama (Grafikon 2), ogromna većina simpatizera Srpske napredne stranke (89%), Socijalističke partije Srbije (94%) i Demokratske stranke Srbije (92%) u našem uzorku se protivi uvođenju sankcija Rusiji (Grafikon 3). Dodatno, uslovljavanje integracije Srbije u EU uvođenjem sankcija Rusiji ima kontraefekat i smanjuje podršku uvođenju sankcija (Grafikon 4) i kod prozapadno orijentisanih stranaka. U slučaju Demokratske stranke, na primer, podrška uvođenju sankcija Rusiji pada sa 60% na 24% ako su te iste sankcije uslov za integracije.

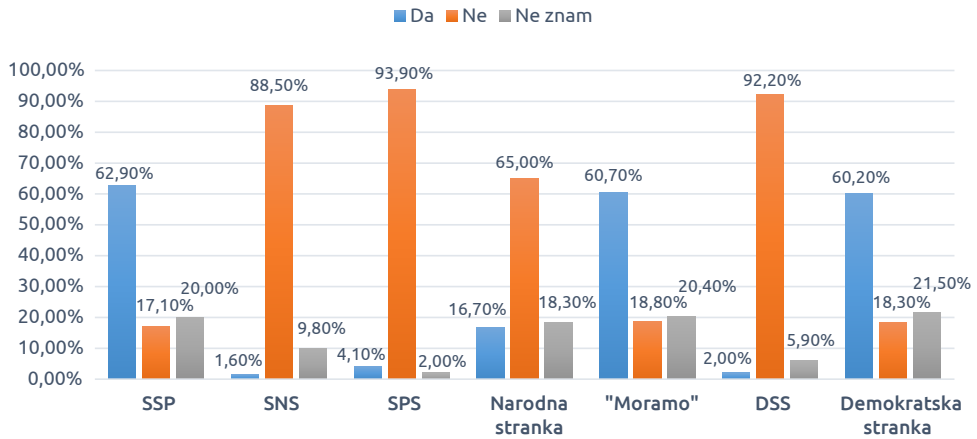
Prilikom analize ovih podataka o javnom mnjenju treba imati u vidu da ovo istraživanje Instituta društvenih nauka nije rađeno na slučajnom već na prevashodno prigodnom uzorku. Pošto zbirni rezultati, stoga, nisu reprezentativni, mi smo ih prikazali po pojedinačnim strankama. Na taj način se znatno redukuje problem reprezentativnosti.

Mimo toga, ne treba zaboraviti da prosečan građanin malo zna o dešavanjima u svetu i da rezultati ispitivanja uveliko zavise od načina na koji su pitanja postavljena i trenutka u kome se rade. Najzad, veliki uticaj na javno mnjenje u Srbiji oduvek su imali njeni lideri (Stojilković, 2017), tako da se u narednom periodu može očekivati porast popularnosti EU nakon izjava predsednika Vučića da Srbija teško može bez EU i njegovih pohvala donaciji EU od 165 miliona evra u njen energetske sistem. Iz svih ovih razloga, mi anketne podatke koristimo kao dopunu a ne kao osnovu razumevanja srpske političke situacije.

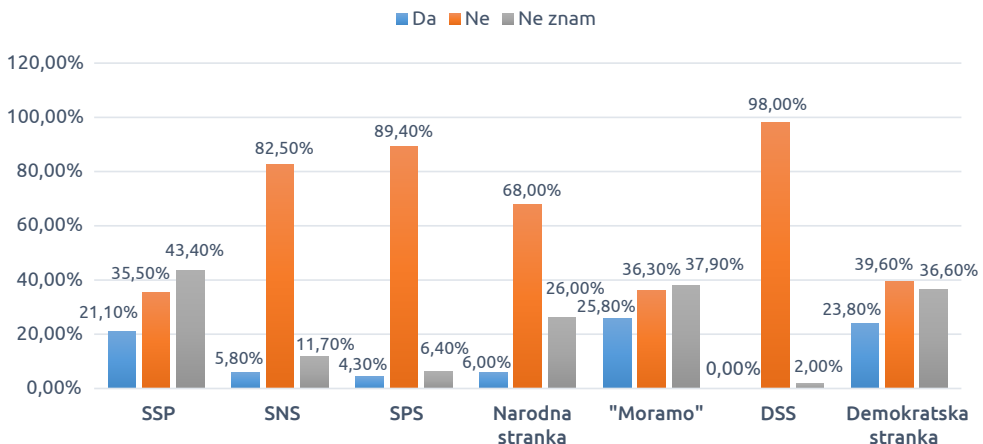
Grafikon 2. U Ujedinjenim nacijama je Srbija glasala za rezoluciju kojom se osuđuje ruska agresija na Ukrajinu. Da li podržavate ovakav stav Srbije?

Da li smatrate da bi Srbija trebalo da uvede sankcije Rusiji?

Grafikon 3. Da li smatrate da bi Srbija trebalo da uvede sankcije Rusiji?

Da li smatrate da bi Srbija trebalo da uvede sankcije Rusiji ukoliko se to postavi kao uslov za dalje integracije Srbije u EU?

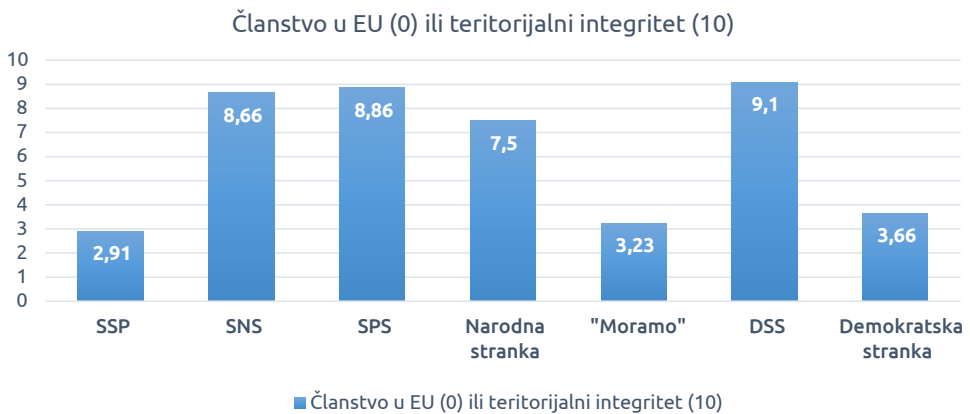

Grafikon 4. Da li smatrate da bi Srbija trebalo da uvede sankcije Rusije ukoliko se to postavi kao uslov za dalje integracije Srbije u EU?

Nakon agresije Rusije na Ukrajinu, Srbija je u svom prvom, zvaničnom stavu od 25.2. 2022. podržala teritorijalni integritet Ukrajine ali nije osudila agresiju Rusije. Ipak, nakon velikih pritiska od strane SAD i EU, Srbija se tokom 2022. još tri puta pridružila Zapadnim zemljama u osudi Ruske agresije u UN. Zapad je pozdravio reakciju Srbije, ali su njegovi predstavnici više puta naglasili da će Srbija, ukoliko želi da nastavi put ka EU, morati da uvede sankcije Rusiji. Odluku Srbije da glasa sa Zapadnim zemljama u UN, posebno je pozdravio Vašington. Specijalni izaslanik za Zapadni Balkan Eskobar (Gabriel Escobar) je tu odluku nazvao „seizmičkom promenom“, ali i dodao „da je danas pitanje kako Srbiju privući zapadnim demokratskim državama gde je oduvek bila i gde pripada“ (Blic, 2022a).

Vrlo brzo nakon izbijanja rata u Ukrajini, EU i SAD su vratile u fokus svog interesovanja i pitanje Kosova i Metohije. To je učinjeno zbog toga što se Putin u svojim obraćanjima javnosti nakon izbijanja rata u Ukrajini vrlo često pozivao na slučaj tzv. Kosova i isticao da su četiri oblasti naseljene ruskim stanovništvom imale pravo da proglase nezavisnost po istom principu po kome je to učinilo tzv. Kosovo i bilo priznato od strane Zapada. Da bi mu izbile ovaj argument, Zapadne zemlje su počele da pritiskaju Srbiju da što pre završi pregovore sa tzv. Kosovom i potpiše sporazum koji bi u svojoj završnoj fazi uključivao i saglasnost Srbije za ulazak tzv. Kosova u međunarodne organizacije.

Pomenuto istraživanje javnog mnjenja Instituta društvenih nauka pokazuje da građani Srbije nisu spremni da prihvate ovakav sporazum ni po cenu odustajanja od evrointegracija. Kada se ispitanicima ponudi da pozicioniraju sebe na skali od 0 (članstvo u EU) do 10 (teritorijalni integritet), simpatizeri niza stranaka pozicioniraju sebe bliže polu teritorijalnog integriteta (Grafikon 5). To je posebno slučaj sa simpatizerima najvećih stranaka: Srpske napredne stranke (srednja pozicija 8,66), Socijalističke partije Srbije (8,66), ali i nekih opozicionih stranaka, kao što su Demokratska stranka Srbije (9,1) i Narodna stranka (7,5). Samo su simpatizeri Demokratske stranke (3,66), koalicije „Moramo“ (3,23) i Stranke slobode i pravde (2,91) pozicionirali sebe bliže članstvu u EU nego teritorijalnom integritetu, a čak su i oni, u proseku, bliži sredini skale (članstvo u EU jednako bitno kao teritorijalni integritet) nego njenom polu.

Grafikon 5. Šta je za Srbiju važnije: članstvo u EU ili teritorijalni integritet?

Sa razvojem rata u Ukrajini rastao je i pritisak na Srbiju da što pre zaključi sporazum sa tzv. Kosovom. Tako je Evropski parlament 6. jula 2022. doneo rezoluciju u kojoj se kaže da bi konačni sporazum između Srbije i Kosova trebalo da bude zasnovan na međusobnom priznanju. Ovo je bio prvi put da zvanični dokument jedne evropske institucije spominje međusobno priznanje Srbije i tzv. Kosova. Iako rezolucije EP nisu pravno obavezujuće za zemlje članice i druge institucije EU, ovaj dokument svakako predstavlja dodatni pritisak na Srbiju i još jednom pokazuje nerazumevanje EU za ozbiljnost situacije u kojoj se nalazi ne samo Srbija nego pre svega sama Unija nakon izbijanja rata u Ukrajini. Ovakvim stavom EP samo dodatno gura Srbiju od sebe umesto da učini potpuno suprotno, i to pre svega zbog svojih geostrateških razloga – da privuče Srbiju na svoju stranu nakon agresije Rusije na Ukrajinu. Krajem 2022. pojavio se i tzv. nemačko-francuski predlog razrešenja kosovske

krize koji veoma podseća na model dve Nemačke iz sedamdesetih godina prošlog veka i podrazumeva ulazak tzv. Kosova u UN i ubrzani prijem Srbije u EU, ali bez precizno definisanog vremenskog roka. Krajem novembra 2022. EP je doneo novu rezoluciju kojom se dalji napredak Srbije u evrointegracijama uslovljava uvođenjem sankcija Rusiji.

Tako se Srbija po ko zna koji put u svojoj novijoj istoriji našla pod pritiscima da izabere stranu u sukobu velikih sila, što direktno podriva suštinu njene spoljne politike koja se posle 2000. zasniva na odbrani teritorijalnog integriteta i putu ka članstvu u EU. Opređenjem za Zapadnu stranu, Srbija bi izgubila podršku Rusije, zahvaljujući kojoj Kosovo nije primljeno u UN, a, s druge strane, podržavanjem Rusije Srbija direktno ugrožava svoje vitalne ekonomske interese koji su dominantno vezani za EU. Tako, na primer, trgovina sa EU čini više od 60% ukupne trgovinske razmene Srbije sa svetom, čak 68% direktnih stranih investicija dolazi iz zemalja članica EU, a samo nemačke kompanije u Srbiji zapošljavaju oko 100.000 radnika. Veliko je pitanje koliko bi Srbija uopšte mogla da normalno funkcioniše kao država bez saradnje i komunikacije sa zemljama EU. Prilikom potpisivanja paketa energetske pomoći Srbiji od strane EU u vrednosti od 165 miliona evra, predsednik Srbije Aleksandar Vučić je rekao da Srbija umnogome zavisi od EU i da bez nje teško može napred (Kurir, 2023). Takođe, Predsednik Vučić je više puta ponovio da Srbija nije politički neutralna već jasno opredeljena za put koji vodi ka punopravnom članstvu u EU (Blic, 2022b). Međutim, za očekivati je da će se nastaviti i pritisci Zapadnih zemalja da Srbija uvede sankcije Rusiji. Na takav zaključak navodi i izjava visokih predstavnika EU za zajedničku spoljnu politiku i bezbednost Borelja, i evropskog komesara za proširenje, Varheljia, koji su rekli da očekuju da se Srbija uskladi sa sankcijama EU protiv Rusije (Blic, 2022c). Ovaj stav ponovio je i nemački kancelar Šolc tokom svoje posete Srbiji 10. juna 2022, kao i američki posrednik u dijalogu između Beograda i Prištine, Gabriel Eskobar, početkom decembra 2022. (N1, 2022).

Imajući u vidu složenu situaciju u kojoj se nalazi, izvesno je da Srbija neće još dugo moći da nastavi sa dosadašnjom politikom saradnje i sa Zapadom i sa Rusijom. Očekivano produžavanje sukoba u Ukrajini sužavaće prostor za ovu politiku i na kraju primorati Srbiju da se opredeli za jednu od dve sukobljene strane. Koji god stav da zauzme u tom slučaju, biće to potencijalno izvor unutrašnje nestabilnosti sa teškim posledicama po njenu unutrašnju bezbednost, ali i bezbednost u čitavom regionu, o čemu ubedljivo govore i rezultati istraživanja javnog mnjenja koje smo naveli u dosadašnjem radu.

Uprkos njenom nastojanju da izbegne uvođenje sankcija Rusiji, smatramo da će produžavanje velike konfrontacije između Zapada i Rusije u vezi sa ratom u Ukrajini primarno voditi Srbiju u pravcu EU i Zapada, o čemu smo detaljno govorili u radu. Takođe, prilikom svog izbora Srbija mora da vodi računa i o ekonomskoj snazi strana u konfliktu u Ukrajini. U akademskoj literaturi koja se bavi odnosima između Zapada i Rusije ne dovodi se u pitanje povratak Rusije na međunarodnu scenu u poslednjoj deceniji i njen rastući uticaj, kao i nuklearni potencijali i pravo veta kojim raspolaže, ali se ukazuje na slabljenje ekonomske moći te zemlje koje nije uzrokovano samo ekonomskim sankcijama nametnutim od strane Zapada (Legvold, 2016: 10–54). Posebno ubedljivo zvuče podaci Međunarodnog monetarnog fonda o bruto društvenom proizvodu zemalja prema kojima se 2018. godine, dakle pre virusa korona i izbijanja rata u Ukrajini, Rusija nalazila tek na 11. mestu, iza Brazila, Kanade ili Italije, na primer (IMF, 2019). Samo ekonomija UK je snažnija od ruske ekonomije, govore ovi podaci. Još je ubedljiviji podatak da je ruska ekonomija u nivou ekonomije Njujorka a nešto slabija od Teksasa i Kalifornije.

Pored ekonomskih i političkih razloga, Srbiju u pravcu EU vodi i njen geografski položaj, odnosno činjenica da se nalazi u Evropi, okružena zemljama koje pripadaju EU ili NATO-u. Geografski položaj jedne države posebno dolazi do izražaja tokom ratova, jer tada se računa samo ko je s kim i gde se nalazi. Otuda je i očekivan pritisak Zapada na Srbiju da se izjasni gde pripada i sva njena nastojanja da objasni svoju politiku ne nailaze na preterano razumevanje kod Zapadnih zemalja. S druge strane, Zapadne zemlje ne mogu ni previše pritiskati Srbiju jer bi to moglo dovesti do njene unutrašnje nestabilnosti koju bi druga, ruska strana mogla da iskoristi u svoju korist. Ipak, ratovi imaju svoju logiku i teško je očekivati da će u perspektivi Zapad imati previše razumevanja za nijanse srpske pozicije, poput one da je ona politički opredeljena za Zapad ali i vojno neutralna i da zato ne može da uvede sankcije Rusiji.

Novi veoma značajan faktor u odnosima Zapada i Srbije je i pozitivan razvoj u odnosu između SAD i Srbije početkom 2023. Nakon dve decenije koje su obeležile snažna američka podrška nezavisnosti tzv. Kosova, došlo je do otopljanja odnosa u vreme Trampove administracije. Srbija sada ponovo nailazi na nešto veće razumevanje SAD kada su u pitanju oba ključna pitanja koja se pred nju postavljaju: uvođenje sankcija Rusiji i potpisivanje sporazuma sa tzv. Kosovom. Predstavnici SAD su više puta početkom 2023. godine istakli da je Srbija konstruktivniji partner nego Kurtijeva vlada u Prištini, pozdravili su napore Srbije da diversifikuje svoje snabdevače energentima, kao i njeno nastojanje da se uskladi sa spoljnom politikom EU prema Rusiji. Prilikom susreta sa predsednikom Vučićem na Minhenskoj bezbednosnoj konferenciji, američki državni sekretar Blinken je rekao: „Razgovarali smo o značaju normalizacije odnosa sa Kosovom i ja sam preneo našu zahvalnost za kontinuiranu podršku Srbije Ukrajini” (Blic, 2023). Ovo je bio prvi put da se neki visoki zapadni zvaničnik na ovaj način pozitivno izjasnio u vezi sa politikom Srbije prema ratu u Ukrajini. Novina je tim značajnija što Srbija praktično ništa nije promenila u svojoj politici prema ratu od njegovog početka. Dakle, osudila je rusku invaziju ali nije uvela sankcije Rusiji, što je bio najčešći zahtev Zapada prema njoj prethodnih godinu dana.

Međutim, najveći zaokret se pojavio u američkom stavu prema tzv. Kosovu. Krajem januara 2023. godine mediji su objavili da je ministarstvima nekoliko zemalja članica Saveta Evrope upućena nota od strane ambasada SAD da se „pitanje ulaska tzv. Kosova u članstvo Saveta Evrope ne stavlja na dnevi red sve dok Kosovo ne usvoji konstruktivniji stav o Zajednici srpskih opština (ZSO), čime bi se otvorio put za predlog osnovnog sporazuma Beograda i Prištine” (Politika, 2023). Takođe, američki pregovarač za Kosovo Eskobar je, ne baš diplomatski, rekao da će Zajednica srpskih opština na severu Kosova biti uspostavljena sa Kurtijevom vladom ili bez nje, dok je Tviter stranica američke ambasade u Srbiji 1. marta 2023. istakla njegov stav da je „uspostavljanje ZSO obaveza. To je deo Briselskog sporazuma. To je deo novog osnovnog sporazuma. To je deo politike svake zemlje Kvinte, a nalazi se i u zaključcima Evropskog saveta. To je realnost”. Stoga se stiče utisak da je američka strana odlučila da slabljenje pozicija Rusije u Evropi iskoristi ne da kazni Srbiju zbog njenog odbijanja da Moskvi uvede sankcije već za privlačenje Srbije na svoju stranu. Tako se samo potvrđuje ono o čemu smo već govorili, a to je da su u vreme ratova ključni faktori geografija i ekonomska moć jedne države, te da je Amerika, kada je reč o regionu Zapadnog Balkana, usmeravajući se više ka Srbiji a manje ka tzv. Kosovu, uskladila svoju spoljnu politiku sa realnim odnosom snaga u ovom području. Naravno, sve to ne dovodi u pitanje podršku SAD i drugih Zapadnih zemalja nezavisnosti tzv. Kosova. S druge strane,

za očekivati je da će se Srbija, vodeći se svojim interesima, takođe sve više usmeravati ka najvećoj svetskoj sili, razumevajući da će ona i dalje ključno uticati na oblikovanja sveta pa tako i regiona Zapadnog Balkana.

Zaključak

Ratom u Ukrajini svet je, sedamdeset godina posle Drugog svetskog rata, ušao u jednu novu fazu svog razvoja. Završena je era koju je obeležio niz konflikata, poput onih u Vijetnamu, na Bliskom istoku i Avganistanu, od kojih nijedan nije eskalirao u direktan sukob velikih sila. Sada je po prvi put upotreba nuklearnog oružja postala moguća u najvećem konfliktu velikih sila nakon Drugog svetskog rata.

Rat u Ukrajini je takođe već u prvoj godini svog trajanja u velikoj meri pomerio Rusiju ka Aziji i pokidao njene veze sa Evropom. S druge strane, uništenjem Severnog toka poništene su decenije energetske saradnje između Rusije i Evrope koja se još više u svakom pogledu vezala za Ameriku. Najzad, praktično sve zemlje Evrope su se postrojile iza Ukrajine i ova podela će umnogome obeležiti naredne decenije pred nama. U ovim okvirima i Srbija mora tražiti svoje mesto, a ono se mnogo više nalazi na Zapadu nego na Istoku sveta. Pored ekonomskih i političkih razloga, Srbiju u pravcu Zapada vodi i njen geografski položaj, odnosno činjenica da se nalazi u Evropi, okružena zemljama koje su u EU ili NATO-u. Svaka drugačija orijentacija vodi Srbiju ponovo u izolaciju.

LITERATURA

- BBC. (2022, November 8). Ukraine war: US confirms 'communications' with Kremlin. *BBC*. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-63551133>
- Bieber, F. (2019). *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*. Palgrave Pivot Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-22149-2>
- Blic (2022a, april 4). Gabrijel Eskobar: Srbija nije najteža tema Zapadnog Balkana. *Blic*. <https://www.blic.rs/vesti/politika/gabrijel-eskobar-srbija-nije-najteza-tema-zapadnog-balkana/gtl84de>
- Blic (2022b, jul 4). Vučić: Srbija je vojno neutralna ali nije politički. *Blic*. <https://www.blic.rs/vesti/politika/vucic-srbija-je-vojno-neutralna-ali-nije-politicki-neutralna-mi-smo-na-evropskom-putu/62822ep>
- Blic (2022c, april 5) Borelji i Varhelji očekuju da se Srbija uskladi sa sankcijama EU protiv Rusije. *Blic*. <https://www.blic.rs/vesti/politika/borelji-i-varhelji-ocekuju-da-se-srbija-uskladi-sa-sankcijama-eu-protiv-rusije/vmb85pr>
- Blic (2023, February 18). Vučić sa Blinkenom: Glavne teme Kosovo i bilateralni odnosi, evo šta o razgovoru kaže državni sekretar SAD. *Blic*. <https://www.blic.rs/vesti/politika/vucic-sa-blinkenom-u-minhenu/0ebmmtz>
- Buturović, Ž. & Mijić, E. (2017). *Tradicionalne ideološke kategorije među glasačima Donalda Trampa*. U: Z. Lutovac (Ur.), *Populizam* (str. 179–194). Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- B92 (2022, april 11). Ovo je najdirektnija poruka Sija ikada. Upućena je Putinu i više nema dileme. Zabio mu je noz. *B92*. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2022&mm=11&dd=04&nav_category=78&nav_id=2237856
- Danas (2022a, oktobar 30). Lavrov: Spremnii smo za pregovore sa Zapadnom ako uzmu u obzir naše interese. *Danas*. <https://www.danas.rs/svet/lavrov-spremnii-smo-na-pregovore-sa-zapadom-ako-uzmu-u-obzir-nase-interese/>

- Danas (2022b, april 21). Po prvi putu istoriji većina građana Srbije protiv ulaska u EU. *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/politika/prvi-put-u-istoriji-vecina-gradjana-srbije-protiv-ulaska-u-eu/>
<https://www.foreignaffairs.com/united-states/dangerous-decade-foreign-policy-world-crisis-richard-haass> (accessed 26 Nov 2022)
- Ignjatović, S. & Buturović, Ž. (2017). *Klasični liberalizam na raskršnici globalizma i izolacionizma*. U: V. Vukotić i dr. (Ur.), *Globalizacija i Izolacionizam* (str. 392–402). Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Ikenberry, G. J. (2020). *A World Safe for Democracy: Liberal internationalism and the crises of Global Orde*. Yale University Press.
- Ikenberry, G. J. (2022, November 1). Why American Power Endures. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/united-states/why-american-power-endures-us-led-order-isnt-in-decline-g-john-ikenberry>
- IMF (2019). List of the countries by projected GDP. IMF World Economic Outlook. <http://statisticstimes.com/economy/countries-by-projected-gdp.php> (accessed 2. Feb 2023)
- Kurir (2023, februar 14). Potpisivanje sporazuma za paket energetske pomoći Srbiji. *Kurir*. <https://www.kurir.rs/vesti/politika/4107410/predsednik-srbije-potpisivanje-finansijskog-sporazuma-za-paket-energetske-podrske-eu>
- Legvold R. (2016). *Return to Cold War*. Cambridge: Polity Press.
- Mearsheimer, J. (2018). *The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities*. New Heaven: Yale University Press.
- Mearsheimer, J. (2022, August 17). Playing with fire in Ukraine, *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/playing-fire-ukraine> (accessed 11. Sep 2023)
- MEI (2022). Evropska orijentacija građana Srbije, 2022. Republika Srbija, Ministarstvo za Evropske integracije https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_dec_22.pdf (pristupljeno 3. marta 2023.)
- N1 (2022, decembar 1). Eskobar: Srbija da uvede sankcije Rusiji, ZSO je pravna obaveza i dogodiće se. *N1*. <https://rs.n1info.com/vesti/eskobarsrbija-da-uvede-sankcije-rusiji-zso-je-pravna-obaveza-i-dogodice-se/>
- PBS (2023, February 15). Support for Ukraine aid softens in U.S. public, poll says. *PBS NewsHour*. <https://www.pbs.org/newshour/politics/support-for-ukraine-aid-softens-in-u-s-public-poll-says>
- Pippa N. & Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash, Trump, Brexit and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108595841>
- Politika (2022, septembar 26). Blinken: Bili smo u kontaktu sa Rusijom zbog pretnji nuklearnim oružjem. *Politika*. <https://www.politika.rs/sr/clanak/518409/Blinken-Bili-smo-u-kontaktu-sa-Rusijom-zbog-pretnji-nuklearnim-oruzjem>
- Politika (2023, januar 31). Amerikanci blokirali prijem tzv. Kosova u Savet Evrope. *Politika*. <https://www.politika.rs/scc/clanak/535202/Amerikanci-blokirali-prijem-tzv-Kosova-u-Savet-Evrope>
- Pribičević, O. (2020). Trump, Brexit and the crisis of the world liberal order. *Teorija in Praksa*, 57(2), 471–488. http://iriss.idn.org.rs/369/1/OPribicevic_trump-brexit-in-kriza-liberalne-svetovne-ureditve.pdf
- Pribičević, O. (2021). Tramp, Bregzit i Rusija. *Međunarodni Problemi*, 73(1), 87–105. <https://doi.org/10.2298/MEDJP2101087P>
- Pribičević, O. (2022). Tramp, Džonson i Novi primitivizam. *Etnoantropološki problemi*, 17(1), 327–348. <https://doi.org/10.21301/eap.v17i1.12>
- Roberts, A. (2022, December 19). 'There are three possible outcomes to this war': Henry Kissinger interview. *The Spectator*. <https://www.henrykissinger.com/interviews/there-are-three-possible-outcomes-to-this-war-henry-kissinger-interview/>
- RTS (2023, februar 14). Vučić: Srbija umnogome zavisi od EU i bez nje ne može napred. *RTS*. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/5122755/vucic-ziofre-eu.html>
- Ryan, M., Hudson, J. & Sonne, P. (2022, November 5). US privately asks Ukraine to show it's open to negotiate with Russia. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/national-security/2022/11/05/ukraine-russia-peace-negotiations/>

- Samorukov M. (2019, September 4). Russia and Western Balkans: A last Stand or More of the Same? *Carnegie Endowment for International Peace*. <https://carnegie.ru/2019/09/04/russia-and-western-balkans-last-stand-or-more-of-same-pub-79796>
- Stent, A. (2019). *Putin's World, Russia Against the West and with the Rest*. New York: Hachette Book Group.
- Stent, A. & Hill, F. (2022, August 25). The world Putin wants. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/world-putin-wants-fiona-hill-angela-stent>
- Stojiljković Z. (2017). *Srbija Traži Vođu*. Beograd: Vukotić Media.

Ognjen Pribičević, Željka Buturović

**THE WAR IN UKRAINE – SERBIA ONCE AGAIN ON THE
EDGE BETWEEN THE EAST AND THE WEST**

Abstract

The aim of this paper is to indicate the possible outcomes of the war in Ukraine and its consequences for Serbia. The differences between the Cold War and this current superpower conflict are analysed. The initial hypothesis of the paper is that the conflict between the West and Russia will last for a long time, that its outcome is unpredictable and that it will narrow the room for manoeuvres in Serbia's foreign policy which in the last two decades, has tried to maintain the process of European integration but also to defend its territorial

integrity. It is to be expected that the pressure of the West on Serbia will increase regarding the harmonization of its external foreign policy with the policy of the EU, but also regarding the signing of the agreement with the so-called Kosovo, which will require Serbia not to oppose the inclusion of the so-called Kosovo in international organizations. Despite the difficulty of the choice that Serbia is facing, we are of the opinion that its political and economic interests primarily lead it in the direction of the EU and the West. In addition to economic and political reasons, Serbia's geographical position, i.e. the fact that it is located in Europe, surrounded by countries that belong to the EU and/or NATO, guides Serbia in the direction of the EU.

Keywords: West, USA, NATO, Russia, Ukraine, Serbia

Biografije autora

Goran Bašić je naučni savetnik i direktor Instituta društvenih nauka u Beogradu. Svoju akademsku karijeru posvetio je proučavanju etniciteta i multikulturalizma. Predavao je predmete Politička teorija i Teorije multikulturalizma na Univerzitetu Singidunum. Bio je dugogodišnji naučni sekretar Odbora za nacionalne manjine i ljudska prava i Odbora za proučavanje života i običaja Roma, SANU, kao i zamenik nacionalnog Ombudsmana odgovoran za prava nacionalnih manjina. Osnivač je Centra za istraživanje etniciteta (Beograd) i Akademske mreže za saradnju u jugoistočnoj Evropi. Objavio je više knjiga (*Multikulturalizam i etnicitet*, 2018; *Multikulturalizam u javnim politikama*, 2018; *Politička akcija – Romski pokret*, 2010; *Iskušenja demokratije*, 2006) i više od sto naučnih radova o multikulturalizmu i nacionalnim manjinama.

Bojan Todosijević je naučni savetnik u Institutu društvenih nauka, Beograd. Doktorirao je na Odseku za političke nauke Centralnoevropskog univerziteta u Budimpešti. Bio je zaposlen na Univerzitetu Tvente u Holandiji i Institutu za društvena istraživanja Univerziteta Mičigen, En Arbor. Istraživanja Bojana Todosijevića su usmerena na razumevanje društvenih i političkih stavova i političkog ponašanja. Proučavao je probleme strukture društvenih stavova i uloge ideoloških orijentacija kao posrednika između psiholoških dispozicija i političkih stavova. Bavio se i istraživanjem nacionalističkih stavova, političke netolerancije, populističke ideologije, kao i socijalnim i psihološkim aspektima pandemije COVID-19. Njegova istraživanja karakterišu komparativni pristup i kvantitativna metodologija.

Zoran Lutovac je viši naučni saradnik u Institutu društvenih nauka u Beogradu. Doktorirao je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, a trenutna polja istraživanja su mu populizam, legitimitet i stabilokratija. Objavljivao je radove iz oblasti međunarodnih odnosa, ljudskih i manjinskih prava i političkih odnosa u Srbiji i regionu. Učestvovao u desetinama empirijskih istraživanja i studija političkog javnog mnjenja, organizovao desetine okruglih stolova, stručnih rasprava, letnjih škola i javnih tribina. Član je Udruženja politikologa Srbije, Foruma za međunarodne odnose Evropskog pokreta u Srbiji, Srpskog udruženje za ustavno pravo i Odbora za proučavanje nacionalnih manjina i ljudskih prava SANU.

Irena Ristić je naučna saradnica u Institutu društvenih nauka u Beogradu. Doktorirala je istoriju na Univerzitetu u Regensburgu, a u svojim istraživanjima se bavi dinamikom procesa izgradnje država i nacija u Srbiji u 19. veku i u postjugoslovenskim državama, kao i političkom levicom. Posebno je interesuju koreni antizapadnih/antievropskih stavova, nacionalizam kod tzv. malih/neimperijalnih naroda, uzroci raspada Jugoslavije, kao i uticaj tog raspada na proces demokratizacije i evropskih integracija novonastalih država. Skorašnje publikacije obuhvataju knjige o uticaju međunarodnih krivičnih sudova na institucije i javno mnjenje kao i tematski zbornik o izazovima savremene leve u Evropi.

Dijana Vukomanović je naučna saradnica u Institutu društvenih nauka. Objavila je oko četrdeset naučno-istraživačkih radova u nacionalnim i inostranim naučnim publikacijama, posvećenih političkim partijama, demokratskoj tranziciji, nacionalizmu, etničkim konfliktima, političkoj kulturi, građanskoj participaciji, parlamentarizmu, rodno inkluzivnim politikama i dr. Paralelno sa naučno-istraživačkim radom, dr Vukomanović je aktivna i u radu domaćih i međunarodnih organizacija na projektima posvećenim razvoju demokratije, lokalne samouprave, održivog razvoja i angažovana u multikulturalnim inicijativama mirotnog dijaloga na Balkanu.

Milica Joković Pantelić je naučna saradnica u Institutu društvenih nauka u Beogradu. Doktorirala je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, na temu odnosa tradicije i korupcije u Srbiji. U dosadašnjem radu objavljivala je tekstove u časopisima i zbornicima u kojima su obrađivani različiti aspekti i problemi korupcije, interesa, identiteta, poverenja, demokratije, populizma, obrazovanja, profesionalne etike i nacionalnih manjina. Njena istraživačka interesovanja obuhvataju političku teoriju, politiku kulturu, političku antropologiju i etiku kao i empirijska istraživanja vezana za problem obrazovanja, izborni proces i nacionalne manjine.

Branka Matijević je istraživačica saradnica, zaposlena u Institutu društvenih nauka u Beogradu. Osnovne i master akademske studije završila je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Odeljenju za Sociologiju, gde je trenutno i na završnoj godini doktorskih studija. Do sada je učestvovala u brojnim nacionalnim i međunarodnim istraživačkim projektima. Poznavalac je nekoliko softvera za analizu podataka (SPSS, NVivo) i ima iskustvo u sprovođenju različitih vrsta kvantitativnih i kvalitativnih analiza. Oblasti njenog interesovanja su digitalna sociologija, sociologija rada, različite vrste metodologije istraživanja (kvalitativne i kvantitativne) usmerene na proučavanje javnog mnjenja.

Đurđica Stanković je istraživačica pripravnica u Institutu društvenih nauka u Beogradu. Završila je međunarodne studije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu i trenutno je doktorantkinja na istom fakultetu. U njenu sfera interesovanja spadaju međunarodni odnosi i politička ekonomija. Posebno je zainteresovana za istraživanje regiona Istočne Azije, s fokusom na bezbednost i ekonomiju Narodne Republike Kine. Nedavne publikacije obuhvataju radove o regionalnim konfliktima u Južnom kineskom moru, kao i ekonomski aspekt kineske inicijative „Pojas i put“ u bilateralnim odnosima Narodne Republike Kine i Republike Srbije.

Ksenija Marković je naučna saradnica u Institutu društvenih nauka u Beogradu. Doktorirala je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. U svojim istraživanjima se bavi izučavanjem multikulturalizma, položaja nacionalnih manjina i međuetničkih odnosa u Srbiji i u zemljama regiona. Posebno je zanimaju politike integracije nacionalnih manjina, modeli koji se primenjuju i efekti koje proizvode u zemljama regiona. U objavljenim naučnim radovima posebnu pažnju posvećuje analizi odnosa političke integracije nacionalnih manjina i društvene stabilnosti.

Marko Jovanović je istraživač saradnik u Institutu društvenih nauka u Beogradu. Doktorirao je na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu odbranivši doktorsku disertaciju pod nazivom „Stavovi o dvojezičnosti u obrazovanju u manjinskim sredinama u Republici Srbiji“. Na istom fakultetu je prethodno završio osnovne studije (Grupa za arapski jezik, književnost i kulturu), a master studije je završio na matičnom fakultetu, kao i na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. U Institutu društvenih nauka aktivno je učestvovao u realizaciji brojnih međunarodnih i nacionalnih naučno-istraživačkih projekata.

Milan Blagojević je istraživač pripravnik u Institutu društvenih nauka u Beogradu. Od 2020. godine je kao stipendista OEBS-a upisan na doktorski akademski program "Međunarodne i evropske studije" na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Autor je jednog od tri nagrađena rada Centra za antiautoritarne studije u okviru projekta „Akademija političke filozofije“ 2019. godine i dobitnik prve nagrade petog konkursa studentskih radova fondacije „Svetlana Đurđević Lukić“ za 2021. godinu. Učesnik je nekoliko međunarodnih naučnih konferencija, a u do sada objavljenim radovima se fokusirao na različite aspekte politike SAD, Rusije i Poljske. Njegova polja interesovanja obuhvataju meku moć, savremene odnose balkanskih država i političku propagandu.

Marko Mandić je istraživač saradnik u Institutu društvenih nauka u Beogradu i student doktorskih studija na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. U svojim istraživanjima bavi se međunarodnim odnosima, spoljnopolitičkom analizom, pitanjima nacionalne i međunarodne bezbednosti i strateškim studijama. Poseban fokus istraživanja predstavljaju strateške i spoljnopolitičke aktivnosti država na Balkanu koje su i tema njegovih skorašnjih radova u tematskim zbornicima i naučnim časopisima.

Ognjen Pribičević je naučni savetnik u Institutu društvenih nauka. Bavi se pitanjima međunarodnih odnosa, spoljne politike SAD, odnosa SAD i Rusije, Bregzita, političkim kretanjima u EU, kao i odnosima EU i Srbije. Naučne radove je objavio u SAD, Velikoj Britaniji, Švajcarskoj, Austriji, Nemačkoj, Norveškoj, Češkoj Republici, Bugarskoj, Mađarskoj, Poljskoj. Naučno istraživačkim radom se bavio na univerzitetima i institutima u Oksfordu, Pitsburgu i Beču. Učestvovao je na konferencijama i održao predavanja na vodećim univerzitetima među kojima su Princeton, Njujork, Vašington, Oksford, London, Pariz, Beč, Ženeva, Bolonja, Hajdelberg. Bio je pomoćnik ministra spoljnih poslova i ambasador Srbije u Nemačkoj i Velikoj Britaniji.

Željka Buturović Bradarić je naučna saradnica u Institutu društvenih nauka u Beogradu. Doktorirala je i magistrirala psihologiju na Univerzitetu Kolumbija i magistrirala statistiku na Univerzitetu Harvard u SAD. U SAD je provela više od deset godina baveći se istraživanjima javnog mnjenja kao glavni statističar američke kompanije Zogby Analytics. U svojim empirijskim istraživanjima se bavi političkom ideologijom i javnim zdravljem, a u teorijskim bioetikom. Autor je većeg broja publikacija u vodećim međunarodnim časopisima.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.644:324]:159.923.072(497.11)(082)

316.653(497.11)(082)

321.7(497.11)(082)

DEMOKRATSKE promene u Srbiji : Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije / urednici Milica Joković Pantelić, Goran Bašić. – Beograd : Institut društvenih nauka, 2023 ([Beograd] : [RIC grafičkog inženjerstva TMF]). – 223 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm. – (Edicija Istraživanja / [Institut društvenih nauka])

Tiraž 150. – Str. 7–8: Reči urednika / Milica Joković Pantelić, Goran Bašić. – Bibliografija uz svaki rad. – Abstracts.

ISBN 978-86-7093-265-4

- а) Јавно мњење – Србија – Зборници
- б) Друштвени ставови – Србија – Зборници
- в) Демократија – Србија – Зборници

COBISS.SR-ID 125269769